

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRK-İSLÂM DÖNEMİNDE HÜKÜMDARLARIN
VASIFLARINI ELE ALAN SİYASETNAMELER
(X-XV. YÜZYILLAR)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tansu GEYİKLİOĞLU

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU**

KASTAMONU – 2018

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRK-İSLÂM DÖNEMİNDE HÜKÜMDARLARIN
VASIFLARINI ELE ALAN SİYASETNAMELER
(X-XV. YÜZYILLAR)**

Tansu GEYİKLİOĞLU

Danışman Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Jüri Üyesi Prof. Dr. İlhan ERDEM

Jüri Üyesi Doç. Dr. Namıq MUSALI

KASTAMONU – 2018

TEZ ONAYI

Tansu GEYİKLİOĞLU tarafından hazırlanan " **Türk-İslâm Döneminde Hükümdarların Vasıflarını Ele Alan Siyasetnameler (X-XV. Yüzyıllar)**" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve **oy birliği / oy çokluğu** ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı**'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU.....
Kastamonu Üniversitesi

Jüri Üyesi Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı

Jüri Üyesi Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı

Jüri Üyesi Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı

.././....

Enstitü Müdürü Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildirir ve taahhüt ederim.

Tansu GEYİKLİOĞLU

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TÜRK-İSLÂM DÖNEMİNDE HÜKÜMDARLARIN VASIFLARINI ELE ALAN SİYASETNAMELER (X-XV. YÜZYILLAR)

Tansu GEYİKLİOĞLU
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Siyasetnameler esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına ve özellikle ilk ve orta çağlarda iktidarı ve siyasal otoriteyi elinde bulunduranlar hükümdarlar olduğuna göre, daha ziyade hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Hemen her siyasetnamede hükümdarlarda bulunması gereken nitelik ve özellikler, devlet yönetiminin ve saltanatın şartları ve esasları bir biri ardınca sıralanır ve tartışılır. Devrin zihniyeti, anlayış ve inanca göre en ideal en uygun ahlaki, sosyal ve siyasal organizasyonun nasıl olması gerektiğini bu amaçlara hangi yollardan ulaşabileceği gösterilmeye çalışılır. Siyasetnameler halk ile hükümdar arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Hükümdara görevlerini hatırlatma ve ona nasihatler verip yol gösterme ihtiyacına cevaben meydana gelmişlerdir.

X. yüzyıldan itibaren dönemin sorunlarına cevaben veya bizatihi hükümdara yönelik yazılan siyasetnameler günümüzde ayrı ayrı değerlendirilme fırsatı bulabilmiştir. İlgili dönem içerisinde Türk-İslâm medeniyetinin mahsulü olan siyasetnameler tek bir çerçevede değerlendirilip, genel olarak bir hükümdarda bulunması gereken vasıflar incelenmiş, verilen tarih aralığındaki değişimler belirlenmiştir. Siyasetnameler incelenirken İslâmiyet'in Türk kavmi içindeki zuhuru ve X-XV. yüzyıllardaki Türk devletlerinin durumlarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm Medeniyeti, Siyasetname, Hükümdar, Nasihatname, X-XV. Yüzyıllar, Türk Devletleri.

2018, 178 Sayfa
Bilim Kodu:

ABSTRACT

Master Thesis

POLITICAL DOCUMENTS DEALING WITH THE QUALIFICATIONS OF
RULERS IN TURKISH-ISLAMIC PERIOD (X-XV.YY.)

Tansu GEYİKLİOĞLU

Kastamonu University

Institute of Social Sciences

Department of History

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Siyasat- nama Literatures are works which have been written for Kings with a power and political authority in the early and middle ages. Almost in each "Siyasat- nama Literature" the attributes and characteristics which should have the Rulers, the conditions and principles of state administration and reign are sorted and discussed. According to period's mind and mentality it explains how should the management style be. Siyasat- nama Literatures serve as a bridge between people and the Kings. They are books which have been written to remind rulers about their mission and to guide them.

Nowadays, Siyasat-nama Literatures that have been written from X centuries in response to the problems of the period or to Rulers, have found a chance to be evaluated. Siyasat- nama Literatures which were as the crop of Turkish- İslamic culture in the same period, have been evaluated in a one frame, characteristics which should have each Ruler have been examined, changes during the same period have been determined. While examining we have also touched upon the importance of İslam in the Turkish people and the situation of Turkish states in X-XV cencuries.

Key Words: Turkish-Islamic Culture, Siyasat- nama Literatures, Ruler, X.-XV. Century, Turkish States.

2018,178 Pages

Science Code:...

ÖN SÖZ

Türk-İslâm Medeniyet havzası içinde vücuda gelen kültür mirasının en kıymetli parçalarından biri siyasetnamelerdir. Hint, Yunan, Fars ve Çin kültüründe yaygın olan siyasetname yazma geleneği, Türk kültüründe ise İslâmi döneme geçiş aşamasında ilk mahsullerini vermeye başlamıştır. Türk kavminin yeni kanı ve kudreti İslâmiyet'in hak yolundaki tutumu, müsamahası ve cihad anlayışının birlikteliği ile oluşan Türk-İslâm sentezi, dünya tarihinin birçok safhasında sayısız cereyanın oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Nitekim İslâmi değerler ışığında yaşayan ve halkını yaşatan Türk hükümdarları İslâm'ın koruyuculuğunu üstlenmiş, cihad anlayışını devam ettirmiş ve İslamiyet'in geniş coğrafyalara yayılmasını sağlayarak Batı Hristiyan dünyası önüne set olmuştur. Kul taifesinin üzerinde güçlü yetki ve haklara sahip olan Türk hükümdarı, İslâmiyet'ten öncesi ve sonrası tüm dönemlerde yaratıcının yeryüzündeki gölgesi kabul edilmiştir. Halka karşı sorumluluklarından dolayı yaratıcının karşısında da mesuliyetleri vardır. Ancak hükümdar zaaflarına yenik düşebilir, gücün karşısında kibre kapılabilir, yanlış kararlar alıp halkına zulüm, düşmanına neşe verebilir. Kendisinde bulunan gücün tesirine kapılıp kul taifesinden uzaklaşabilir. Bir devleti yöneten hükümdardır, lakin devletin varlığını oluşturan, devamlılığını sağlayan halktır. Hükümdar sülalesi değişir, devletlerin isimleri değişir, coğrafyalar değişir hatta töre bile çağın devamında deformeye uğrayabilir, ancak halk bakidir. Bu sebeptendir ki hükümdar ile halk arasında bir köprü olmalıdır. İşte bu ihtiyacı siyasetnameler karşılamıştır. Bu eserler yazılış amacına uygun olarak hükümdarın taşıması gereken vasıfları anlatır.

Türk-İslâm döneminin ciddi anlamda başlangıcı olan X. yüzyıl ile Osmanlı Devleti'nin klasik döneminin başladığı XV. Yüzyıl arasında kaleme alınan siyasetnamelerde Türk hükümdarlarının sorumlulukları anlatılırken, bu sorumlulukları yerine getirmek için taşıması gereken vasıflardan ayrıntılı şekilde bahsedilmiştir. Siyasetnamelerde halkın hükümdardan beklentileri, hükümdarın sorumlulukları ve bir hükümdarın devleti idare ve sevk edebilmesi için taşıması gereken vasıflar anlatılmıştır. Siyasi, idari, hukuki, askerî ve ilmî sahadaki işleyişin

nasıl olması gerektiğini anlatan siyasetnameler, yöneticinin doğru ve isabetli kararlar vermesinde başvuru kaynağı olmuştur. Siyasetnameler yazıldığı döneme sağladıkları katkı dışında, her dönem yol gösterici olmaya devam etmişlerdir. Tarihi vesikalar olarak da kıymetleri bir o kadar mühimdir. Ancak günümüzde siyasetnameler çoğunlukla teker teker incelenmiş, bu konu üzerinde toplu bir çalışma yapılmamıştır. Yazılış amacı hükümdar olan siyasetnameler ya edebî kıymetleri açısından incelemeye tabi tutulmuş ve yahut yazıldıkları dilden günümüz Türkçesine tercüme edilerek yorumlanmıştır.

Çalışmamızın amacı, incelemeye tabi tuttuğumuz siyasetnamelerde dönemi, sosyal şartları, coğrafyası, siyasi durumu ne olursa olsun Türk hükümdarlarında olması gereken vasıfların neler olduğunu, ilerleyen yüzyıl ve şartlara göre ne derece değişip değişmediğini saptamaktır.

X-XV. yüzyıl tarih aralığını temel alarak hazırladığımız çalışmamızda Türk-İslâm medeniyetinin inkişafı, Türk devletlerinin siyasi ve sosyal durumlarına değinildikten sonra, dönem içerisinde kaleme alınan siyasetnamelerden on ikisi paralel okumalar yapılarak incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Türk hükümdarlarında olması gereken vasıflar belirlenmiş ve müelliflerin bu vasıfları hangi şartlara göre belirlediklerine değinilmiştir. Çalışmamızın son bölümünde ise Türk-İslâm medeniyetinin başlangıç safhası ile Osmanlı klasik döneminin başlangıç yıllarında yazılan siyasetnameler karşılaştırılarak, hükümdara karşı beklentilerin ne derece değişim gösterdiği irdelenmiş ve konu sonuca bağlanmıştır.

Bahsi geçen çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar;

- I. Türklerin İslâmiyet ile Tanışmaları ve İslâm Dünyasındaki Yükselmeleri
- II. Türk Töresine Göre Hükümdar
- III. Ortaçağda Siyasetname Yazma Geleneği
- IV. X-XV. Yüzyıllarda Türk-İslâm Döneminde Yazılan Siyasetnameler
- V. X-XV. Yüzyıllarda Türk-İslâm Döneminde Yazılan Siyasetnamelerde Hükümdarın Vasıfları

Çalışmamızın ekler kısmında ise incelemeye tabi tutulan dönemle ilgili haritalar vesikalar ve resimler bulunmaktadır.

Lisans ve master eğitimimde ve tarih bilinci ile yetişmemde bana büyük katkısı olan, çalışmalarını hassasiyetle takip ettiğim ve kendime örnek aldığım kıymetli hocam Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu'na, kaynaklara ulaşmam konusunda bana yardımcı olan Kastamonu Üniversitesi Bilgehan Bilgili Kütüphanesi ve Kastamonu Halk Kütüphanesi çalışanlarına ve benden desteğini esirgemeyen ailem ve sevdiklerime teşekkürü bir borç bilirim.

Tansu GEYİKLİOğLU

Kastamonu, Haziran, 2018

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. TÜRKLERİN İSLÂMİYET İLE TANIŞMALARI VE İSLÂM DÜNYASINDAKİ YÜKSELİŞLERİ	10
1.2. Türklerin İslâmiyet ile İlk Münasebetleri	11
1.2. Türklerin İslâmiyet'e Hizmet Safhası ve Valilerce Kurulan İlk Türk Devletleri.....	16
1.3. İlk Türk-İslâm Devletleri ve Kültürleri.....	20
1.3.1. İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV. YY.).....	20
1.3.2. Karahanlılar.....	23
1.3.3. Gazneli Devleti	28
2. TÜRK TÖRESİNE GÖRE HÜKÜMDAR	32
3. ORTAÇAĞDA SİYASETNAME YAZMA GELENEĞİ	37
3.1. Siyasetname Nedir? Siyasetname Türleri Nelerdir?	37
3.2. Yunan, Fars ve Hint, Kültüründe Yazılan Siyasetnamelerin İslâm Kültürüne Etkileri	40
4. X-XV. YÜZYILLARDA TÜRK İSLÂM DÜNYASINDA YAZILAN SİYASETNAMELER	45
4.1. Sebük Tegin: Pendnâme	45
4.2. Mâverdî: el-Ahkamü's- Sultâniye	49
4.3. Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig	52
4.4. Nizâmü'l-Mülk: Siyasetname	57
4.5. Keykâvus b. İskender: Kâbusname	66
4.6. Gazzâlî: Nasihatü'l-Mülûk	69
4.7. Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî: el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fi'l-Fedâili's-Seniyye	73

4.8. Necmeddin-i Dâye: Mirsadü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat	76
4.9. Nizameddin Yahya b. Sâid b. Ahmed: Kitabü Hadâ'iki's-Siyer fi Adâbi'l-Mülûk.....	78
4.10. Sadi-i Şirâzî: Bostan ve Gülîstan	79
4.11. Şeyhoğlu Mustafa: Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema	82
4.12. Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî: Enîsü'l-Celîs	86
4.13. X-XV. Yüzyıllarda Türk-İslâm Döneminde Yazılan Diğer Siyasetnameler	87
5. X-XV. YÜZYİLLARDA TÜRK-İSLÂM DÖNEMİNDE YAZILAN SİYASETNAMELERDE HÜKÜMDARLARIN VASIFLARI	89
5.1. Adil Olma, Zulümden Kaçınma.....	90
5.2. Takva Sahibi Olma, Dine Hizmet Etmek ve Korumak.....	100
5.3. Ahalinin Durumunu Kontrol Etme, Onlara Hakkıyla Davranma	109
5.4. Bilgili, Hünerli ve Zeki Olma	118
5.5. Askerin İhtiyaçlarını Karşılama, Orduyu Düzene Sokma Ve Düşmana Karşı Tutum	124
5.6. Merhametli, Alçakgönüllü Ve Civanmert Olma	131
5.7. Cesur, Kahraman ve Kuvvetli Olma	135
5.8. Devlet Memurlarının Seçimleri Ve İşlerini Takipte Titiz Davranma	136
5.9. Hükümdarların Diğer Vasıfları	149
SONUÇ	157
KAYNAKÇA.....	160
EKLER	166
ÖZGEÇMİŞ.....	178

KISALTMALAR

b. : Bin

bk. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DGBİT. : Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

İA. : İslâm Ansiklopedisi

İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi

K.Ü.F.E.F. : Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

M. : Miladi

Mad. : Maddesi

MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı

nşr. : Neşreden

Öl. : Ölümü

s. : Sayfa

S. : Sayı

TA. : Türkler Ansiklopedisi

TAD. : Türkiyat Araştırmalar Dergisi

TDAV: : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDK. : Türk Dil Kurumu

TM. : Türkiyat Mecmuası

trc. : Tercüme, Tercüme Eden

TTK. : Türk Tarih Kurumu

v.d : Ve Diğerleri

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

Melik, inkâr ve küfür ile ayakta kalabilirse de zulüm ile ayakta kalmaz.

Nizamü'l-Mülk

“Büyük devletler kuran ecdâdımız büyük ve şümüllü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdâdını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.”¹ Milletler ancak geçmişlerinin yol göstericiliğinde ve milli şuurlarının eşliğinde yürüdüklerinde muvaffak olabilirler. Tarih, milletlerin pusulasıdır. Bu pusula kullanılmazsa varılacak istikamet saptanamaz. İstikbal, geçmişin aynasıdır ve o aynaya doğru açıdan bakmayı bilmek gerekmektedir.

Cihan tarihi ele alınacak olduğunda Türklerin, büyük imparatorlukların kaderlerini tayin ettikleri muhakkaktır. Türklerin tarih sahnesine ilk çıktıkları coğrafya olan Orta Asya'daki faaliyetleri ve daha sonraki coğrafyalarda kurdukları imparatorluklar tarihin akışında çağ açtırıp kapatan cinstendir. Türkler, tek bir sahayı yurt tutmamış, dünyanın birçok bölgesinde devlet kurmuşlardır. İmadeddin İsfahanî'nin de dediği gibi; “Türklerin almadığı memleket, içmediği su, ateşlemediği ocak kalmadı. Şehirleri ve ülkeleri doldurup her tarafa hâkim oldular.”² Türkler, çeşitli zamanlarda kitleler halinde yaptıkları göç hareketi ile Balkanlar, Avrupa'nın iç kısımları, Orta Doğu ve Anadolu'ya kadar ulaşmışlar, farklı zaman aralıklarında büyük devletler kurmuşlardır. Türkler hangi şart ve vaziyette olurlarsa olsunlar, kendi kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Türklerin İslâmiyet ile tanışmaları ise tarihlerinin en büyük inkılabını temsil etmektedir. Bu inkılabın zuhuru, bir millet için elbette ki kolay bir hadise değildir. Toplumun tüm zümreleri ve cemiyet içerisinde vakıf olan inancın değişikliği birçok milleti felakete sürükleyebilecek veyahut onları yükselişe götürebilecek bir inkişaf olduğu tarihî misallerle ortaya konulabilecek bir gerçektir. Türklerin İslâmiyet'i tanımaları ve İslâm medeniyeti'ne girişleri hem İslâm tarihinin

¹ Gazi Mustafa Kemal Atatürk

² Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, Ötüken, İstanbul, 2015, s.180

hem de dünya tarihinin bir dönüm noktası olmuştur. İslâmiyet'i tanımadan önce Türkler farklı inançlara sahip olmuşlardır. Ancak Türk kimliğine en çok yakışan din İslâmiyet olmuştur. Çünkü din, bir milletin kültürünün en kıymetli parçasıdır. Din toplumun yaşayış biçimini ve ideallerini şekillendiren, birlik ve beraberliği sağlayan en önemli faktördür. Türk milleti de bu doğrultuda İslâmiyet'i benimseyip, kendi kültürleri ile harmanlamış, Türk-İslâm Medeniyetini oluşturmuşlardır.

Türklerin Araplarla ilk münasebetleri Emeviler zamanında olmuştur. Yaklaşık bir asır boyunca devam eden Emeviler'in hâkimiyet döneminde, Türkler devlet içerisinde neredeyse hiç varlık gösterememişlerdir. Emeviler'in başka milletlere karşı katı tutumları yüzünden Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması yavaşlamış ve düşmanca hislere sebep olmuştur.³ Abbasiler döneminde ise İslâmiyet'in Türkler arasında yayılması hızlanmış, devlet kademelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Daha sonra, Abbasi halifeliğine bağlı valilikler kurmuşlardır. Nihayet, ilk Türk-İslâm devletini kurmak Bulgarlara nasip olmuştur. Daha sonra Karahanlılar, Türk-İslâm medeniyetinin ilk sistemli teşkilatını kurmuşlar ve Türk-İslâm medeniyetinin ilk mahsullerini vermişlerdir. Gazneli Devleti ise Sultan Mahmud sayesinde İslâmiyet'e büyük katkılar sağlamış, İslâmiyet, Hindistan içlerine kadar yayılma fırsatı bulabilmiştir. Türklerin İslâm dünyasına hâkimiyeti ise Selçuklular zamanında olmuştur. Selçuklu Devleti İslâmiyet'in koruyuculuğunu üstlenmiş, kültür, eğitim, hukuk, idarî ve siyasi alanlarda Türk-İslâm medeniyeti son şeklini almıştır. Bu dönemde, İslâm dünyası ile Hristiyan dünyası karşı karşıya gelmiş, Selçuklular da Haçlılara karşı verdikleri mücadelede en büyük hizmeti yapmışlardır. Selçuklu devletinin dağılması ve Moğol istilaları ile zayıflayan Türk gücü Osmanlı Devletinin kuruluşu ve yükselişi ile tekrar kendini göstermeye başlamış; Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın başarılı siyasetleri ve Halifeliği devralmaları ile gücünün zirvesine ulaşmıştır.

Bu sancılı süreç, tarihe büyük bir medeniyet hazinesi bırakmıştır. Bu hazinenin en kıymetli mahsullerinden biri, siyasetnamelerdir. Halkını koruyup gözetmek, devletin devamlılığını sağlamak, dini ni yaymak gibi büyük görevleri olan hükümdar, İslâm öncesi ve sonrasında, Türk kültüründe yaratıcının yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmiş, kut ile donatılmıştır. Türk milleti ona bağlıdır, töre,

³ Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s.75.

kanun odur, halkın babası, ordunun komutanı, dinin koruyucusudur. Doğuştan gelen ilâhi bir vazife ile hükümdarlık tahtına oturmuştur. Otoritesi sınırsızdır, hâkimiyet sahasındaki mülk ona aittir. Tüm bunlara karşılık sorumlulukları büyük, yükü ağırdır. Sahip olması gereken vasıfları, yerine getirmesi gereken vazifeleri vardır. Hükümdar bu sınırsız gücün karşısında kibre kapılabilir, sorumlulukları altında ezilip acizlik gösterebilir. Hükümdarın hataya düşmesi halkına zulüm, düşmanına fırsat verir. Bunun neticesinde devlet telafisi olmayan yaralar alabilir. İşte bu noktada hükümdarın uyarılması, halkın ile arasında bir bağ oluşturulması, ona vazifelerini ve vasıflarını hatırlatılması gerekmektedir.

Bu hatırlatmayı yapan, bu ihtiyaca cevaben vücuda gelen eserler siyasetnamelerdir. Siyasetnamelerin temel konusu devlet yönetimi olduğuna göre ve özellikle ilk ve orta çağlarda iktidar ve siyasal otoritenin sahibi hükümdarlar olduğuna göre bilahare hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Hemen her siyasetnamede hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar ve hükümdarın görevleri, devlet yönetiminin ve saltanatın şartları ve esaslarının neler olduğu derinlemesine anlatılır ve tartışılır. Dönemin zihniyeti anlayış ve inanca göre en ideal, en uygun ahlaki sosyal ve siyasal yapının nasıl olması gerektiğini bu amaçlara hangi yollardan ulaşabileceği gösterilmeye çalışılır. Halkın, toplumun ve devletin durumu anlatılarak hükümdarlara nasıl bir tavır takınması gerektiği, hangi tedbirleri alması ve ne türlü bir ıslahata gidilmesi gerektiği konusunda nasihatler verilir. Bu arada kötü yönetimin adaletsizliğin ve zulmün zararlı, sonuçları ortaya konulur.⁴ Türk-İslâm Medeniyetinin en kıymetli miraslarından biri olan siyasetnameler kaynağını Yunan, Fars ve Çin kültüründen almış, Türk devlet anlayışı ile de birleşerek güzel bir sentez vücuda getirmişlerdir.

Bu eserlerin ilki Sebük Tegin'in oğlu Mahmud'a nasihatlerinin bulunduğu Pendnâmesidir. Sebük Tegin iyi bir yönetici olabilmesi için oğlu Mahmud'a uyması gereken kuralları, vazifelerini ve vasıflarını anlatmıştır. Mahmud'da bu nasihatleri dinlemiş olacak ki Gazneli Devleti'nin sınırlarını genişletmiş, evlatlarına büyük bir miras bırakmış, İslâmiyet'e hizmet etmiş ve hiç yenilgi yüzü görmemiştir. Karahanlı devleti içerisinde Satuk Buğra Han için Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig adlı siyasetnamesini yazmıştır. Nizâmü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah'ın emri ile kaleme

⁴ Mahmut Arslan, "Eski İnan Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", *Sosyoloji Dergisi*, C.3, S.1, s.246.

aldığı Siyasetnamesi türünün en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Selçuklu Devleti içerisinde Gazzâlî Nasihatü'l-Mülûk adlı bir siyasetname kaleme almıştır. Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî'nin el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fi'l-Fedâili's-Seniyye adlı siyasetnamesini Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubâd için kaleme alınmıştır. Bunun dışında Necmeddin-i Dâye'nin Mirsadü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykubâd isimli siyasetnamesi, Nizameddin Yahya b. Sâid b. Ahmed'in Kitabü Hadâ'iki's-Siyer fi Adâbi'l-Mülûk adlı siyasetnamesi, Sa'd-i Şirâzî'nin Bostan ve Gülistan adlı siyasetnamesi, Şeyhoğlu Mustafa'nın Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema adlı siyasetnamesi ve Kasım B. Seydî El-Hâfiz Ankaravî'nin Enîsü'l-Celîs adlı siyasetnamesi çalışmamız içerisinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca X-XV. yüzyıllarda kaleme alınan diğer siyasetnamelerde kısa bir değerlendirmeye tutulmuştur.

Bu değerlendirmeler neticesinde Türk kültürü asırlar ve şartlar ne derecede değişirse değişsin mevcudiyetini genel manada muhafaza edebildiği belirlenmiştir. Türk halkının her dönemde hükümdarından beklentisi büyük ölçüde aynıdır. Hükümdarın adil olması beklenirken, mülkün temelini de adalet olduğu vurgulanmıştır. Zulüm ile devletin payidar olamayacağı her müellif tarafından belirtilmiştir. Hükümdarın takva sahibi olması gerektiği, cihat yapması, dini yaşama ve yaşatması, halkın durumundan bi haber olmaması, zeki, bilgili ve çeşitli hünere sahip olması gerektiği her siyasetnamede vurgulanmıştır. Ayrıca hükümdar her dönemde vatanını tehdit eden düşmanlarına karşı uyanık olmalı, halkını koruyabilmesi için ordusunu kontrol etmeli ve askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Bunlar aynı zamanda hükümdarın vazifeleridir. Ancak bu vazifeleri yerine getirebilecek vasıfları bünyesinde barındırması gerekmektedir. Hükümdar, merhametli, alçakgönüllü ve civanmert olmalıdır. Cesareti, kahramanlıkları ve kudreti ile askerine güç, düşmanına korku salmalıdır. Devlet memurlarının vazifelerini yerine getirip getirmediğini kontrol etmeli, kendisinde devlet memurlarına adil davranırken, memurlarında halka zulüm etmediğinden emin olmalıdır. Bazı siyasetnameler hükümdarın asil bir soydan gelmesi gerektiğini belirtmektedirler. Bazıları ise hükümdarın divanda oturduğundan, şarap meclisinden ve türlü merasimlerden bahsederler. Hükümdarın kendisinden önce gelen hükümdarların hata ve iyi işlerini bilmesi gerektiğini, ilimi ve ilim adamlarını her daim koruması ve mülkün imarı ile

meşgul olması gerektiğini belirtmektedirler. Nizâmü'l-Mülk bu hususta güzel bir açıklama yapmıştır. Büyük vezire göre; Melikşah Efrâsiyab'ın soyundan gelmektedir ve Allah onu padişahlık kerametleri ve liderlik vasıflarını ile donatmıştır. İyi huylar, güzel yüz, mert, yiğit, ilim sahibi, türlü silahları kullanmada maharetli, binici, halkına karşı cömert ve merhametli, dürüst olma, sözünün eri olma, takva sahibi olma, dinî vazifelerini yerine getirme ve halkını zulümden koruma gibi yüce huylar ihsan etmiştir. Bu sayede de Melikşah'ın cihanı fethetmiş, herkes onun haraç vericisi olmuştur.⁵

Siyasetnameler gelişi güzel yazılmış, edebi eserler değildirler. Belli bir bilgi, birikim ve tecrübenin sonucu olarak meydana gelmiştir. Her siyasetname yazarı ünlü bir alim, devlet adamı yada bizzat hükümdarın kendisidir. Devlet içerisindeki aksaklıklardan ve tarihi gerçekliklerden yola çıkarak hazırlanmışlardır. Her birinde tarihi hikayelere, hadislere ve ayetlere yer verilmiştir. Öne sürdükleri fikirlerin doğruluğunu bu şekilde ispata gitmişlerdir. Siyasetnameler sadece edebi eserler değildir. Aynı zamanda önemli bir kültür mirası ve tarihi vesikalardır. Dönemin sosyal, idari, ekonomik, ilmi, dinî bir çok durumu hakkında bilgi vermektedirler. Günümüzde siyasetnameler genellikle ya yazıldıkları dilden günümüz Türkçesine tercüme edilmiş, ya tek bir siyasetname ele alınarak incelenip yorumlanmıştır. Çalışmamızın amacı X-XV. yüzyıllarda kaleme alınan siyasetnameleri inceleyip çizilen hükümdar potresini açıklayıp hükümdar vasıflarını tespit etmektir. Bu yüzyıllar arasında Türkler farklı şartlarda, farklı devlet ve beylikler kurarak varlık göstermişlerdir. Ancak şartların değişmesi, aradaki asırlık farklar Türk töresinin değişmesine vesile olmuş mudur? Türk halkının gözünde hükümdarın statüsü ve hükümdardan beklentiler ne derece değişmiştir? Çalışmamız sırasında bu sorunların cevabını arayarak bu konudaki eksikliği kapatmaya çalıştık.

Türk-İslâm Medeniyeti büyük bir hazinedir. Bu hazineyi arayıp bulmak ve değerlendirmek ise ecdadımıza karşı olan vazifemizdir.

Çalışmamız konusu ve amacı itibariyle ana kaynaklar üzerinden değerlendirmeler yapılarak ilerlemiştir. Türk-İslâm döneminde X-XV. yüzyıllar arasında yazılan siyasetnameler yerli ve yabancı müellifler tarafından tercüme edilmiş ve

⁵ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 9.

yorumlanmıştır. Bizde ana kaynakların tercümelerinden yararlanarak çalışmamızı oluşturduk.

Sebük Tegin: Pendnâme; Sebük Tegin'in Pendnâme'sini meşhur Divân-ı resâil kâtibi Ebu'l-Feth el-Bustî'nin hattı ile oğlu Mahmud için yazdırmıştır. Sebüktegin'in Pendnâme'si, Farsça yazılmış bir eserdir. Sebüktegin'in Pendnâme'si ile alakalı yapılan ilk araştırmalar, 1930'lu yıllarda başlamış ve konu ile ilgili ilk tetkikleri Muhammed Nazım ve C. E. Bosworth yapmışlardır. M. Nazım, Pendnâme'yi ilk kez Mecma'u'l-Ensâb'ın Paris nüshasında bulmuş ve İngilizce tercümesiyle birlikte yayınlamıştır. Bosworth da Gazneliler tarihi üzerine yaptığı araştırmalarda Pendnâme ile ilgili bilgiler nakletmiştir. Türk tarihçilerindense Pendnâme'ye dair ilk kapsamlı çalışma Erdoğan Merçil'in İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'nde yayımladığı "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Çevirisi)" isimli makalesidir. Bizde çalışmamızda çoğunlukla bu makaleden faydalanmayı uygun gördük. Ayrıca Mahmud Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi'nde yayımladığı "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler" adlı makalesinde Pendnâme'yi ele almış ve değerlendirmiştir.⁶

Mâverdî: el-Ahkamü's- Sultâniye; Eserin tam adı el-Ahkâmu's-Sultâniye ve'l-Vilâyâtü'd-Dini yye'dir. Mâverdî'nin bu eseri kimin emri üzerine ve hangi tarihte kaleme aldığı konusunda net bir karar verilememiştir. Muhammed Abdülkadir Ebu Faris, Mâverdî'nin eserinin 421 (1030) yılını geçmeyen bir tarihte kaleme alınmış olabileceği fikrindedir. Bu görüşe göre, Mâverdî'den eserin yazılmasını isteyen kişinin Abbasi halifesi Kadir Billah (422/1031) olması lazımdır. Eser yirmi bölümden oluşmuştur.⁷

Kadir Canatan, İslâm siyaset düşüncesi ve Siyasetname Geleneği isimli Doğu Kitabevinden çıkan eserinde bu siyasetnameyi değerlendirmiştir. Bizde çalışmamızda bu kaynaktan faydalandık.

Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig; Yusuf Has Hacib'in Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Buğra Han için 1070 yılında Uygur alfabesi ile yazdığı siyasetnamesidir. Kutadgu Bilig'in üç elyazması nüshası mevcuttur. Biri Uygur, diğer ikisi Arap

⁶ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyaset Kültürü ve Sebük Tegin'in Pendnâme'si Üzerine Değerlendirmeler", MUTAD; IV (II), 2017, s. 377-386.

⁷ Ali Şafak, "el-Ahkamü's-Sultaniyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.1, Ankara, 1988, s.555.

harfleriyle yazılmıştır. Ancak günümüze ulaşan her üç eserde de metne eklemeler yapıldığı düşünülmektedir. Türk Dil Kurumu bu nüshaların 1942 ve 1943 senelerinde tıpkı basımlarını yapmış, 1947'de Reşit Rahmeti Arat'ın her üç nüshayı karşılaştırmış çevirilerini yapmış hazırladığı eleştirel metin, 1959'da da Türkçe düzyazı çevrisi yayımlanmıştır.⁸

Ayşegül Çakan'da Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı siyasetnamesinin çevirisini yapmıştır. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından ilk basımı 2015 senesinde yapılan eserin üçüncü basımı ise 2017 yılında yapılmıştır. Biz çalışmamızda bu basımdan faydalandık.

Nizâmü'l-Mülk: Siyasetname; Nizâmü'l-Mülk Melikşah'ın isteği üzerine Siyasetnamesi'yi yazmış ve 1092 yılında tamamlayarak saray kitapları yazıcısı Mehmet b.Nasih'a vermiştir.⁹ Siyasetname'nin iki neşri mevcuttur. Bunlardan ilki 1891'de Gh. Schefer tarafından Paris'te yapılmıştır. Yazar kendi kütüphanesinde bulunan 690 (1291) istinsah tarihli bir nüsha ile 1032 (1623) de Hindistan'da Ahmed-Âbâd'da istinsah edilmiş olan British Museum nüshasına istinad edilmiştir. Ayrıca Petersburg (Leningrad) İmparatorluk Kütüphanesi ile Asya Müzesi'ndeki nüshaları da kıyaslayarak yaptığı neşrin sağlamlığından emin olmuştur. Siyasetname'nin ikinci neşri İran'da. Seyyid"Âbdür-rahîm- Halhâlî: tarafından yapılmıştır. Ancak bu neşrin doğru olmadığı eksik ve yanlışların yapıldığı düşünülmektedir.¹⁰

Ülkemizde de siyasetnamenin çeşitli çevirileri yapılmıştır. Biz çalışmamızda iki farklı çeviriden faydalandık. Mehmet Taha Ayar'ın yaptığı çeviri Türkiye İş Bankası Yayınları tarafından 11. Basımı 2017 yılında yapılarak okuma sunulmuştur.

Mehmet Altay Köymen tarafından hazırlanan Siyasetname çevirisi ise Türk Tarih Kurumu tarafından 4. Basımı 2018 yılında yapılmıştır.

Keykâvus b. İskender: Kâbusname; Kâbusname, Emir Unsurü'l-Maali Keykâvus b. İskender b. Kabus b. Verşmgir b. Ziyar tarafından oğlu Gilan Şah'a hitaben H.475 (1081)'de yazılmıştır.

⁸ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.7-10.

⁹Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Basım, İstanbul, 2017.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi", **Türkiyat Mecmuası**, C.12, 1955, s.232-233

Kâbusname, İran edebiyatında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeplerden ötürü İran ve Hindistan'da sekiz defa basılmıştır. Eserin uzun bir süre boyunca araştırılması bilgisiz kişilerce eklemeler veya çıkartmalar yapılması farklı yorumlar veya tercümelemler sebebiyle birbirinden ayrı nüshaları oluşmuştur. Akay Sait Nefisi 1933 yılında, 1349 senesinde kopya edilmiş bir metinden faydalanarak eseri Tahran'da bastırılmış; bir önsöz ve eserde geçen tarih ve kitap isimleri hakkında notları da son kısmına eklemiştir. A. Query 1886 senesinde Paris'te Fransızcaya, H. F. Von Diez'de 1811'de Buch des Kabus adıyla Almancaya çevirmiştir. Kazan bir bilgin olan Nasiri tarafından da Osmanlıcasından çevirilerek Kazan lehçesine uyarlanmıştır. Eserin İngilizce çevirisine de Edward G. Browne başlamış 1951 yılında Levy tarafından tamamlanmış, A Mirror for Princes adı ile basılmıştır. Kâbusname Türkçeye üç kez çevrilmiştir. Bunlardan ilki Germiyanogullarından Mehmet Bey oğlu Süleyman Şah adına yapılmıştır. Kâbusname'nin İkinci çevirisini Ak Kadioğlu yapmıştır. İnkılap Müzesinde rahmetli M. Cevdet'in kitapları arasında bulunmuş, Hasan bin Ali tarafından istinsah edilmiştir. Mercimek Ahmed bin İlyas'ın II. Murad adına yaptığı çeviri ise Türkçe çevirilerin içindeki en güzeldir. Mercimek Ahmed asıl metine bağlı kalmış cümle kuruluşlarına özen göstermiştir.¹¹

Biz çalışmamızda Orhan Şaik Gökyay'ın hazırladığı, Kabalcı Yayınevşnden 2006 yılında yayımladığı çeviyi kullandıkç ayrıca Atilla Özkırmımlı'nın hazırladığı ve Tercüman 1001 Temel Eserler tarafından yayınlanan çeviriden faydalandık.

Gazzâlî: Nasîhatü'l-Mülûk; Horasan Meliki Sencer'e yazmış olması ihtimali yüksektir. Nasihatü'l-Mülûk, Gazzâlî'nin bir öğrencisi tarafından et-TibrülMesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk ismiyle Arapça'ya çevrilmiştir. Osmanlı tarihinden itibaren de Türkçe'ye çok sayıda çevirisi yapılmıştır.¹² Biz çalışmamızda . Osman Şekerci nin İmam-ı Gazzâlî, Mülkün Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk adlı çevirisinden faydalandık. (Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2016)

Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî: el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fî'l-Fedâili's-Seniyye; 1227 senesinde I. Alâuddîn Keykubâd'a takdim edilmiştir. Biz

¹¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yay., İstanbul, 2006, s. 7-13

¹² Abdurrahman Acar, "İmâm Gazzâlî Ve Selçuklular", 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantısı, **M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları**, No: 271, 07 – 09 Ekim 2011 İstanbul, s.91-105

çalışmamızda İhsan Fazlıoğlu, ‘‘Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-‘alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye adlı makalesinden faydalandık. (Divan, S.1, 1997)

Necmeddin-i Dâye: Mirsadü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat; Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan siyasetnameyi incelerken Şerafettin Severcan'ın Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol isimli çevirisinden faydalandık. (Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2017)

Sa'd-i Şirâzi: Bostan ve Gülistan; Çalışmamızda bu siyasetname ile ilgili iki tane çeviriden faydalandık. Bunlardan ilki Kilisli Rıfat Bilge tarafından hazırlanan Sadi-iŞirazi, Bostan ve Gülistan adlı çevirisidir (Zafer Matbaası, 12. Basım, İstanbul, 1980)

İkinci çeviri eser ise Osman Koca tarafından hazırlanan Beyan Yayınlarından İstanbul 2016'da yayımlanan Bostan ve Gülistan adlı çeviridir.

1. TÜRKLERİN İSLÂMİYET İLE TANIŞMALARI VE İSLÂM DÜNYASINDAKİ YÜKSELİŞLERİ

Türklerin bilinen ilk teşkilatlı büyük devleti olan Hun İmparatorluğu'ndan günümüze kadar kurdukları çok sayıda devlet vardır. Sadece birbirinden bağımsız 24 Oğuz boyu mevcuttur. Farklı zaman ve coğrafyalarda kurdukları irili ufaklı devletlerle Türkler dünya ve İslâm tarihine yol veren bir millet olmuşlardır. Türk tarihini etkileyen önemli faktörlerden biri de Türklerin dinleri olmuştur. Din bir devletin kültür ve idealizmini, yaşayış şeklini belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Zira dünya tarihi açısından konuyu değerlendirecek olursak milletler arasında büyük din savaşları yapılmış, tarihin seyrinin değişmesine sebebiyet vermiştir. Türklerin İslâmiyet'i kabulü de bu önemli kırılma noktalarından birini arz etmektedir. Çünkü Türkler İslâmiyet'i tanıdıkları anda kendilerinde zaten mevcut olan dünya hâkimiyeti arzusunu cihat aşkıyla birleştirip büyük imparatorluklar kurmuşlar ve İslâmiyet'in koruyucu kılıcı haline gelmişlerdir. İslâmiyet'i tanımadan önce de farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda inanıp kabul ettikleri dinler olmuştur.

Geniş coğrafyalara yayılan Türk kavminin dinî inancı zamana ve yaşayış şekillerine göre farklı yorumlara sebep olmuştur. Orta Asya Türklerinin totemci oldukları düşüncesi Türklerce ata tanınan “kurt”a tapıldığı ve Oğuz boylarının totem kuşlarının bulunduğuna dayanmaktadır ki, temelsiz bir görüşten ibarettir. Türk tarihine bakıldığı vakit hiçbir zaman, çok saygı duyulmasına rağmen “kurt”a tapılmamıştır. Türk tarihinde totem tasvirleri ve totemcilik inanışlarına ait bir belge, bir kanıt mevcut değildir.¹³

Orta Asya Türklerinin dini inanışlarının Şamanlık olduğu umumi kanaat halinde yerleşmiş ise de, bu görüş yanlıştır. Orta Asya'da yaşayan bir kısım Türklerin Şamanizm'e inandıkları gerçektir. Ancak bu durum, şamaniz geleneklerinin IX-X. asırlarda güneyden Budistlik örtüsü ile karışık şekilde gelerek Türk zümreleri arasında yayılması hadisesidir. Şamanlığın aslî Türk dini ile alakası olmadığı artık ispatlanmış durumdadır.¹⁴

¹³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk-İslâm Sentezi**, Ötüken, İstanbul, 2017, s.89.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken, İstanbul, 2016, s.285-290.

Türk milletinin inanç sistemi üç temel başlık altında toplanabilir. Bunlar tabiat kuvvetlerine inama, atalar kültü ve eski Türklerin asil ve en yaygın inancı olan Gök Tanrı dini dir. Bizanslı tarihçi Th. Simokattes (VII. asır)'in de önemle kaydettiği gibi, Türkler sadece kâinatın yaratıcısı tek ulu kudret olarak bildikleri Gök Tanrı'ya tapmışlardır.¹⁵ Türklere göre Gök Tanrı gücü elinde bulunduran, istediğine can verip istediğinin canını alan, rızkı belirleyen savaşların kaderini tayin eden, atları çoğaltan, mevsimleri değiştirendir. Gök Tanrı inanacının Türkler arasındaki önemi büyüktür; hükümdarı Tanrı belirler, zaferi o ihsan eder, her şeyin sonu vardır ancak o sonsuzdur. Farklı dinlere giren Türkler ya milli benliklerini kaybetmiş ya da çeşitli zümreler arasında ufalanıp kaybolmuşlardır. Türk'ün karakterine en uygun din ise İslâmiyet olmuştur. Gök Tanrı inancı ile İslâmiyet arasındaki müthiş benzerlikler mevcuttur. İslâmiyet'tin tek yaratıcısı olan Allah eski Türk inanışlarını tamamiyle kavramıştır. İslâmiyet, Türkler için sadece bir din olmaktan ziyade eski inanışlarının daha sağlam ve daha doğru, hak yolunda kutsal kitapları ile yaşama ve yaşatma şansını bahşetmiştir. İslâmiyet'teki cihad anlayışı Türk ulusundaki dünya hakimiyet ülküsü ile birleşmiş; İslâm, Türklerin hizmeti ve koruyuculuğu ile daha geniş coğrafyalara yayılmış, Türklerin İslâmiyet'i yaşama ve yaşatmalarıyla da Türkler benliklerinde eksik kalan ruhu tamamlamışlardır.

1.2. Türklerin İslâmiyet ile İlk Münasebetleri

Türklerle Arapların ilk karşı karşıya gelmeleri İslâm fetih hareketlerinin ilk safhasında vuku bulmuştur. Hz. Ebu Bekir'in hilâfetinin ikinci yılı olan 633 senesi, iç karışıklıkların halledilip fetih hareketlerinin başlangıç noktasını temsil eder. Bu tarihten itibaren Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılını içeren kısa dönemde, İslâm ve dünya tarihinin en hızlı fetih hareketlerinden biri meydana geldi. İslâm orduları Kadisiye (636)'de İranlıları büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Ertesi yıl vuku bulan Celula Harbi (637) ise Arapların, Zağros dağları geçitlerine hakim olmasını sağladı.¹⁶

642 yılında kazanılan ve İslâm tarihinde "Fethu'l-fütuh" (fetihler fethi) diye tabir olunan Nihavent savaşından sonra İran kapıları Müslümanlara açıldı. Abdullah b.

¹⁵ Kafesoğlu, **Türk-İslâm Sentezi**, s.89.

¹⁶ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 192, Ankara, 1992, s.13.

Amir'in öncü kuvvetleri kumandanı Ahnef b. Kays Ceyhun nehrini geçtiğinde Türklerle ilk kez karşılaştı. Ancak Hz. Ömer'in talimatıyla İslâm orduları Belh'e geri döndü. İran orduları komutanı III. Yazdicerd'in Türklerden yardım istemesiyle de Türkler ve Araplar tekrardan ama daha ciddi bir şekilde karşı karşıya geldiler. Hızla ilerleyen İslâm akınlarının tehlikeli olacağından endişe duyan Türk Hakanı, Fergana Türkleri ve Soğdlulardan oluşan ordusu ile birlikte III. Yazdicerd'in yanında yer aldı. Ancak İslâm ilerleyişi durmadı. Ahnef b. Kays Nişabur ve Serahs'ı fethettikten sonra Merv üzerine yürüdü.¹⁷ Devam eden süreçte Müslüman Araplar ile Türkler Yemen'e kadar gelen Sasanî kuvvetleri içinde veya Sasanîlerle yaptıkları savaşlar sırasında İran ordularında karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁸

İslâm ordusunun Türklerle karşılaştığı ikinci cephe Kafkasya idi. Azerbaycan ve İrminiye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazar Türkleriyle karşılaştılar. 639'da Hz. Ömer Süraka b. Amr'ı Derbend'in (Bâbü'l-ebvâb) fethi için görevlendirdi (643). Süraka'nın öncü kuvvetleri kumandanı olan Abdurrahman'ın sevk ve yönetimindeki İslâm ordusu Derbend hakimî Şehrbârâz ile antlaşma yaptı ve Derbend'de Müslümanların hakimiyeti tanındı(642-643). Bu tarihten sonra Hazarlar ile mücadeleye devam edildi. Hatta 653 yılında Belencer yakınlarında meydana gelen karşılaşmada Araplar mağlup edildi. Daha sonrasında ise İslâm dünyasında vuku bulan hadiseler sonucunda Hazar Türkleri ile Araplar arasında önemli bir karşılaşma olmadı.¹⁹

Emeviler dönemi İslâm ordularının Türk bölgelerine sıklıkla akınlar yaptığı bir devre oldu. Halife Muaviye iç karışıklıkların üstesinden gelip fetih hareketini yeniden başlattı. Muaviye Sistan üzerine ordu göndererek Mühelleb b. Ebû Sufra'yı bu sefere serdar tayin etti. Mühelleb, 664 yılında Türklerle girdiği mücadelede muzaffer olup bölgede İslâm hakimiyetini sağladı.²⁰

Ziyâd b. Ebih, askerî hareketi daha iyi sevk ve idare edebilme maksadı ile Muaviye'yi razı ederek Merv'i bir ordugâh şehri haline getirdi. Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur gibi çeşitli şehirlerine iskan

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, *"Türklerin İslâmlaşması"*, **Türkçülerin Kavşıt Yeri**, İstanbul, s.3; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.14.

¹⁸ Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, Yeditepe, İstanbul, 2017, s.69-77

¹⁹ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan, (632-750)*, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1998, s. 50-58.

²⁰ Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, s.69-77.

ettirdi. 671 yılından itibaren Türkistan'a yapılacak olan seferler buradan sevk ve idare edilecekti.²¹

671 senesinde Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyâd el-Hârisi Belh'te çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra Kuhistan üzerine bir sefer düzenledi ve buradaki Eftalit Türklerini mağlup ederek Ceyhun nehrine kadar yürüdü. Burada Türk hükümdarı Nizek Tarhan'ı yenilgiye uğrattı. Âmül ve Zem gibi bazı şehirleri fethedip Harezmi'e kadar ilerledi ve aldığı idari tedbirlerle Horasan'daki İslâm hakimiyetinin güçlenmesini sağladı. Böylece Horasan ve Toharistan topraklarının büyük bir kısmında İslâm hakimiyeti sağlanmış oldu.²²

Horasan bölgesinde Türk-Emevi mücadelesi uzun bir dönem devam etti Türk topluluklarının başlarında bir lider bulunmayışı ve disiplinden uzak oluşları sebebiyle Araplar karşısında bir başarı elde edemediler. 709 yılında Kuteybe Buhara'yı aldı ve bölgede hakimiyetini sağladı. Böylece Maverâünnehir kapıları İslâm ordularına açılmış oldu.

I. Yezid devrinde Selm b. Ziyad Horasan valiliğine getirilinceye kadar seferler sekteye uğradı. Selm, 680-681 yılında Irak civarından topladığı çok sayıda askerle Semerkand ve Harezmi üzerine harekete geçti. Ancak bu sıralarda Kabaç Hatun ve Maverâünnehir'de bulunan Türkler Müslümanlara karşı harekete geçti. Selm gerekli tedbirleri aldıktan sonra süratle Soğd hakimi Tarhûn ve diğer liderlerin yardıma gelmesine rağmen Buhara'ya girmeyi başardı ve Kabaç Hatun onunla yeni bir barış antlaşması yapmaya mecbur oldu.²³ Ancak Müslümanlar ile Türkler arasındaki irili ufaklı mücadeleler sürekli devam etti. Türkler Müslümanlar karşısında Merv'de sürdürdükleri mücadelelere devam edemediler ve Merv şehrinde çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Merv şehrinde Müslümanların hakimiyeti sağlandı.

İslâm fetihlerinin önemli ikinci safhasını Velid b. Abdülmelik (705-715) dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde Kuteybe b. Müslim Horasan'a yürüyerek Beykent, Buhara, Talakan, Semerkant, Taşkent ve Semerkant gibi şehirleri fethetmeye muvaffak oldu. Kendisinden sonra bölgeye tayin olan valiler de onun fetih

²¹ Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmlaşması", **Türkçülerin Kavşıt Yeri**, İstanbul, s.5.

²² Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, s.69-77.

²³ Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası**, S. 15, İstanbul 1969, s. 11-36; Abdülkerim Özaydın, **Türklerin İslâmlaşması, Türkçülerin Kavşıt Yeri**, İstanbul, s.5.

politikalarını takip ettiler. Yezid b. Muhalleb Türk yurtlarına şiddetli akınlar düzenlemeye devam etti. Nasr b. Seyyar'ın da Türgeş Hakanı Kür-Sol'u öldürmesiyle Aşağı Türkistan'da İslâm hakimiyeti sağlanmış oldu.²⁴ Emeviler döneminde irili ufaklı bir çok mücadele oldu ancak bu dönem bazı Türk beylerinin İslâm'ı tanınması ve Türk topluluklarının İslâmlarla ilk karşılaşma aşaması olması bakımından mühim bir vaziyet teşkil eder.

Abbasiler'in iktidara geçmeleri ile Emeviler dönemindeki yanlış tutumdan uzaklaşmış ve İslâmiyet asıl kimliğini tanıtma ve yayma şansını yakalamıştır. Emevilerin Müslüman olmayanlara karşı sert tavrı, Türk bölgelerini dönem dönem taciz ve ganimet için saldırıya geçmeleri Türkler arasında Müslüman Araplara karşı sert bir tavrın oluşmasına zemin hazırlamıştı. Artık Abbasiler dönemi Türk İslâm tarihi açısından yeni bir inkişafı teşkil etmektedir. Bilakis bu döneme tesadüf eden Talas savaşı Türk, İslâm ve dünya tarihi açısından önemli bir kırılma noktası oluşturmaktadır.

Tulu Han'ın (638-651) ölümü ile Göktürk Devleti doğuda ve batıda hakimiyetini kaybetmiş Çin istilasına maruz kalmıştı. Maveraünnehir havzasında ise Göktürlere bağlı mahalli beyler varlıklarını devam ettiriyorlar ve Araplara karşı mücadele ediyorlardı. Arap ordularının Türkistan havzasında ilerleyişi hızla sürerken doğuda da II. Göktürk Devleti inkişafını tamamlamış bulunuyordu. Maveraünnehir'deki Türk halkı ise uzakta bulunan Göktürk hakanları ile münasebetlerini 731 yılına kadar devam ettirdiler. Türkeşler Araplara karşı mücadelelerini devam ettirirken hakanları Sulu Han'ın Çinliler tarafından öldürülmesi, Çinlilerin doğu Türkistan'da ilerlemeleri ve II. Göktürk Devleti'nin Uygur ve Basmillerin isyanı sonucunda yıkılması ile Türkler Maveraünnehir havzasında zor durumda kalmışlardır.²⁵

Türkler Maveraünnehir havzasında sıkışmış durumdayken Çin'de T'ang Hanedanına (618-906) mensup ve hanedanın en güçlü şahsiyeti olan Hiuan-tsang imparatoru. Maveraünnehir'de Emeviler'in Türklerle karşı sert tutumları Türkleri eski düşmanları Çin'den yardım istemeye mecbur bırakmıştı. 726 senesinde Buhara hakimi Tuğsad kardeşi Arslan'ı Çin sarayına göndermiş ve Müslümanlara karşı yardım istemiştir.

²⁴ Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.15.

²⁵ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Ötüken, İstanbul, 2003, s.156-157.

Bunun dışında Semerkant hükümdarı Gurek 719 ve 731 senelerinde, Toharistan yabgusu ise 719 ve 727 senelerinde Çin ile temasa geçerek yardım taleplerini iletmışlerdir.²⁶ Hiuan-tsang cesaretiyle meşhur kumandanlarından Kuça Valisi Kao Sien-Chih'yi Türk beylerinin yardım taleplerine cevaben görevlendirdi. Kao Sien-Chih, 748 yılında Tanrı dağlarının kuzeyindeki Tokmak'ı aldı ve Batı Türkistan'a giden stratejik mevki kontrol altına almış oldu. Ancak Çinli komutan Kao Taşkent hâkiminin oğlunu idam ettirdi, bunun üzerine Türk beyleri Ebû Müslim-i Horasâni ile Yedisu ve Isık Göl civarında yaşayan Karluklar'dan yardım istedi.²⁷

Çin ordusu, İslâm ordularıyla, Talas (Taraz) nehri kıyısında (bugünkü Evliyaata'nın doğusunda) karşılaştılar. Fergana ordusu da Çinliler'in ordusuna dahil oldu. Ebû Müslim'in gönderdiği İslâm ordusuna Ziyad b. Salih serdar tayin edilmişti. Zilhicce 133'te (Temmuz 751) Talas nehri kıyısındaki Atlah mevkiinde beş gün süren mücadelede Karlukların Çin kuvvetlerini arkadan kısıp almasıyla Çinliler iki ateş arasında kaldılar ve büyük bir zayıyla milletlerin kaderine tesir edecek mağlubiyeti aldılar. 70 bin kişilik Çin ordusu neredeyse tamamen imha edildi, 20 bin esir alındı, Kao Sien-Chih bin kişi ile hayatını zor kurtarabildi.²⁸

Talas savaşı neticeleri itibariyle mühim bir önem arz etmektedir. Bu savaş iki devlet arasında vuku bulmuş bir savaş olmanın çok üstünde bir mahiyete sahiptir. Bu mahiyet bir milletin din inkılabının kıvılcımı olma niteliğindedir. İslâm, Türk ve cihan tarihinin dönüm noktasıdır. Öyle ki bir savaşın sonucunun bir devrin başlangıcına sebebiyet vermesi ne müthiş bir vesiledir!

Orta Asya Türk devletlerinin en büyük düşmanı olan Çin, Türkleri yenebilme ve Türkistan coğrafyasına hakim olabilme arzusunu asırlarca devam ettirdi. Ancak Talas meydanında aldığı ağır mağlubiyet neticesinde iç buhranlara düştü ve Türkiatan'a ve Türklere bir daha müdahalede bulunamadı. Türkler için doğuda bir

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s.68-69.

²⁷ Ahmet Taşağıl, "*Talas Savaşı*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 39,2010 s.501.

²⁸ Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s.156-157; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s.68-69; Ahmet Taşağıl, "*Talas Savaşı*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 39, 2010, s.501; Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.16-17.

tehlike kalmadığı gibi Uygur hanlığı kuruldu ve Buğu Han zamanında Çin iç işlerine müdahalede bulunuldu. Beşbalığ, Turfan ve Karaşar şehirleri Tibetlilerden alındı.²⁹

Arapların Türk sınırlarına gelmesiyle başlayan Türk-Arap ilişkileri, özellikle de Emevilerin yanlış politikaları yüzünden uzun süre olumsuz bir şekilde devam etmiştir. Bu durum Türklerin İslâmiyet'i kabulünü de geciktirmiştir. Talas savaşında bu iki rakip tarafın ortak düşman karşısında birleşmeleri, Türk - Arap ilişkilerinin geleceği açısından önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu tarihten itibaren Müslüman Araplarla Türkler arasında barış ve dostane ilişkiler dönemi başlamıştır. Bunun sonucu ise, Türkler İslâm Devletinin hizmetine girmişler ve İslâmiyet Türkler arasında hızla tanınıp yayılmaya başlamıştır. Talas savaşının en önemli sonucu da, böyle bir gelişmeye zemin hazırlamasıdır. Lin En-Lin'in belirttiğine göre; "Eğer savaş Arapların aleyhine neticelenmiş olsaydı, Müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki de Orta Asya'da yaşayan Türklerin çoğunluğu, hatta bütünü Budistliği kabul etmek mecburiyetinde kalacaktı".³⁰

Türkistan'da sarsılan Türk nüfusu yeniden canlanmış, savaşın kazanılmasında etkili olan Karluklar 766 yılında müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır. Orta Asya Türkleri ve Türk İslâm Medeniyetinin inkişafı bakımından son derece mühim olan bu savaş Araplara ve Türklere birbirlerini daha iyi tanıma fırsatı vermiştir. Bu tanıma esir etme, satın alma, valilere hediyeler göndermeleri ile gittikçe kuvvetlendi.³¹

Talas savaşının dünya kültür tarihi açısından önemine değinecek olursak gayet mühim bir noktaya tesadüf eder ki; Çin'de keten ve kenevirden imal edilen kağıt, savaş sırasında esir edilen Çinlilerden öğrenilerek Semerkant'ta imal edilmeye başlamış ve böylece bu mamul ilk defa Çin dışına çıkmıştır.³²

1.2. Türklerin İslâmiyet'e Hizmet Safhası ve Valilerce Kurulan İlk Türk Devletleri

Talas muharebesinden sonra İslâmiyet ile Türklerin kaynaşma süreci başlamıştır. Emeviler döneminde devletin çeşitli kademelerinde çalışan Türklerin sayıları

²⁹ Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s.158-160.

³⁰ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s.18.

³¹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.8; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s.18.

³² Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.75.

oldukça azdır ve genellikle Türkler askerî birlikler içerisine alınmışlardır. Bir asır boyunca devam eden Emeviler döneminde büyük fetihler yapılmış, muhtelif devletler Emevilerin iktidarını kabul etmiştir. Ancak Arap olmayanlar devlet kademelerine alınmamıştır. Ayrıca Emevilerin iktidarında alınan vergilerin ağırlığı, Emevilerin başka milletlere karşı katı tutumları ve sert tepkileri yüzünden İslâmiyet'in yayılması yavaşlamış, Türkler arasında da düşmanca hislere vesile olmuştur.³³

Abbasiler döneminde ise Türklerin nüfuzu artmış ve Araplar nezdinde itibar kazanmışlardır. Halife Mutasım zamanında ordunun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Hatta Mutasım, Türkler için Samarra şehrini inşa ettirmiş, devlet merkezini buraya taşımıştır. Türkler devletin hem iç hem de dış tehlikelerini önlemişlerdir. Babek isyanını bastırmışlar, Bizans hücumunu bertaraf etmişlerdir. Abbasi hanedanlığının yıkılış sebepleri arasında Türklerin devlet içerisindeki konumunun gösterilmesi doğru bir tespit değildir, bilakis bu dönemde kurulan İslâm devletleri bir çöküş dönemi içerisine girmişlerdir. Bu durumun doğrudan bir sonucu olarak da irili ufaklı Türk İslâm devletleri teşekkül etmeğe başlamışlardır.³⁴

Abbasi Devletinin geniş sınırlara ulaşması, bu sınırlar içerisinde zamanla otoritesinin zayıflaması, buna karşılık Türk valilerinin güç kazanması, Türklerin ordu içerisinde büyük bir nüfuz elde etmesi, Abbasi hanedanlığının içerisinde Tolunoğulları, Sacoğulları, İhşidiler gibi dışarıda hanedana içeride kendi otoritelerine bağlı küçük hanedanların inkişafına sebebiyet vermiştir.³⁵

Tolunoğulları, Ahmed b. Tolun tarafından Abbasi Halifeliği içerisinde Türkler tarafından 868 yılında kurulan ilk Türk hanedanlığıdır. Mısır, Samarra'dan sonra Türk nüfusunun yoğunlukta olduğu ikinci merkezdir. Maveraünnehir asıllı olan Ahmed b. Tolun, Mısır'a vali olarak gönderilmiş askerî gücü ve dehası sayesinde burada bir devlet kurmaya muvaffak olmuştur.³⁶

Abbasi Halifeliği, Ahmed b. Tolun'dan iç isyanlara karşı mali ve askerî yardım talebinde bulundu. Ahmed b. Tolun'un üzerine bir ordu gönderildi ancak ordu hiçbir

³³ Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s.83-88.

³⁴ Köymen, **Selçuklular Devri Türk Tarihi**, s.8-9.

³⁵ Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.41.

³⁶ Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.42-44.

başarı göstermeden geri dönünce Ahmed b. Tolun daha da güç kazandı. 877 senesinde Suriye üzerine bir sefer düzenleyerek Fırat'ın batısındaki vilayetleri aldı. Böylece Tolunoğulları'nın sınırları batıda Berka ve Trablusgarp doğuda Fırat nehrine kadar uzanmış oldu. Ahmed b. Tolun, 879-80 senesinde Ahmedî veya Tolunî dinarı denilen sikkeler darp ettirdi. Kendi adına para bastırması ise hilafet makamını kızdırdı ve Mısır valiliğinden azledildi. Abbasi halifeliği adına hutbe okunmaya ve bir miktar vergi gönderilmeye devam edilse de Abbasilere ait bir otorite Mısır'da kalmadı.³⁷

Ahmed b. Tolun, 884 senesinde vefat etti. Ondan sonra iktidara oğlu Humareveyh geçti. Bizans ile başarılı mücadelelerde bulundu ve fetihler yaptı. Ancak Suriye'ye düzenlediği bir sefer sırasında 32 yaşlarında öldürüldü. Yerine oğulları geçtiler ancak başarılı bir iktidar zemini sağlayamadılar. Karmatilere karşı yenik düştüler ve hilafet makamı tarafından gönderilen ordu Tolunoğulları hanedanına son verdi. Kurulduğu dönemden yıkıldığı 905 senesine kadar yaklaşık 36 yıl tarih sahnesinde kalan Tolunoğulları Devleti'nin Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün tarihinde önemli bir yeri vardır. Aynı dönemde Yakın ve Orta Doğu'da Abbasiler hilafetinin parçalanması sebebiyle hızla yükselişe başlayan iktisadi ve kültürel gelişme Mısır'da da kendisini göstermişti.³⁸

Türklerin Abbasiler zamanında İslâm Coğrafyasında kurdukları devletlerden bir diğeri ise Sacoğullarıdır. Devletin kurucusu Ebû's-Sac, Maveraünnehir'li bir Türk olup Abbasiler döneminde valilik görevi yaptı ve Azerbaycan yöresinde çeşitli hizmetlerde bulundu. Ebû's-Sac'ın ölümünün ardından oğlu Muhammed, 889 senesinde hilafet naibi Muvaffak-Billah tarafından Azerbaycan valiliğine tayin edildi. Muhammed, merkezî yönetimin zayıflamasını fırsat bilip bağımsız hareket etmeye başladı. Böylece Sacoğulları hanedanı kurulmuş oldu. Muhammed'in Üsrüşene hakimlerinin taşıdığı "Afşin" unvanını kullanması onun bağımsızlığının bir alameti olarak gösterilmektedir. Muhammed, Ermenilerle uzun müddet mücadele ettikten sonra İrmiyye'ye hakim oldu. 901 senesinde ise veba salgınından hayatını

³⁷ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 41, 2012, s.234.

³⁸ Ebülfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti**, (Yayına Hazırlayan: Fazil Gezenferoğlu), Ötüken, İstanbul, 1997, s.84-108

kaybetti. Onun yerine geçen oğlu Divdat sadece birkaç ay hüküm sürebildi, amcası Ebû'l Kasım Yusuf yeğenini bertaraf ederek Sacoğulları'nın başına geçti.³⁹

Yusuf döneminde Ermeniye'nin büyük bir kısmı alındı. Halife, Yusuf'un Ermeniye ve Azerbaycan valiliğini tanıdı. Bunun karşılığında ise halifeye her sene 120.000 dinar vergi ödendi. Böylece Yusuf bağımsızlığı resmen almış oldu. Ancak hilafet makamı ile anlaşması uzun sürmeyen Yusuf üç sene Bağdat'da hapis kaldı. 916 ve 917 senelerinde Ermenilere karşı olan savaşını kazanınca Rey, Kazvin, Zencan ve Ebher'i fethetti. Karmati isyanına karşı Yusuf'un desteği alındı ve böylece o, doğu vilayetlerinin valiliğine tayin edildi. Bu bölgenin tüm gelirleri de Yusuf'a bırakıldı. Buna karşılık Halife, ondan Karmatilerle mücadele etmesini istedi. Kûfe önlerinde cereyan eden savaşta Yusuf kazandığını sanırken Ebu Tahir Süleyman el-Karmati'ye esir düştü ve idam edildi.⁴⁰

Yusuf'un ölümünden sonra yerine bölgeye yeğeni Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin tayin edildi. İki yıl kadar süren hükümdarlığında kaynaklara askerî ve yahut siyasi bir olay geçmemiştir ve 929 senesinde vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra ise Sacoğullarının hakimiyeti Azerbaycan ve Ermeniye bölgesinde sona erdi. Abbasi devleti içerisinde olmasına rağmen iç ve dış siyasetinde bağımsız hareket eden ikinci Türk devleti Sacoğulları olmuştur. Sacoğulları hüküm sürdüğü bölgede çeşitli kültürel ve imari faaliyetlerde bulunamamışlardır. Ancak Ermeniye bölgesine karşı güçlü seferler düzenleyebilmişlerdir.⁴¹

Mısırda Tolunoğulları hanedanının yıkılışından 30 sene kadar sonra bir başka Türk hanedanlığı olan İhşidiler, Muhammed b. Toğaç tarafından kurulmuştur. Muhammed iki asırdan beri Abbasilere hizmet eden bir Türk ailesine mensuptur. İlk valilik görevini Ahvaz'da yapmış, hac yollarının emniyetini kontrol etti. 935 senesinde tekrar Mısır valiliğine memur edildi. Halife ile iyi münasebetlerde bulunan Muhammed'e "İhşid" unvanı verildi. Muhammed sahip olduğu geniş nüfusa da dayanarak 941 senesinde Suriye'yi bir sene sonra da Mekke ve Medine'yi kendine bağladı. Kendisinden sonra oğullarının idareye geçebilmesi için askerlerden ve tebadan biat aldı. 946 senesinde vefat ettiğinde ise yerine oğlu Unucur geçti.

³⁹ Ali İpek, "Sacoğulları" TDV İslâm Ansiklopedisi, C.35, 2008, s.364

⁴⁰ Yazıcı, İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi, s.42-44

⁴¹ Dursun Hakkı Yıldız, "Sacoğulları" Türkçülerin Kavşıt Yeri, C.4, s. 417-447.

Muhammed'den sonra yerine geçen iki oğlu da devlet içerisinde güç gösteremedi. Onların yerine Muhammed'in ölmeden önce saltanat naibi gösterdiği siyahi hadım kölesi Kâfur devleti 20 sene kadar yönetti. Kafur içte İsmaili propagandası ile uğraşırken dışta da Karmatiler, Sudanlılar Hamdaniler ve Fatimiler ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. Aynı dönemde ekonomik sorunlarla da baş etmeye çalışmıştır. Siyasette akıllı ve mahir bir yönetici olmayı başaran Kâfur, dahi bir idareci olarak kaynaklarda zikredilmiştir.⁴²

Kafur'un ölümünden (357/968) sonra Ebû'l-Fevaris Ahmed b. Ali b. Muhammed el-İhşid'e biat edildi. İç karışıklıklar baş gösterdi. Salgın hastalıklar, ekonominin iyi olmayışı, halktan toplanan vergilerle askerlerin maaşının ödenmeyişi huzursuzluklara sebebiyet verdi. Halkın kendilerini bir kurtarıcı olarak görmelerini fırsat bilen Fatimiler 969 senesinde İhşidi hanedanına son vererek Mısır'ı fetih ettiler ve böylece Abbasiler Mısır üzerindeki hakimiyetlerini tamamen kaybetmiş oldular. Nil nehrinden kanallar açtıran, setler inşa ettiren İhşidiler'de devlet gelirlerinin büyük kaynağını topraktan alınan haraç vergisi oluşturuyordu. Bu dönemde ilim ve edebiyat alanında da mühim çalışmalar yapılmıştır. Fustat'ta Sûku'l-Verrâkîn denilen kitapçılar çarşısında ayrıca münazaralar yapıyordu. İhşidiler imar faaliyetlerine de önem vermişler, ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.⁴³

1.3. İlk Türk-İslâm Devletleri ve Kültürleri

Abbasi halifeliği içerisinde yarı bağımsız olarak Türk valilerince kurulan ilk Türk Müslüman hanedanlıklardan sonra Türkler tam bağımsız, Türk İslâm devletlerini kurmaya başladılar. Böylece İslâmiyet farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları arasında hızla yayılmaya başladı ve İslâm ülkelerince de Türk kudreti tanındı. Bu husus da kurulan ilk Türk İslâm devletlerinin teşekkülleri mühim bir noktaya tesadüf etmektedir.

1.3.1. İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV. YY.)

⁴² Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.57-58.

⁴³ Ahmet Ağırakça, "İhşidiler" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 21,2000, s.551.

630 senesinde Gök Türk İmparatorluğunun fetret devrine girmesiyle Bulgarlar bağımsızlıklarını ilan ederek Büyük Bulgar devletini kurdular. Başbuğ Kourt (Kurt, Kobrat veya Kuvrat) önderliğinde kurulan devlet uzun ömürlü olmadı Hazar baskıları sonucunda dağıldı. Kurt'un oğullarından Bat Bayan Hazarların tabi olarak kendi yurtlarında kaldıysa da varlık gösteremeyip dağıldılar ve Slavlarla karışarak Ortodoksluğu kabul edip Hristiyanlaşarak Türklüklerini kaybettiler.⁴⁴

Büyük Bulgar Devletinin parçalanmasından sonra Hazarlarında tazyikiyle VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başlarında Kourt'un oğlu Kotrag yönetiminde olan Bulgarlar kalabalık Otuz-Oğuz kabileleri ile birlikte Volga ve Çolman nehirlerinin birleştiği bölgeye çekildiler. Bölgede bulunan yerel halk Fin Ugorları ve diğer Türk toplulukları ile de kaynaşarak bölgeyi Türkleştirdiler ve İtil Bulgar Devleti'ni kurdular. Devletin sınırları zaman zaman değişikliğe uğradıysa da en geniş döneminde Ural dağlarından Oka nehrine Ustyug'daki Dvina'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar dayanıyordu. Bulgar ülkesinin doğusunda Türk soyundan olan Başkurtlar, batısında Fin veya Türk olan Burtaslar ile Ruslar, güneyinde Hazarlar bulunuyordu.⁴⁵

Coğrafi konumları sebebiyle Orta İdil bölgesi zenginlik ve ulaşım bakımından kuzey bölgelerini; Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Stratejik konumu sayesinde Bulgarlar şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır.⁴⁶ Bulgar tüccarları Hazar ülkesi, Harezm ve Samani ülkelerinde Müslüman tüccarlarla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Harezm tüccarlarının da Bulgar devleti içerisindeki yoğun ticari faaliyetleri neticesiyle Bulgarlar İslâmiyet ile tanışmış, 900'lü yıllarda halk arasında İslâm yayılmıştır. Bu döneme ait İbn Fadlan seyahatnamesinden önceki kaynakların işaret ettiği gibi Bulgarlar camileri ve mektepleri olan tüccar ve çiftçi bir kavim olarak zikredilmişlerdir.⁴⁷

Müslüman tüccarların etkisi, halkın giderek İslâmiyet'i benimsemesi ve Hazar Hakanlığına karşı müttefik arama arzusu ile Şilkey oğlu İlteber* Abbasi Halifesi

⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.195-196.

⁴⁵ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.27.

⁴⁶ Nesimi Yazıcı, *İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslâmiyet* "Türkçülerin Kavşıt Yeri", C.4, s. 394-408

⁴⁷ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s.68-69

* İlteber Han; İslâmiyeti kabul eden ilk Bulgar hanının ismi kaynaklarda farklı zikredilmesinden ötürü münakaşa konusu olmuştur. Kaynaklarda Yıltıvar, Yeltever, Baltıvar veya İlteber olarak okunmuştur. El- Mercani ise

Muktedir Billah ile münasebette bulunarak İslâmiyet’i kabul etmek istediğini bildirdi ve ülkesine din adamları gönderilmesini istedi. Bunun üzerine halife Sevsen (Süsen) er-Ressi başkanlığındaki içerisinde ünlü seyyah İbn Fadlan’ın da bulunduğu bir heyeti Bulgar memleketine gönderdi. 12 Muharrem 310’da (12 Mayıs 922) Bulgar hanının İdil boyundaki karargahına ulaştı. İlteber Han, devletin ileri gelenleri ile birlikte Abbasi Halifesinin gönderdiği heyeti büyük bir memnuniyet ile karşıladı ve İlteber’in resmen İslâmiyet’i kabul etmesi ile İtil Bulgarları Abbasi halifesini tanıdı.** Camiler ve saraylar inşa edildi. Kadılık müessesesi kuruldu. Sikkeler Bulgar hanı ve Abbasi halifesi adına basılmaya başlandı. İtil Bulgar devleti İslâmiyet’in Doğu Avrupa’da ki temsilcisi haline geldi.⁴⁸

İlteber Han’ın Müslüman olmasından sonra Bulgar ülkesinde İslâmiyet hızla yayılmaya ve kökleşmeye başladı. İslâm ülkeleriyle münasebetlerde gelişmiştir. 1025 senesinde Bulgar Hanı Ebu İshak İbrahim gördüğü bir rüyanın etkisi ile Nişabur yakınlarındaki Beyhak’da bir cami inşa ettirmek için vakıf kurdurmuştur. Yine 1024 senesinde bir Bulgar elçilik heyeti Gazneli Mahmud ile görüşmüşlerdir. Bulgarlar Hac vazifelerini yapmak üzere kutsal topraklara gitmişlerdir. İlteber’in oğlu Ahmed’de Hacca gitmiş yol üzerinde Bağdat’a uğramış Halifeye sancak ve siyah kürklerden oluşan hediyelerini takdim etmiştir.⁴⁹

Hazar Hakanlığı yıkılana kadar (965) Bulgarlar onlara tabi oldular ve hanlığın yıkılmasından sonra tam bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ancak daha sonrada ticaret yolları ve kürk ticareti sebebi ile Ruslarla uzun süren savaşlar yapıldı. Ancak İtil Bulgar Devleti’nin yıkılmasına Moğollar sebep oldu. 1223’teki Moğol saldırısı ülkeye fazla zarar vermediyse de Batu Han idaresindeki büyük ordu Doğu Avrupa’da ilk Bulgarlara saldırdı. 50 bin nüfuslu cami, mescit, hamamlarla süslü zengin Bulgar

Müstefâdü'l-Ahbar isimli eserinde bu kelimeyi Bilge Var Han olarak okumuştur. Bilge Var akıllı ve bilgili manasına gelen Türkçe kökenli bir kelime olup Göktürkler ve Karahanlılar’ da dahil olmak üzere bir çok Türk devletinde bilge kelimesi Türk Kağanları için bir övgü, asalet, yücelik bildiren iftihar ünvanı olarak kullanılmıştır. Çağdaş kaynaklarda çoğunlukla İlteber ismi kullanıldığından ötürü biz çalışmamızda bu şekilde kullanmayı uygun gördük. Ayrıntılı bilgi için bkz: Zekeriya Kitapçı, **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları**, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 1996, s.297-299

** İbn Fadlan’ın Seyahatnamesinde naklettiğine göre İlteber Han ile muhabbet ettiği bir esnada Bulgar ülkesinin çok zengin bir ülke olduğu halde ve İslâmiyet’in bu ülkeye yabancı olmadığı halde neden Halifeden Müslüman olmak için bir heyet ve kale yaptırmak için bir miktar para istediğini sorar bunun üzerine İlteber Han; halifelerin mallarının helal işlerden elde edildiğini bu yüzden devletlerinin parlak olduğunu kendisi istese altından veyahut gümüşten bir kale yaptırabileceğini ancak halifenin parasından uğur gelmesini beklediğini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Fadlan, **Seyahatname**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s.37

⁴⁸ Ahmet Taşağul, “İdil Bulgar Hanlığı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 21, 2000, s. 473.

⁴⁹ Nesimi Yazıcı, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslâmiyet” **Türkçülerin Kavşıt Yeri**, C.4, 2000, s. 394-408.

şehrini tamamen yakıp yıktılar (1236).1361 ve 1369 senelerinde Timur tarafından tekrar ezilen Bulgar şehirleri bir daha toparlanma fırsatı bulamayan halk dağıldı. İtil Bulgarlarının bugünkü Çuvaşların ataları olduğu kabul edilmektedir.⁵⁰

Sikkelerden ve İslâm tarihi kaynaklarından anlaşıldığına göre adları tesbit edilebilen Müslüman İdil Bulgar hanları şunlardır: İlteber, Ahmed, Talib, Mü'min, Haydar, Muhammed, Said b. Haydar. Baraj, İbrahim, Selim, ilham. Abdullah, Hasan. Mahmud, Abdullah, Altınbek. Alimbek.⁵¹

Bir milletin yalnızca hükümdarın kararına ekseriyetle dini kimliğini değiştirmesi pek mümkün bir hadise değildir. Müslüman tacirlerle yapılan ticari faaliyetlerle ve İslâmiyet'i Bulgarların kendi eski inanışlarına yakın görüp benimsemeleriyle Hak dini ne erişip onu yaşamaya muvaffak olmuşlardır. İbn Fadlan'ın da seyahatnamesi Bulgarları tanıyıp bilmemizde büyük fayda sağlamıştır. Onun naklettiği bilgiler ışığında Bulgarların kültürü geçim kaynakları ve civar bölgedeki Türk boyları hakkında bilgi almaya muvaffak oluyoruz. İbn Fadlan zaten İslâmiyet'e yabancı olmayan Bulgar ülkesi hakkında kıymetli bilgiler vermesi dışında günümüze onlar hakkında ne yazık ki başka bir eser ulaşamamıştır.

1.3.2. Karahanlılar

Önceleri Türkistan ve Uygur Hanları adıyla bilinen bu hanedanın hakanları kara han, kara hakan, arslan kara hakan, buğra kara hakan gibi unvanlarında yükseklik, yücelik anlamına gelen kara kelimesini kullandıkları için kurmuş oldukları devlete de ilk defa Rus şarkiyatçısı Vasilij Vasilevic Grigorev 1874'te yazdığı bir makalede Karahanlılar adını vermiş, hanedan daha sonra bu adla tanınmıştır.⁵² Ortaçağda kurulan devletler ya kurucularının yada coğrafi koşullarına göre adlandırılır ve tanınırdı. Kaşgarlı Mahmud'da hanedanın ilk atası olarak Alp Er Tunga'nın (Kaşgari'ye göre bu kişi İranlıların Şah namelerinde de geçen Efrasyâb'dır.)

⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.201; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s.27-29.

⁵¹ Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 21, s. 473.

⁵² Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 24,2001, s. 412.

hiyerarşideki yeri hakan olduğundan ötürü devletin ismini “Hakaniyye” olarak nakletmiş birçok İslâm kaynağında da karşımıza böyle çıkmıştır.⁵³

Karahanlı ailesi, Türk hakanı Alp Er Tunga’ın soyundan gelir. Türkistan’da konar-göçer olarak yaşayan pek çok Türk kabilesi mevcuttu. Dolayısıyla Karahanlı ailesinin mensubu bulunduğu kabileyi sınırlandırmak epey güçtür. Bu nedenle bazı tarihçilere göre, Karahanlıların, Tiyan Şan dağının güneyini kendilerine yurt tutan, daha sonra da buradan batıya göçen Uygur Türklerine mensup oldukları görüşündedirler. Barthold, Karahanlıların Türkistan’da bilinen üç Türk boyundan birine mensup olduğunu söyler: Bunlar ise; Kaşkar’da yaşayan ve Uygur ya da Oguz kabilesine mensup Yagma kabilesi, veya Ceyhun nehrinden Çin’e kadar uzanan bölgede iskan eden Çiğil, ya da Tıraz şehrinden doğuya doğru uzanan İslâm ülkelerinin sınırında yaşayan Karluk boyudur. Karahanlıların sülalesi, Şâmân olan Tavcu ailesinin bir bölümü sayılan Karluk hanedanına bağlanmaktadır. Karluklar 744-840 yıllarında Uygur birliğine dahil olmuşlardır.⁵⁴ Karahanlılar hakkında malumat veren kaynaklarda ne yazık ki kuruluşu ve Müslüman oluşları hakkında bilgiler mevcut değildir. Görüş ayrılıkları mevcut olsa da kuruluş tarihi olarak 840 senesi çoğunlukla kabul görmektedir.

Karahanlıların tespit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han’dır. Ancak onun saltanatı zamanı hakkında olduğu kadar faaliyetleri hakkında da hiçbir bilgi bulunamamaktadır. Cemal Karşı’ye göre onun zamanında Türk ülkelerinden Şaş (Taşkent) İslâmiyet’i kabul etmiş durumda idi. Bilge Kür Kadir Han’ın iki oğlu hakkında malumat vardır. Bunlar; Bazîr Arslan ve Oğulcak Kadir Han. Başta Pristak olmak üzere bazı yazarlar, bu iki oğuldan Bazîr Arslan Han’ın Balasagun’da (Büyük Kağan Sıfatıyla) ve Oğulcak Kadir Han’ın da (Ortak Kağan Sıfatıyla) Tıraz ve bilahare Kaşgar’da hüküm sürdüklerini ifade etmişlerse de şimdiki bilgilerimize göre bu görüşü kabul etmek mümkün değildir. Zira, evvel emirde Karahanlılarda ortak kağanlık mefhumu olmadığı gibi X. yüzyılın birinci yarısının sonlarına kadar (942’ler) Karahanlı hanedanının Balasagun ile ilgisine dair hiçbir kesin delile de

⁵³ Ömer Soner Hunkan, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre Türk Hakanlığı (Karahanlılar)”, **Akademik Araştırmalar Dergisi Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı**, S.39, İstanbul, 2008, s.11-31.

⁵⁴ Ali b. Salih el-Muheymid, “Karahanlılar ve İslâmın Yayılmasındaki Katkıları” çev. Ali Aksu, **Mecelletü Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi**, S.16, s.273-318, <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/298.pdf> Adresinden Alınmıştır, 29.01.2018.

rastlanmamıştır. Gerek bu eski aileye ait en eski bilgileri bize veren Cemal Karşı'nın gerekse Satuk Buğra Han menkıbesinin sürekli Kaşgar'dan bahsetmesi, ailenin asıl yurdunun bu bölge olduğunun bir başka delilidir ki, onların aile mezarlığı da bu şehirde bulunmakta idi.⁵⁵

Bazîr Arslan Han'ın 303 (915-16) yılı civarında ölümü ve Balasagun'da Karahanlı tahtına II. Arslan Han'ın çıkması üzerine Satuk annesi ile birlikte Kaşgar'a gidip amcası Kadir Han Oğulçak'a sığınmak mecburiyetinde kaldı. Amcası adına vergi tahsil etmek üzere Kaşgar civarındaki Artuç'a giden Satuk burada Ebû Nasr b. Mansûr ile tanıştı. Ebû Nasr'ın inşa ettirdiği caminin etrafında oluşan bu küçük ticaret şehrinde namaz kılanları görünce İslâm hakkında ilk bilgileri Ebû Nasr'dan öğrenmiş oldu. Onun ve Nişabur'lu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelamâtî gibi âlim ve sufilerin tavsiyeleri sonucunda hak dini ni kabul etme lütfuna erişti. İbnü'l Esir, bir gece rüyasında gökten inen bir kişinin ona Türkçe olarak "Müslüman ol ki dünyada ve ahrette esenlik bulasın" dediğini ve sabah olunca Müslümanlığı kabul ettiğini herkese açıkladığını nakleder.⁵⁶

Satuk Buğra Han İslâmiyet'i resmen kabulünden sonra amcası ile taht mücadelesine girişmiş ve muzaffer olmuştur. Onun İslâm'ı tanınması ve tahtı ele geçirmesi olayının hangi tarihte vuku bulduğu net değildir. Menkıbenin verdiği bilgiye göre bu tarih 944\45 olmalıdır. Yine aynı yıl Buğra Han'ın gayri Müslim Türklere karşı mücadeleye başladığı aşikardır. Aynı hanedan idaresindeki gayri Müslim Türkler 942 senesinde Balasagun'u ele geçirmişlerdir. Balasagun şehri bundan bir sene sonra Buğra Han tarafından Müslümanlarında desteği alınarak tekrar zapt edilmiştir. Cemal Karşı'nın naklettiği bilgiye göre Buğra Han 955\56 senesinde Hakka yürümüştür. Onun Müslüman adının Abdülkerim olduğu malumdur. Buğra Han'dan sonra yerine oğlu Musa Tanga İliğ geçmiş onun kısa süren iktidarından sonra yerine Buğra Han'ın diğer oğlu Baytaş Arslan Han hükümdar olmuş tüm ülkede Müslüman birliğini oluşturmayı başarmıştır. İslâm tarihçileri 960 yılında 200.000 çadırılık bir Türk

⁵⁵ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi**, Çağ Yayınları, C.6, İstanbul, 1991, s. 143.

⁵⁶ Ömer Soner Hunkan, "Satuk Buğra Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: 36, 1988, s. 181.

topluluğunun İslâmiyet’i tanıdığını yazar ki bunlar Karahanlı sınırları içerisinde yaşayan Karluk, Yağma, Çigil ve Tuhsi gibi Türk kavimleridir.⁵⁷

Satuk Buğra Han’ın İslâmiyet’i kabulü Türk-İslâm tarihi açısından mühim bir noktaya isabet eder. Buğra Han’dan önce Orta Asya mahalli Türk hanlarının büyük bir kısmı İslâm bayrağı altında toplanmışlardır. Misal verecek olursak; Bazgis, Türkeslerden Nizek Tarhan, Buhara hükümdarı Tuğ Şad, Cürcan hükümdarı Sul Tekin, Soğd, Semerkant hükümdarı Ahşit Guzek (Oguz Bek), Uşrusana hükümdara meşhur Kara Buğra Han’ın oğlu Kavus et-Türki ilk Türk Müslüman hükümdarlarından.⁵⁸ Ancak tüm bunların arasında Türk İslâm medeniyetinin temeli Karahanlılar döneminde atılmıştır. Edebiyat, kültür, imar ve tasavvuf alanında Türklerin İslâmi hayattaki çerçeveleri çizilmiş olmaktadır. Karahanlılar kendilerinden sonra kurulan Türk devletlerine örnek teşkil etmişlerdir.

Karahanlılar İslâm’ı yayma ve yaşatma konusunda mühim vazifeler üstlenmişlerdir. Tasavvufa ve mutasavvıflara önem vermişlerdir. Karahanlılar’ın İslâmiyet’i ilk tanıyan hükümdara Satuk Buğra Han, İslâm’a Buhara’dan Artuç’a gelen mutasavvıf fakih Ebû Nasr Samani aracılığı ile geçmiştir. Diğer Karahanlı hakanları da kaynaklarda genellikle İslâmiyet’e tasavvuf yolundan giren ve tasavvuf nazarından bakan derviş tabiatlı kişiler olarak tarif edilir. İbnü’l Esir İliğ Nasr’ı dindar ve ibadete düşkün olarak anlatmıştır. Utbi’nin eserinde ise içi dışı bir yumuşak huylu beş vakit namazı cemaatle kılan ve kibirden uzak dervişi andıran dindarlığı ile tanınan Arslan Han Mansur b. Ali’nin tahtı bırakmasının sebebi aşırı dindar olması idi. Kılıç Tangaç Han İbrahim b. Hüseyin’de çok sabırlı, güzel huylu, dindar idi. Aynı zamanda hattat olan hükümdar yazdığı Kur’an Mushaf’larını satması için bir meçhule verir, azığını böyle kazanırdı.⁵⁹ Bahsi geçen hükümdarlarla ilgili misaller Karahanlılar’ın İslâmiyet’i benimsemeleri ve yaşamaları konusunda oldukça kıymetlidir.

⁵⁷Reşat Genç, “Karahanlılar Tarihi”, **Türkçülerin Kavşıt Yeri**, file:///C:/Users/tshba/Desktop/bitirme%20tezi%20kaynaklar/KARAHANLILAR-TAR%C4%B0H%C4%B0.pdf Adresinden Alınmıştır. 29.01.2018.

⁵⁸ Kitapçı, **İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları**, s. 11.

⁵⁹ Ömer Soner Hunkan, “*Türk Hakanlığı (Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat Ulema Çatışması: İlk Bürokrat Ulema İhtilali*”, s.654-666, file:///C:/Users/tshba/Desktop/bitirme%20tezi%20kaynaklar/Turk_Hakanligi_Karahanlilar_inda_Hanedan.pdf, Adresinden Alınmıştır. 03.0.2018.

Karahanlıların en önemli sorunlarından birisi Mâverâünnehr'in fethinden beri başlayan hakanlar ile medreseden yetişen ve zaman zaman bürokratik görevlerde yer alan bürokrat-ulema sınıfı arasındaki çatışmadır. Pek çok dini lider ve çevresinin hayatını kaybettiği bu çatışma, önce Selçuklu istilas ve ardından asker destekli ulema ihtilali ile sonuçlanmıştır.⁶⁰

Ortaçağ'da Türkler, göçebe bir hayat yaşamasına rağmen, Karahanlıların büyük bir kısmının yerleşik düzene geçerek çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraşmışlardır. Bunun yanı sıra Karahanlılar, sosyal yapılarından dolayı tamamıyla nevi şahsına münhasır bir gelişme kaydetmiştir. Karahanlılarda şehircilik ve çiftçilik kültürü, İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Maveraünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'da kendi ticaret ve ziraat kolonilerini oluşturmuşlardır. Büyük İpek Yolu üstündeki ticari şehirler, Türklerin tesiriyle gelişmiş ve Türkistan olmuştur.⁶¹

Batı ve Doğu Türkistan'da hüküm süren, X. yüzyılın ortalarında Müslümanlığı kabul eden Karahanlılar döneminin sanat, edebiyat hayatını anlatan eserler mevcuttur. Edebiyatımızda önemli yerleri olan ve İslâmi - Türk edebiyatının ilk eserleri oluşturan Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud, Edib Ahmed, Ahmed-i Yesevî ve Hakîm Süleyman Ata; özellikle saray çevresinde ün kazanan Am'ak-i Buhârî, Reşîdî-i Semerkandî, Sûzenî-i Semerkandî Karahanlılar Dönemi Edebiyatının edebî şahsiyetleridir. Karahanlılar Döneminin ilk ve en önemli eserlerinden biri Kutadgu Bilig'dir. Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig adlı eserinin "Buğra Han Övgüsündeki" bölümünde cesur, adalet sahibi, dünya hâkimi gibi vasıflarla nitelendirdiği hükümdarın ismini dünyaya yayıldığını, kendisine şahane hediyelerin gönderildiğini nakleder. İslâmi Türk edebiyatının ilk örneklerinden biri olan ve Balasagunlu Yusuf'un Balasagun'da yazmaya başlayıp Kaşgar'da nihayete erdirdiği Kutadgu Bilig adlı eseri, eski Türk ahlak ve devlet telakkisi ile İslâmi itikadı birleştiren nasihatname ve siyasetname değerinde didaktik bir eserdir. Divan-ı Hikmet adlı eserini herhangi bir devlet büyüğüne adamayan, eseriyle halka yol gösterici nasihatlerde bulunan Ahmet Yesevi; sözünün asla eskimeyeceğini, yer altına girse bile çürümeyeceğini hatta eserini okuyanlara şefaate edeceğini bildirir. Edip Ahmet

⁶⁰ Ömer Soner Hunkan, "El-Kand Fî Zikri Ulemâi Semerkand'da Türk Hakanlığı (Karahanlılar)", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 9, Ocak 2015, s. 1-17.

⁶¹ Kayrat Belek, "Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: "Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 1, s. 31-42.

de Atabetü'l-Hakayık adlı eserinin “Kitabın Yazılması Hakkında” bölümünde benzer bir söylemle Dad İspehsalar Beg’in adının ileride dua ve sevgiyle anılması için bu kitabı yazdığını nakleder. Bu dönemde kaleme alınan mühim bir eser de Kaşgarlı Mahmud’un 1072’de başlayıp 1074’te tamamladığı Divânü Lügati’t-Türk isimli Türkçe - Arapça sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmûd Türk milletinin diğer milletlerden sadece güç ve kuvvet yönünden üstün olmadığını, Türklerin dil, kültür ve medeniyet yönünden de büyük bir birikime sahip olduğunu ortaya koymak, bu durumu diğer milletlere aktarmak amacıyla o devrin Türk beldelerini baştan sona gezip ömrünü bu işe adanarak eserini telif etmiştir İslâmi gelenekten yararlanırken milli benliğini kaybetmeyen ve bu sentezle yeni bir edebi külliyyatın temellerini atan Karahanlılar döneminde, mevcut bilgiler ışığında, sanatçının değer gördüğü anlaşılır. Kur’an tercümeleri bu dönemde yapılmıştır.. Bilinen ilk Kur’an tercümesinde ise devlet büyüğünün rolü büyüktür. Devlet büyüğü tercüme yoluyla Kur’an’ı halkın anlamasını ve dini vazifesini doğru bir şekilde yerine getirmesini sağlamıştır.⁶²

İslâmiyet’e ve Türk kültür tarihine bakıldığı vakit Karahanlılar devletinin ne derece kıymetli olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk-İslâm medeniyetinin oluşmasında bir geçiş dönemi olmasıyla birlikte halk hem İslâmi kaideleri öğrenmiş hem de kendi fitratında mevcut olan Türk kimliğini muhafaza etmeye nail olmuştur. Edebiyat, kültür, teşkilat alanlarında kendinden sonra kurulacak olan ve yahut kendi çevresinde oluşan diğer Türk devletlerine misal olmuştur. Bir milletin din inkılabını gerçekleştirmesi kaderine müthiş bir yön telakki etmektedir. Bu sebeple Karahanlıların Türk-İslâm tarihindeki kıymeti yadsınamaz.

1.3.3. Gazneli Devleti

963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da varlık gösteren bir Müslüman-Türk hanedanıdır. Adını başkent olan Gazne'den almıştır. Samani Devleti'nin Horasan orduları kumandanı olan Alp Tegin, 350'de (961) kendi desteklediği komutanı Samani tahtına çıkarmak istedi, fakat muzaffer olamadı. Alp Tegin bunun üzerine beraberindeki çok az bir kuvvetle birlikte Doğu Afganistan'da ki Gazne şehrine çekilmek zorunda kaldı ve mahalli bir hanedan olan Levikler'i

⁶² Mutlu Melis Özgeriş, “Karahanlılar Döneminde Sultan Ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebi Çevreler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* S. 2/3 2013 s. 139-151.

uzaklaştırarak bölgeyi ele geçirdi (Zilhicce 351/1 Ocak 963). Bu şekilde Gazneli Devletinin temelleri atılmış oldu.⁶³

Alp Tegin, Samaniler tarafından gönderilen Ebu Cafer komutasındaki 25 bin kişilik orduyu geri püskürtmeyi başardı ve Samani Devleti tarafından Alp Tegin'in kurduğu yeni teşkilat tanındı. Ancak Alp Tegin'in hükümdarlığı kısa sürdü 13 Eylül 963 tarihinde vefat etti. Alp Tegin'in oğlu Ebu İshak İbrahim başa geçti. Onun zamanında Levik Hanedanı Gazne'ye hakim olmaya çalıştı. Ebu İshak İbrahim vefat ettikten sonra oğlu olmadığı için Türk komutanlarından Bilge Tegin başa geçti. Samaniler Gazne'de bağımsız bir Türk Topluluğunun olmasını istemediği için Gazne'ye bir ordu gönderdi. Bilge Tegin bu orduyu mağlup etti ve bir daha Buhara'dan Gazne'ye ordu gönderilmedi. Bilge Tegin 975 senesinde Gerdiz kalesini kuşatırken öldü. Bilge Tegin'den sonra Alp Tegin'in komutanlarında Böri Tegin başa geçti. Ancak halk onun yönetiminden hiç memnun kalmadı ve Leviklerden yardım istedi. Levik bunun üzerine Gazne'ye hareket etti ancak Sebük Tegin onu durdurmayı başardı ve Böri Tegin'in elinden hükümdarlığı alarak yönetime geçti (977). Sebük Tegin oğluna nasihatlerde bulunmak ve yol göstermesi amacıyla bir Pendname yazdırdı. 20 yıllık hükümdarlık döneminde İslâmiyet'in yayılmasına engel olan hükümdarlarla savaşa girerek onları mağlup etti. Sebük Tegin'le beraber babadan oğula geçen bir hanedan kurulmuş oldu. Sebük Tegin 997 senesinde vefat etti.⁶⁴

Sebük Tegin yerine oğlu İsmail'i veliaht gösterdi ancak büyük oğlu Mahmud buna müsaade etmeyerek babasının tahtına oturdu (998). Daha sonra ilim adamlarına şair ve edebiyatlara gösterdiği yakın ilgi alaka ve destekleri sayesinde ilmi ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine katkı sağladı. Hindistan'a İslâmiyet'in yayılması için yaptığı seferlerde adını Türk İslâm tarihine silinmeyecek bir biçimde yazdıracak olan Gazneli Mahmud 14 Kasım 970'de doğdu ve tahta geçtiğinde henüz 28 yaşındaydı. Mahmud, Samaniler tarafından tanınmayan Abbasi halifesine elçiler göndermiş hutbe okutmuştur. Mahmud, İslâmiyet'e katkıda bulunmak maksadı ile her sene Hindistan'a sefer düzenlemeye ve İslâm düşmanlarını söküp atmaya yemin etmiştir. Mahmud Şii Fatimi hilafetinden gelen teklifleri geri çevirmiş, Sunni İslâmiyet'in

⁶³ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.13, 1996, s. 480- 484.

⁶⁴ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **Türkçülerin Kavşıt Yeri**, s.3-6, <http://www.altayli.net> Adresinden Alınmıştır. 08.02.2018.

koruyucusu olmuştur. Gazneli Mahmud vefat ettiği tarihe kadar savaş meydanlarından hiç ayrılmamış ve hiç bir şekilde yenilgi yüzü görmemiştir. Sadece Hindistan'a 17 sefer düzenlemiş İslâmiyet'in bu bölgede tanınip yayılmasının en büyük mimarı olmuştur. Türk hükümdarları içerisinde "sultan" unvanını kullanan ilk hükümdar olmuştur. Mahmud'un gücü ve başarısı Türk tarihine yazılırken halefleri Mahmud'u başarısını devam ettirememişlerdir. Sultan Mahmud 1029 mayısında Rey'e girerek burayı Batinilerden temizledi. Buradan dönüşte sağlığı bozulan Mahmud 30 Nisan 1030 tarihinde vefat etti. Türk İslâm dünyasının en büyük hükümdarlarından biri olan Gazneli Mahmud, Samanilere bağlı küçük bir beylik olarak devraldığı Gaznelilerden bir devlet kurmayı başardı. Bu devletin sınırları batıda Azerbaycan doğuda Hindistan ın yukarı Ganj vadisine Orta Asya'da Harezm'den Hint okyanusu sahillerine kadar ulaşıyordu. Mahmud'dan sonra yerine oğlu Mesud 32 yaşında tahta geçmiştir. Onun hayatı da seferlerle doludur. Mesud döneminin önemli sorunları arasında Karahanlılardan Ali Tegin Harezm, Hindistan ve özellikle Selçuklular unutmamak gerekir. Selçuklular 1039 yılında Sarahs zaferinden sonra 23 Mayıs 1040 da Mesud ile Tuğrul ve Çağrı Bey'in yönettiği Selçuklu ordusunu Dandanakan'da karşı karşıya görürüz. Üç gün süren meydan savaşının sonunda Gazneli Mesud az bir birlikle Gazne'ye zor kaçabilmiştir. Mesud toparlanmak ve ordusunu güçlendirmek amacıyla Hindistan'a çekilmek istedi Sind nehrinden geçmeye çalıştığı sırada köleler isyan ederek orduyu ele geçirdi Mesudu tahtan indirerek yerine kör kardeşi Muhammed'i geçirdiler. Mesud'u da Giri kalesine hapsedip orada öldürdüler. Ne Muhammed ne de Mesud'un oğulları devletin yönetiminde hiçbir varlık gösteremediler. Behremşah zamanında Gazneliler Selçuklu Sultanı Sencer'e tabi oldular 1186 senesinde de Gurlar tarafından devletin varlığına son verildi.⁶⁵

Gaznelilerin Türk ve İslâm medeniyetindeki başlıca rolü, Kuzey Hindistan fütuhatına yol açarak İslâm dini ne Pencâb'da kuvvetli bir temel oluşturması ve daha sonraki Hindistan seferlerine zemin hazırlamasıdır. Ayrıca Gazneliler Hind kültürü ile doğrudan temas kuran ilk devlet olarak tarihe geçmiştir. Sultan Mahmud ve Mesud ise halkın zihinlerinde büyük İslâm fatihi ve halk kahramanları olarak yerleşmişti. Gaznelilerin devri siyasi zaferler ile birlikte kültür bakımından da çok verimli

⁶⁵ Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, s.108-115.

geçmiştir. Sultan Mahmud ve oğlu Mesud ananevi İslâm kültürü ile şekillenmişlerdi. Her iki sultan da kendi saraylarında devrin en büyük ilim ve kültür adamlarını toplamaya çalışmışlar, şairlere saygı duymuşlardır. Ayrıca civar ülkelerden şairleri kendi ülkelerine çağırılmışlardı. Sultan İbrahim’de her yıl kendisi bir Kur’an yazar ve çeşitli hediyelerle Mekke’ye gönderirdi. Gazneli Sultanlar edebiyat alanında olduğu gibi mimari faaliyetleri ile de önemli işler yapmışlardır. Sultan Mahmud ve Mesud büyük inşaat faaliyetlerinde bulundularsa da bugüne onların eserlerinden çok azı ulaşabilmiştir.⁶⁶

⁶⁶ Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s.49.

2. TÜRK TÖRESİNE GÖRE HÜKÜMDAR

Eski Türk hükümdarlık telakkisinin karizmatik (hükümdarlığı Tanrı tarafından bağışlanan yetki ve gücünün kaynağı kutsal olan yönetici) tip olduğu vesikalarla kabul görmüştür. Misalen en eski Türk imparatorluğu olan Asya Hunlarının hakanının unvanı “Gök tanrının, güneşin, ayın tahta çıkardığı tanrı kut’u Tanhu” idi. Aynı form Göktürk hakanları için de geçerliydi “Tanrı’ya benzer tanrıdan olmuş Türk Bilge Kagan.” Tuna Bulgarlarında da aynı inanış devam etmiş, hükümdarların tanrı tarafından tahta çıkarıldığına inanılmıştır. Hazar hakanı da halkın gözünde tanrısal bir hayat sürmekte idi. Bu vesikalar ışığında değerlendirildiğinde Türk devletlerinde hükümdarlık telakkisi tanrısaldır ve bu telakki kut kavramı ile ifade edilmiştir. Yusuf Has Hacib’in kaleme aldığı ünlü siyaset kitabında da kut kavramına değinilmiş, Türk tarihi boyunca hükümdarın kut ile donatıldığı kabul edilmiştir. Kutadgu Bilig’den aynen naklettiğimiz bilgiye göre;

“Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir. Fazilet ve hizmet kuttan doğar. Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer. Her şey kutun eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir. Tanrısaldır. Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağlandı, kurt ile kuzu bir arada yaşadı. Bey, bu makama sen kendi isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Hükümdar iktidarı Tanrıdan alır.”

Yusuf Has Hacib’in bilgileri Kut kavramının Türk töresinde ne mühim bir noktada olduğunu göstermektedir. Hükümdarın sorumluluğu da, vazifeleri de, halkın gözündeki konumu da oldukça hassas ve önemlidir.⁶⁷

Asya Hun İmparatorluğu hükümdarı Mete barışı sağlamak için büyük gayret sarf etmiş, bununla beraber bir çöl parçasını dahi düşmana bırakmamış ve bunu “Toprak milletin köküdür; onu nasıl verebilirim” cümleleriyle ifade etmiştir. Türk hükümdarının milletini ve toprağını hiçbir cihetle bırakmayacağı Türk karakterinin çok eski bir örneğini temsil eder.

Hun Türkleri en zayıf oldukları vakit bile esareti kabul etmemiş Türk cihan hakimiyeti ülküsünden vazgeçmemişlerdir. Yenilen bir Hun hükümdarı: “Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız

⁶⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.239-260.

başka milletlerin başbuğları olacaktır.” demiştir. İstemi Han, Bizans imparatoruna 568 senesinde bir elçi göndermiş, Bizans’ın gönderdiği elçiyi ise İstemi Han Ak-dağ civarında kabul ettiğinde gözlerinden yaş gelmiştir. Elçi sebebini sorduğunda ise “Atalarımızdan işittik ki Garp imparatorluğu (Roma-Bizans)’nun elçileri geldiği zaman bu, bizim için, yer yüzünü fetih ve istila edeceğimize delalet eder” demiştir. İstemi Han bu cevabıyla Türk milletinin cihan hakimiyeti arzusunun daha devletin kuruluş vaktinden önce mevcut olduğunu belirtmiştir. Tuna Bulgarları da hakimiyetlerinin kut’a bağlı olduklarına inanıyorlardı. Bulgar Hanına ait bir belge “Tanrı tarafından (gönderilmiş veya nasbolunmuş), Tanrı’ya benzer Melemir Han” ifadeleri ile başlamış ve bize Türk inaniş ve siyasi karakterini yansıtmıştır. Bir Uygur hükümdarı Gazneli Mahmud’a 1027 yılında bir mektup göndermiştir. Bu mektupta “Göklerin sahibi (Tanrı), yeryüzü ülkelerinin ve bir çok kavimlerin hakimiyetini bize verdi” ifadeleri bulunmaktadır. Aynı zamanda mektubun beraberinde Türk hakimiyet sembolü olan yay ile ok gönderilmiştir. Uygur hanı bu devirde büyük bir devlete sahip olmasa bile Türk Cihan hakimiyeti ülküsüne ve Türk töresine sadık kalmıştır.⁶⁸

Türk hakimiyet anlayışında ise, adalet yahut töreye sadakat, meşruiyeti sağlayan ilkedir ve devlet hukukunda direnme hakkı olarak bilinen hakkı temellendirir. Doğu geleneğinde, adalet mutlak iktidar sahibi olan hükümdarın, iyi insan olmasından doğan bir lütuftur. Türk anlayışında, teba için hak, hükümdar için meşruiyetinin temelidir. Tanrı’dan kut alarak tahta oturan Kağan, töreden saparsa, Tanrı “kut yülek”ini çeker ve Hakan, Kapağan Kağan gibi öldürülebilir. Diğer bir örnek ise töreye göre kağanlık hakkı Bilge Kağan’ın iken, onun yerine geçmek isteyen İnal Kağan’ı Tanrı tasvip etmemiş (kut’u taplamamış), tahtından olmuş, töreye muhalefetten de öldürülmüştür.⁶⁹

Türk cihan hakimiyet düşüncesinin iki temel taşı vardır. Bunlardan birisi Türklerin hükümdarlığının kutsal sayılması ve tanrı tarafından yöneticiye verilmiş kutsal gücü temsil etmesidir. Diğerisi ise güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzünde Türk hakimiyetini sağlamak, bu uğurda tüm mevcudiyeti ile savaşıp esareti ve yenilgiyi kabul etmemektir. Bu sebeptendir ki Asya Hunlarından Osmanlıya kadar devlet kurmaya nail olmuş tüm Türk toplulukları, Türk cihan hakimiyetini ilahi bir

⁶⁸ Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s.105- 130.

⁶⁹ Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi Yay., Ankara, 1997, s. 117.

vazife olarak kabul etmiş ve bu uğurda mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Türk milletinin yaratılışında olan bu vazife ve güç; coğrafi şartlar, inanışlar, koşullar tümüyle değişse de varlığını her daim en müşkül şartlarda dahi korumaya devam etmiştir. Tarihî vesikalar ışığında Asya Hun hükümdarı Mete'nin unvanı *Tanrı kut'u Tanhu*'dur. Avrupa Hun Hükümdarı Atilla da cihanı fethetme niyetindeydi. Avrupa kaynaklarına göre Ares'in kılıcına sahip olan Atilla, dünyaya hükmetme niyetindedir ve bu zamanın tarihçilerine göre zor değildi. 409 senesinde Avrupa Hunlarının batı kanadı hakanı Uldız, Bizans elçisine gökyüzünü göstererek güneşin battığı yere kadar her yeri zapt edeceğini söylemişti. Asya'daki Göktürk prensi Türk-şad Bizans elçisi Valentinus'a; "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar dünya önümüzde diz çökecektir". demiştir. 598 de Göktürklerden Bizans'a gelen mektup yedi iklimin ve yedi ırkın hükümdarından roma imparatoruna hitabı ile başlamaktadır. Divanü Lügati't-Türk'de de efsanevi Türk hükümdarı Alp Er Tunga dünya hükümdarı kabul edilmekteydi. Türk hükümdarı kut ile donatılsa da Türk siyasi birlikleri dini vasıf taşımaz. Peygamberlerce ya da din adamlarınca yönetilen Türk devleti yoktur. Türk hükümdarı, hükümdarlık yetkisini tanrıdan almıştır ancak tanrı kabul edilmez. Doğüstü bir kuvveti yoktur. Hükümdarın kut telakkisini hak edebilmesi için bazı vazifeleri yerine getirebilmesi gerekmektedir. Dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmak, devletin devamlılığını sağlamak bunun için halkı doyurmak korumak kollamak, giydirmek gelmektedir.⁷⁰

Türk anlayışının özelliği, egemenlik hakkının mutlak olmayıp, töre ile sınırlandırılmış olmasıdır Eski Hint ve İran'da devletin pozitif gelişmesinde, teokratik anlayışta bir monarşi, tek kişinin tam hâkimiyeti söz konusudur. Eski Çin'de de hükümdar, gücünü ve meşruiyetini gökten aldığı gibi, kendisine kutsiyet atfedilir. Eski Mısır medeniyetinde ise firavun Tanrı kabul edilir, yetkileri ve gücü tanrısal güç olarak değerlendirilirdi. Türklerde ise, Hakan Tariya karşı her hükmünden sorumlu idi.⁷¹

Hükümdar hanedanından olan hakan, sultan, şehzade ve beyler kanlarında kut taşıdıkları için kanları kutsal sayılıyor ve ölüm cezalarında kanları akıtılmadan infaz ediliyorlardı. Bu adet yalnızca Gök Tanrı inancı olan Türk devletlerinde değil

⁷⁰ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.239-260.

⁷¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1982, s.67-82.

İslâmiyet’i tanıyıp kabul eden Selçuklu, Osmanlı gibi büyük Türk İslâm imparatorluklarında da devam etmiş, isyan eden veya kanunlara uymayan hanedan mensupları yay kirişi ile boğularak infaz edilmişlerdir. Türk cihan hakimiyeti ülküsü İslâmiyet’in kabulünden sonra da devam etmiş Türk hükümdarı İslamiyet’i yaymak amacıyla dünyayı fethetme arzusunu devam ettirmiştir.⁷²

Eski Türklerde ikili teşkilat (sağ- sol/ doğu-batı) da Gök Tanrı inancı ile ilişkilidir. Türklerin eski tanrısı olan Gök Tanrı gökte yaşadığı ve Türkler de yeryüzünde yaşadığından dolayı hakimiyet ve kut kavramı gökyüzünden yeryüzüne doğru inmektedir. Bu sebepten dolayı Türklerde mevkilerin gücü yukarıdan aşağıya doğru sıralanmaktadır. Gökyüzündeki güneş ve ayın Türk inanışında kıymeti oldukça hassastır. O yüzden Türklerde yer yüzünde sağ ve sol, doğu ve batı teşkilatını oluşturmuşlardır. Güneşin doğduğu yönün kutsal olmasından ötürü hakanın çadırı doğuya açılmaktadır, hakanın tahtı doğuya dönüktür. Bu sebeptendir ki ikili teşkilatta kağan doğu tarafta oturmaktadır ve kut ondadır. Batı yönünde ve devletin önemli kademelerinde yine hanedan üyeleri bulunmakta ve güçlerine göre tayin edilmektedirler.⁷³

Eski Türk devletlerinde hükümdarın çeşitli unvanları vardı; Tanhu veya şan-yü , kağan, kan , yabgu, idi-kut, il-teber, erkin gibi. Ama en yaygın olanı kagan’dır. Türk devletlerinde hatunların da yönetme hakkı bulunuyordu. Naib olarak devleti idare eden hatta bizzat devleti yöneten hatunlar vardı. Hatunlar meclislere katılır, kendilerine ait saray ve buyrukları bulunuyordu, elçileri hakandan ayrı olarak da kabul ettikleri görülmektedir. Çin elçilerinin kabulünde Göktürk hatunları hazır bulunmuşlardır. Şehzade annelerinin asil (Türk) olmalarına dikkat edilirdi. Türk töresinde veliaht göstermek adeti bulunuyordu ancak veliaht gösterilen evladın tahta geçmesi zorunlu değildi. Her zaman büyük oğulun tahta geçme zorunluluğu da bulunmuyordu. Büyük şehzadenin tahta geçme hadisesi Asya Hunlarında daha az denk gelen bir durumdu. Çünkü kut anlayışına göre hükümdarın kanı kutsaldı ve bu tüm evlatlarda bulunurdu. Ancak hangi evlat kutun gereğini yerine getirebilirse o kağan olmaya layık olurdu. Eğer ki evlatların yaşları çok küçükse amca tahta

⁷² Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s.105- 130.

⁷³ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.239-260.

geçerdi. Türk töresinde hükümdarın alametleri şunlardır; hakan çadırı, taht, tuğ-davul, kotuz ve yay. Daha sonra hakan çadırı yerini hükümet sarayına bırakmıştır. Hükümdarların tahtları altındandı. Hükümdar hiyerarşik düzende büyükten küçüğe doğru olan beylere tuğ gönderirdi. Tuğ, yay ve davul hükümdarlık alametlerindendi. Hakan, devlet törenlerinde hususi olarak yay taşır ya da bunu göğe kaldırır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Halifeye gönderdiği mektupların başına ok ve yay işareti koyduktan sonra unvanlarını yazıyordu. Ok ve yay işareti daha sonra isimlerle birlikte yazılarak tuğraya dönüştürülmüş ve Osmanlı imparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Halka ziyafet vermek ziyafette yağma yapılmasına izin vermek de hükümdarın görevlerindendi. Gök tanrı inancına sahip olan Türklerde olduğu gibi Müslüman Türkler de eski Türk töresi ve an'anesini devam ettiriyorlardı. Çünkü bu töre Türk milletinin karakteriydi ve bu karakter Karahanlılara, Selçuklulara, Anadolu Selçuklularına, Beyliklere ve Osmanlı Devletine kadar bozulmadan devam etmiş, kendini her daim göstermiştir. Törenin gereği ve hükümdarın görevinden olan ziyafet ve yağmalar hükümdarın halkını doyurduğu kendinden ayırmadığını şefkatini ve cömertliğini temsil ediyordu. Tuğrul Bey de Alp Arslan'da ziyafetler tertip eder, halkı doyururdu. Muhammed Tapar, oğlu için düzenlediği merasimde kıymetli eşyaların yağma edilmesine müsaade etmiştir. Selçuklu Türkiyesinde de bu âdet devam etmiş; Cuma namazından sonra sultan sofraları kurulmuştur. Türk hükümdarı her koşulda halkına sahip çıkmış, gerektiğinde düşmanlarına merhamet etmiş, vatan toprağını korumuş, cihanı fetih edip Türk adaletini sağlamayı arzulamıştır.⁷⁴

⁷⁴ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.239-260; Turan , **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s.105- 130.

3. ORTAÇAĞDA SİYASETNAME YAZMA GELENEĞİ

Hint, Yunan ve Fars kültüründe ilk mahsullerini veren siyasetname yazma geleneği ortaçağ tarihinde ivme kazanarak değerli ürünleri günümüze bırakmıştır. İnsanlık tarihinin zor dönemlerinden olan ortaçağ her açıdan milletlerin asıl kimlik mücadelesinde bulunup şeklini aldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde siyasi otoritenin tek sahibi olan hükümdarların hayatları, ulusları, verdiği mücadeleler, dini değişiklikleri, göçleri ile dönemin mimarları konumundadırlar. Bu veçhile bakıldığı vakit hükümdarın sorumlulukları ve tarihin seyrindeki kıymeti oldukça mühimdir. Bu devirde hükümdarın tanrının yeryüzündeki gölgesi sayılarak yüceltilmesi ve halk tebaası ile arasında ulaşılmaz bir mesafenin oluşması sebebiyle halk ile hükümdar arasında bir köprü kurulması, hükümdara görev ve sorumluluklarının hatırlatılabilmesi maksadı ile siyasetnameler daha bir özenle kaleme alınmıştır. Diğer kültürlerin yanında Türkler de siyasetnameler yazmış önemli vesikaları günümüze bırakmışlardır.

3.1. Siyasetname Nedir? Siyasetname Türleri Nelerdir?

Günümüzde siyaset kavramı, gerek doğu kültüründe gerekse batı kültüründe devlet ve devleti temsil eden öğelerle sınırlı olarak kullanılmaktadır. Arapçadan dilimize naklolun siyaset kelimesinin sözlük anlamı, seyislik ve at yetiştirme manasına gelse de, aynı zamanda insanın kendini yetiştirmesi ve eğitmesi yanında toplumun ve devleti yönetme sanatı anlamında da kullanılmaktadır. Terim olarak Kuran'da siyaset kelimesi geçmese de egemenlik, siyaset, yönetim ve önderlikle ilgili siyasal çağrışımları olan kavramlara rastlamaktayız.⁷⁵ Siyasetin bir diğer manası ise; şeriat hükümlerine göre suçlu olan kimseyi cezalandırmaktır ki, buna "siyaset-i şer'iyye", hükmün uygulandığı yere de "siyaset-gah" denir. Topkapı Sarayındaki "Siyaset Çeşmesi", siyasi idamların uygulandığı yerdir.⁷⁶

Arapça siyaset (halkı yönetme, devlet işlerini yürütme , politika) kelimesiyle Farsça name (mektup, yazı) kelimelerinin tertibiyle oluşan siyaset-name "hükümdarlara,

⁷⁵ Kadir Canatan, **İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği**, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2014, s.6.

⁷⁶ Maksut Belen, "*Siyasetnameler ve Bir Siyasetname Örneği: Adab-ı Saltanat*," **Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü**, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, s.276.

devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak, yönetici taifeye yol göstermek amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür" anlamında kullanılır. Bu eserlere devlet başkanları için kaleme alınmışsa "nasihatü'l-mülük, adabü'l-mülük, tuhfetü'l-mülük, ahlaku'l-mülük, enisü'l-mülük", vezir, emir veya diğer devlet adamlarına yazılmışsa "nasihatü'l-vüzera, tuhfetü'l-vüzera, mir'atü'l-vüzera" gibi adlar da verilmiştir.⁷⁷

Siyasetnamelerin temel konusu devlet yönetimi olduğuna göre ve özellikle ilk ve orta çağda iktidar ve siyasal otoritenin sahibi hükümdarlar olduğuna göre bilahare hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Hemen her siyasetnamede hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar ve hükümdarın görevleri, devlet yönetiminin ve saltanatın şartları ve esaslarının neler olduğu derinlemesine anlatılır ve tartışılır. Dönemin zihniyeti anlayış ve inanca göre en ideal, en uygun ahlaki sosyal ve siyasal yapının nasıl olması gerektiğini bu amaçlara hangi yollardan ulaşabileceği gösterilmeye çalışılır. Halkın, toplumun ve devletin durumu anlatılarak hükümdarlara nasıl bir tavır takınması gerektiği, hangi tedbirleri alması ve ne türlü bir ıslahata gidilmesi gerektiği konusunda nasihatler verilir. Bu arada kötü yönetimin adaletsizliğin ve zulmün zararlı sonuçları ortaya konulur.⁷⁸

Siyasetnameler yazıldığı dönemin sosyal yapısı halk hükümdar ilişkisi yasa ve yaptırımların uygulanma prensipleri toplumun gelenek ve görenekleri hakkında bilgi veren önemli tarihi kaynaklardır. Siyasetnameler hükümdarın vasıflarını davranışlarındaki tutar ve dereceyi halka karşı sorumluluklarını ve halkın hükümdara karşı sorumlulukları hakkında genel tasvirlerle doludur.

Genel olarak siyasetnameler hükümdarın tanrının lütfunu kazanmış kullar olduğuna halkın ise tanrının emaneti olarak hükümdara bağlı olduğundan bahsedilmektedir. Saltanatın temeli adalettir. Bunun yanında kahramanlık ve cömertlik saltanatın temel dayanaklarıdır. Hükümdara yakışacak huylar ve kaçınması gereken hal tavır ve hareketler, yasa ve töreye uyma, devlet yönetimi ile ilgili işler siyasetnamelerde işlenir.

⁷⁷ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Siyasetname" TDV İslâm Ansiklopedisi, C.37, 2009, s.304-306.

⁷⁸ Mahmut Arslan, "Eski İnan Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", Sosyoloji Dergisi, C.3, S.1, s.246.

Siyasetname türünün ilk ürünleri ve klasik kaynakları olarak, Hint filozof ve krallarının siyasi ve ahlaki hikmetleri ile Sokrates, Eflatun ve Aristo gibi Yunan filozoflarının, Galen ve Hipokrat gibi tabiplerin ve başta Büyük İskender olmak üzere Rum krallarının ve devlet adamlarının deneyim ve tecrübelerini içeren bilgiler ve eserler sayılmaktadır. Ayrıca, Uzakdoğu ve Çin filozof ve krallarının siyasetle ilgili görüş ve kuralları ile İslâmiyet'ten önceki Arap idarecilerinin siyasi tecrübe ve yaşamları da siyasetnamelerin klasik kaynakları arasında sayılmaktadır.⁷⁹İslâm kültüründe yazılan siyasetnamelerin beslendiği en baştaki ilham kaynağı Fars kültürüdür.

Siyasetname literatürde kendi başına bir bölüm olmamakla birlikte kendi içinde farklı gruplara ayrılmaktadır. Üslubu açısından siyasetnameleri, sistematik ve sistematik olmayan siyasetnameler diye iki dala ayırabiliriz. Şüphesiz ki bütün siyasetnameler aynı nitelikte değildir ve tek tip olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bilgi ve tecrübeye dayanan, yetki dahilinde yazılmış siyasetnameler olduğu gibi gelişmiş güzel yazılmış dağınık ve basit olanları da bulunmaktadır.⁸⁰

Siyasetname yazma geleneğinin ne zaman başladığı kesin olmamakla birlikte, miladi 8. Yüzyıldan itibaren başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Bu yüzyılda kaleme alınmış iki eser siyasetname türünün ilk ürünleri olarak görülebilir. İbn'ül-Mukaffa'nın yazdığı "er-Risaletü's-Sahabe" (İslâm Siyaset Üslubu) ile Abdülhamid el-Katip'in yazdığı Doğu'nun Hükümdarı adlı eserler İslâm kültürünün ilk eserleridir. Türk Edebiyatında İlk siyasetnamesi 11. Yüzyılda yaşamış olan Yusuf Has Hacib'in kaleminden çıkmıştır. Onun elinden çıkan Kutadgu Bilig (Mutluluk Bilgisi) adlı eser hem sistematik hem de diyaloglardan oluşan kendine has bir eserdir. Eserin kurgusal ve temsili yönü ile de ayrıca kıymet mühimdir.⁸¹

Siyasetnamelerin temel konusu devlet yönetimidir. İlk ve orta çağlarda devlet yönetimine dair sınırsız yetki hükümdarda bulunduğundan ötürü siyasetnameler hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Tanrının yer yüzündeki gölgesi sayılan hükümdar ile hükümdara karşı sorgulanamaz bir bağlılığı olan halk arasındaki

⁷⁹ Belen, "Siyasetnameler ve Bir Siyasetname Örneği: Adab-ı Saltanat", s.276.

⁸⁰ Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", s.248.

⁸¹ Canatan, **İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği**, s. 10.

uçurumu örtme, iradenin ve iktidarın temel direği olan adalet ile ilgili aksaklıkları hükümdara iletme onu uyarma hususunda ve yön gösterme, hükümdarın taşıması gereken vasıfları hakkında kapsamlı bilgiler içerir. Savaşta ve barışta uygulanılması gereken programlar yöneticinin halkın ahvali ile ilgili takınacağı tavır bu eserlerde tasvir edilmiştir. Doğal bir zaruriyet sonucu ortaya çıkan siyasetnameler bulunduğu dönemin şartlarını iktidar halk ilişkilerini sosyo ekonomik durumlarını ele aldığı hem geçmişe hem yazıldığı döneme atıfta bulunduğu için ve işlendiği konular dönemler değişse de şartların temelinde baki kaldığından ötürü köprü vazifesi görmüşlerdir. Sadece siyaset konuları değil din ahlak fıkıh ve tasavvuf konuları hakkında da bilgiler içermektedir ve tarihi araştırmalarda birincil kaynak konumundadırlar.

Türklerin İslâmiyet'i kabulü ve İslâm kültürünü kendi kültürleri ile harmanlamalarından sonra ortaya koydukları değerli eserlerden biri olan siyasetnameler Türk hükümdarının taşıması gereken vasıflar, izleyeceği yol ve politikalar tavır hal ve hareketleri hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir. Bu bilgiler dahilinde siyasetnameler incelendiği vakit yazarı yazıldığı dönem ve şartlar farklılık göstermesine rağmen bir yöneticinin sahip olması gereken nitelikleri ortak fikirlerde birleştirmişlerdir. Günümüz siyasi anlayışına bakıldığında halen siyasetnamelerde verilen nasihatler yararlı ve akılcıdır. Bu özelliğinden ötürü siyasetnameler günümüzde dahi bize yol gösteren kılavuzlardır.

3.2. Yunan, Fars ve Hint, Kültüründe Yazılan Siyasetnamelerin İslâm Kültürüne Etkileri

Devlet kurumu ortaya çıktığı vakitten beri yönetimi elinde bulunduran organizasyonlar ve hükümdar her daim ağır bir yük ve sorumluluk altında olmuştur. Devletin yönetimi altında bulunan halk tebaası ise yöneticiye karşı her daim kuvvetli bir bağ kurmuştur. Ancak yöneticilerin halka zulüm ve adaletsiz davranışları devletin çöküşüne zemin hazırlamıştır. Bu sebeptendir ki halkın talep, arzu ve şikayetlerini doğru değerlendirip hükümdara ulaştırma görevi büyük ölçüde devlet adamlarına, bilgin ve filozof camiasına düşmüştür. Düşünür ve bilginlerin tecrübe, birikim ve bilgileri doğrultusunda oluşturdukları siyasetname kitapları hükümdar için bir anayasa ve uyarıcı metinler olarak kıymet görmüştür. Netice itibarıyla ilk ve ortaçağlarda siyaset, kanun ve devlet ile ilgili mühim eserler kaleme alınmış ve

yüzyıllarca kıymetini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Yunan, Hint, Fars kültürlerinde yazılan siyasetnameler daha sonra İslâm medeniyeti ile harmanlanmış, İslâmiyet’i tanıyan Türk kültür havzası ile de birleşerek zengin bir sentez meydana gelmiştir. İşte bu zengin kültür mirasını değerlendirebilmek için klasik kaynaklarına değinmek çok önemlidir.

Bu çerçevede devlet kavramını ele alarak siyaset ve ahlak konusunu ilk ele alan ve bu türün temelini oluşturan Yunanlıların ünlü filozofları Platon ve Aristo’dur. Eski Yunan devlet şekli ve yönetim biçimini inceleyerek kaleme alınan Eflatun’un diyalogları ve Aristo’nun eserleri; halkın yönetim biçimini, halk tabakasının durumunu, zengin tüccarların oligarşiye dayanan egemenliğini ve birbirleri ile mücadelede bulunan küçük büyük devletlerin durumunu gözlemleyerek meydana çıkmıştır.⁸²

Platon’un Devlet ya da Adalet Üzerine adlı eserinde ahlaklı yöneticilerin ancak başarıya ulaşabileceğinden bahseder. Platon’a göre ahlak ile siyaset birbirlerini tamamlayan parçalardır ve ayrılamazlar. Bu yüzdendir ki; hem yönetenler hem de yönetilenler ahlaklı olmalıdır. devletin her bir ferdi kendi yeteneğine göre devletin içindeki konumlara yerleştirilmeli yönetimdekiler ise mutlaka bilgili ve akıllı olmalıdır. Devlet de halk da adaletsizlikten kaçınmalıdır. Ayrıca Platon’un devlet adlı eserinde eğitimin öneminden yönetimdekilerin bilgin kişiler olmasından ağırlıklı olarak bahseder. Platon’a göre toplum ikiye ayrılır; yönetenler ve yönetilenler. Yönetenlerin tanrıdan aldıkları bir güçleri olsa da kötü ile iyi yönetimi birbirinden ayırmak gerekir. Platon’a göre beş farklı devlet şekli vardı bunlar; monarşi, aristokrasi, tiranlık, oligarşi ve demokrasidir. Politika güç bir sanattır ve hükümdarın kanunlar koymasına gerekmektedir. Platon’un devlet kanunlar ve siyaset adına yazdığı eserleri bu temeller etrafında işlenmiştir.⁸³

Aristo’da ahlak ve erdemin ne derece mühim olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre toplumun en küçük şekli aile en büyük ve siyasal şeklide devlettir. Politikanın temel taşı ahlaklıdır. Yönetimin aldığı şekle göre adalet uygulanır. Adalet değişmez kurallar bütünü değildir. Devletin üç mühim görevi vardır; hükmetme, yönetme ve kararlar

⁸² Agah Sırrı Levend, “Siyasetnameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963, Ankara, s.167-194.

⁸³ Arslan, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, s.231-262.

vermedir. Bu görevler yerine getirilmezse egemenliğin de meşru kabul edilemez. Platon ve Aristo toplumsal sınıflar, aile ve mülkiyet konularında fikir ayrılıkları yaşasalar da ideal devlet konusunda ortak bir fikirde buluşmuşlardır. Onların fikirleri İslâm filozoflarının temel kaynağı olmuştur. Onların eserleri Arapçaya çevrilmiştir. Onların fikirlerinden yola çıkarak akılcı çözümler ve yorumlar getiren ilk filozof Ebu Nasr El-Farabi olmuştur.⁸⁴ İslâm medeniyetinin Türk asıllı büyük filozofu Farabi Türkistan'da dünyaya gelmiştir. Platon ve Aristo'nun eserleri üzerine şerhler yazmış, onların görüşlerini özetleyen risaleler yazmıştır. El-Cem'beyne Re'yey i'l Hakimeyn Eflatun ve Aristotalis adlı eserinde Platon ve Aristo'nun görüşlerini ortak noktalarda birleştirmeye çalışmıştır. El-Medinetü'l-Fadıla adlı eserinde ise Platon'un cumhuriyet görüşünden ve Aristo'nun ahlak ile ilgili düşüncelerinden bahsetmiştir.⁸⁵

İslâm medeniyetinin oluşum evresinde Yunan, Hint ve Fars kültürlerinin ilmi bilgi ve birikimleri tercümeler yoluyla İslâm kültürüne aktarılmıştır. İslâm kültürüne intikal eden mühim kültürlerden bir tanesi de Yunan kültürüdür. Ünlü Yunan filozoflarının siyaset ve ahlak üzerine yazdıkları eserler İslâm kültüründe kıymet görmüş fikir ve düşünceleri gerek doğrudan gerekse tartışılıp yorumlanarak nakledilmiştir. Platon ve Aristo'nun eserlerin Farabi, el-Kindi, Mâverdî ve İbn Sina tarafından değerlendirilmiştir. Yunan filozoflarının görüşlerine kıymet verildiği gibi İskender gibi büyük kralların ve bilim adamlarının da görüş ve yaşayış tarzları siyasetnamelere yansımıştır.⁸⁶

Siyasetnamelerin bir diğer kaynağı olan İran devlet geleneğine bakıldığında hükümdarın her şeyin üstünde görülen mutlak otoritesi dikkat çekmektedir. Bu otoritenin karşısındaki tek güç adalet kavramıdır. Bu sebeptendir ki yazılan bir çok siyasetnamede hükümdar adil olması konusunda uyarılmıştır. Bir hükümdarın adaletsiz davranışlarının huzursuzluk ve kargaşaya sebep olacağı halkın yoksullaşacağı hükümdarında bundan etkileneceği ifade edilmektedir. Adalet kavramı ise bir kanundan ziyade hükümdarın arzu ve lütfuna bırakılmıştır. Siyasetnamelerde ise

⁸⁴ Agah Sırrı Levend, "Siyasetnameler", s.167-194.

⁸⁵ Ebu Nasr El-Farabi, **Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcûdât**, çev Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2012, s.8-9.

⁸⁶ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", **Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.5, S.2, Aralık 2014, s.2-22.

hükümdarın adil olması, merhametli ve yumuşak huylu olmasını temenni etmekten başka bir çare görememişlerdir.⁸⁷

Andarzname veya Handname adıyla Sasani devletinin son zamanlarında hükümdara iyi bir devlet idaresini öğretme amacıyla yazılan nasihat kitapları vardı. I. Hüsrev zamanında yazılan ve devrin durumunu iyi bir şekilde ele alıp değerlendiren Tansar'ın mektubu ahlaki ve siyasi nasihatler vermektedir. Buzurcmihr Risalesi de hem ortaçağ İslâm kültüründe hem de klasik Osmanlı döneminde tercümeleri yapılarak kıymet görmüş nasihatnamelerden biridir. Aynı zamanda tam olarak ne zaman yazıldığı tespit edilemeyen Kelile ve Dimne'de önemli bir nasihatnamedir ve İslâm kültürüne İbn Mukaffa tarafından Pehlevi dilinden Arapçaya çevirisi yapılarak kazandırılmıştır.

“Meteryalist bir ahlaka dayanan bu esere göre insanın kılavuzu akıldır ve insan kendi saadetini bulmak için başkalarının saadetine saygı göstermelidir. Hareket hattımız geçmişteki örneklere dayanmalıdır. Aşağı kitleler ekonomik bakımdan devletin temelidir. Devletin unsurları yedidir; Hükümdar, kendisine yol gösteren vüzerâ, tabaası, kaleler, müdafaa ve taaruz kuvvetleri, hazine ve mütteliklerdir. Hükümdarın en mühim vazifesi adalettir.” Ardaşir b. Babek çağında yazıldığı düşünülen bir risalede hükümdarın başlıca görevlerinin adalet, yolların güvenliği ve halkın huzurunu sağlamak olduğu vurgulanmıştır.⁸⁸

Fars siyasetname geleneğinin İslâm kültürü ile kaynaşmasında en mühim katkı Abdullah b. Mukaffa'ya aittir. Fars, Hint ve Yunan kültüründen yaptığı telif ve tercüme ile İslâm kültürünün bu kültürler ile kaynaşmasını sağlamıştır. Mukaffa Halifenin isteği üzerine daha önce Farsça 'ya çevrilmiş bazı Yunan klasiklerini Farsçadan Arapça 'ya çevirmiştir. İbnü'l Mukaffa'ın niyeti Farsça'dan tercüme ettiği Aristo'nun mantık ve düşüncelerini yansıtan kitaplar ile İslâm toplumunun dil ve düşüncesine, Fars siyaset ve tarihine dair telif ve tercümeyle İslâm siyaset ve idaresine, Hint hikmetine dair çevirileri ile de kişi ve toplumun hayatına yeni açılımlar kazandırmayı istemiştir. Ayrıca bu kültürlerden faydalanarak dönemin yönetimine çeşitli alanlarda tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği eserlerin çoğu, Abbasîlere nazaran daha eski ve köklü bir uygarlık olan Sasani saray adabına aittir. Bu eserleri aynen tercüme etmekle yetinmeyen İbnü'l

⁸⁷ Mahmut Arslan, “*Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler*”, s.248-249.

⁸⁸ Halil İnalcık, “*Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye Gelenekleri*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, s. 259-271.

Mukaffa' bunları İslâm toplumunun yapısına uyarlamak maksadıyla gerekli tasarruflarda bulunmuştur.⁸⁹

İslâm siyasetname yazma geleneğinin klasik kaynaklarından biri de Hint kültürüdür. İslâm dini nin Hint yarım adasında yayılmaya başlamasıyla Hint ve Arap kültürü kaynaşmış bir kültür diğerini yok etmektense iki kültürün birleşmesi ile bir sentez oluşmuştur. Hint dilinin öğrenilmesi ile de Arapçaya çeviriler yapılmıştır. Başta İbn'ül Mukaffa olmak üzere, İbrahim Fezari, Muhammed Fezari, Yakup b. Tarık, Abdullah b. Ali gibi önemli alimler tercümele vasıtasıyla Hint kültüründeki eserleri İslâm dünyasına kazandırmışlardır.⁹⁰

⁸⁹ İsmail Durmuş, “*İbn'ül Mukaffa*”, **TDK İslâm Ansiklopedisi**, C.21, 2000, s.130-134.

⁹⁰ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “*Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları*”, s.2-22.

4. X-XV. YÜZYILLARDA TÜRK İSLÂM DÜNYASINDA YAZILAN SİYASETNAMELER

Türk topluluklarının İslâmiyet'le tanışma evresinden sonra İslâm kültürü Türkler arasında hızla yayılıp benimsendi. Türk kudretinin İslâm bayrağı altında birleşmesiyle beraber Türkler öncelikle Abbasî halifeliğine bağlı valilikler ardından da bağımsız Türk İslâm devletleri kurup İslâm bayrağını geniş coğrafyalara taşımak amacıyla çetin mücadelelere giriştiler. Türkler İslâm düşmanları ile mücadelelerinin yanında İslâm kültürünü de benimseyip has bozkır kültürü ile harmanladılar. Bunun sonucunda Türk İslâm kültürü oluştu ve kıymetli eserler tüm Türk İslâm devletleri tarafından gelecek nesillere bırakıldı. Uçsuz bucaksız bu harmanın mahsullerinden biride siyasetnamelerdir. Türkler kurdukları ilk devletlerden beri hükümdarlarına gönülden bağlanmış onların Tanrı kutu ile donatıldıklarına inanmışlardır. İslâmiyet'le birlikte de devam eden bu inanış İslâm dini ile de değişmemiş hükümdarın sınırsız otorite ve ağır sorumlulukları devam etmiştir. Bu sebeptendir ki hükümdara uyarı ve halkın şikayetlerini iletme maksadıyla siyasetname geleneği Türk kültürüne de geçiş yapmış, güzel eserler verilmiştir.

4.1. Sebük Tegin: Pendnâme

Gazneli hanedanının kurucusu olan Sebük Tegin'in Isık Göl civarındaki Barshan (Barsgan) bölgesinden veya Barshan adlı Türk boyundan olduğuna dair iki görüş mevcuttur. Samani emiri I. Nuh zamanında Buhara'ya getirilmiş burada Alp Tegin'in hizmetine girmiştir. Askerî başarısı ve zekası sayesinde de Samani sarayında hızla yükselmiş kendini ispatlamıştır. Alp Tegin emrindeki birliklerle Gazne'yi ele geçirip Türk hanlığının temellerini attığında da onun ölümünden sonra yerine geçen Ebu İshak İbrahim zamanında da Sebük Tegin sadakatle görevine devam etti. Ebu İshak İbrahim'in oğlu olmadığından yerine ünlü komutanlardan Bilge Tegin ve ardından Böri Tegin başa geçti. Ancak Böri Tegin'in yönetimdeki başarısızlığı emirleri rahatsız etti ve Böri Tegin'i uzaklaştırıp tecrübeli komutan Sebük Tegin başa geçirildi. Başa geçer geçmez hakimiyet sahasını genişletmeyi başaran Sebük Tegin Toharistan'ı ele geçirdi. Zemindaver, Doğu Gur ve Kusdar bölgelerine kadar ulaştı. Hindistan'a seferler düzenledi. Hinduşahl hükümdarı Caypal'ı iki kez mağlup

ettikten sonra Gazne'ye saldırısını da geri püskürtmeyi başardı ve Lamgan ve Peşaver arasındaki topraklara hakim oldu. Sebük Tegin zayıflamış olan Samani Devleti'ni de düşmanlarına karşı olan mücadelesinde oğlu Mahmud ile birlikte yardım etti. Samanileri Karahallılara karşı savunduktan sonra Samani Devleti adına Karahallılarla bir antlaşma yaptı. Buradan Belh'e dönerken yolda hastalandı ve Ağustos 977 yılında Madru Muy köyünde vefat etti.⁹¹ İyi bir komutan ve başarılı bir hükümdar olan Sebük Tegin'in hayatı mücadelelerle geçmiş Türk İslâm Medeniyetine gelecekte büyük katkıları olacak olan Gazneli hanedanını kurmuştur. Devlet kurma aşamasında karşılaştığı güçlükler ve düşman ve halka karşı tutumun ne derece önemli olduğunu tecrübe eden hükümdar evlatlarına iyi bir hükümdar olabilmeleri için nasihatlerde bulunmuş ve bir pendnâme yazmış veyahut yazdırmıştır.

Sebük Tegin'in Pendnâme'sini meşhur Divân-ı resâil kâtibi Ebu'l-Feth el-Bustî'nin hattı ile oğlu Mahmud için yazdırmıştır. Ebu'l-Feth el-Bustî (ö. 400/1010), hicri IV. yüzyılın sonunda ve Gazneli Devletinin ilk kurulduğu dönem de yaşamış meşhur şair ve kıymetli bir yazardır. Afganistan'ın Bust şehrinde doğmuş, gençliğinde iyi düzeyde bir eğitim görmüş ve hadis tahsili yapmıştır. Samanilerden Nuh b. Mansur (366-387/977-997)'un münşî kâtipliği görevini üstlenmiş, Bust emiri Batyuz'a kâtiplik yapmıştır. Daha sonra Gazneli Mahmud'un babası Sebuктеgin'in, Bust'u ele geçirmesinden sonra onun emrinde hizmet etmiş ve Divân-ı resâil'de görev almıştır. Sebük Tegin'in ölümüne (387/997) kadar bu görevde bulunmuş ve Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında da görevine devam etmiştir.. El Bustî'nin Arapça ve Farsça divanı, tevhid ve maarif konulu şiirleri ve ahlaki nasihatler içeren Ünvanü'l-hikem veya Kasîde-i nûniyye adlı kasidesi vardır.⁹²

Sebuктеgin'in Pendnâme'si ile alakalı yapılan ilk araştırmalar, 1930'lu yıllarda başlamış ve konu ile ilgili ilk tetkikleri Muhammed Nazım ve Bosworth yapmışlardır. M. Nazım, Pendnâme'yi ilk kez Mecma'u'l-Ensâb'ın Paris nüshasında bulmuş ve İngilizce tercümesiyle birlikte yayınlamıştır. Bosworth da Gazneliler tarihi üzerine yaptığı araştırmalarda Pendnâme ile ilgili bilgiler nakletmiştir. Türk

⁹¹ Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", **TDK İslâm Ansiklopedisi**, c. 36, 2009, s.262-263.

⁹² Mehmet Atalay, "Eblu'l-Feth El-Bustî'nin Kasîde-i Nuniyye'sinin Diyarbakırlı Said Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**; Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, S.27, s.145-154.

tarihçilerindense Pendnâme'ye dair ilk kapsamlı çalışma Erdoğan Merçil'in İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi'nde yayımladığı “Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Çevirisi)” isimli makalesidir. Mahmud Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi'nde yayımladığı “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler” adlı makalesinde Pendnâme'yi ele almış ve değerlendirmiştir. Sebüktegin'in Pendnâme'si, Farsça yazılmış bir eserdir. Firdevsî'nin Şehnâme'si, Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgir'in Kâbusnâme/Nasihâtname'si, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ve Nizamulmülk'ün Siyâsetnâme'sinden daha önce kaleme alınmıştır.⁹³

Bu özelliği ile Türk İslâm kültürünün ilk siyasetname olma özelliğini taşımaktadır. Birçok araştırmacının değerlendirmelerine göre Sebük Tegin böyle bir siyasetnameyi yazabilecek bilgi ve kültür düzeyinde olmadığı düşünülse de yaşadığı coğrafyanın ve Samani hükümetinde aldığı üst düzey görevler göz önüne alındığında Sebük Tegin'in küçümsenemeyecek bir bilgi ve birikime sahip olduğu muhakkaktır. Ayrıca babadan miras kalan bir devleti yöneten hükümdarlara nazaran yeni bir hanedanın teşekkülünü oluşturup onu düşmanlarına kabul ettirecek güce kavuşturması sebebiyle de tecrübe ve deneyimleri gelecekte hem oğullarına hem de başka hanedanlara yol gösterecek kıymettedir. Sebük Tegin'in Pendnâmesi ilk Müslüman Türk hükümdarının idare ve devlet görüşlerini anlama ve değerlendirme bakımından oldukça önemlidir. İslâmiyet'e büyük katkısı olan adını tarihin önemli dönüm noktalarından birine yazdıran geleceğin Sultan Mahmut'u babası tarafından yazdırılan o nasihatnameyi bir dua gibi ezberledi. Her gün okurdu ve böylece saltanata ulaştı.⁹⁴

Müslüman Türk devlet adamlarının en eski ve en kıymetlilerinden birisi olan Sebük Tegin'in kökenini aydınlatmak bakımından mühim bilgiler içeren Pendname, ayrıca daha Selçuklular devrinden önceki Müslüman Türk büyüklerinin idare tavsiye ve tedbirlerini içerdiği için kıymetli bir vesikadır.⁹⁵

⁹³ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Siyaset Kültürü ve Sebük Tegin'in Pendnâme'si Üzerine Değerlendirmeler”, **MUTAD**; IV (II), 2017, s. 377-386.

⁹⁴ Mahmud Arslan, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, s.248-249.

⁹⁵ Erdoğan Merçil, “Sebüktegin Pendnamesi”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, c.5, S.2, İstanbul, 1975, s.204.

Sebük Tegin'in ağızından oğlu Mahmud için yazılan pendnâmede Sebük Tegin kendi hayat hikayesini nakleder. Bu hikayelerden yola çıkarak bir devletin bekasının nasıl sağlanacağı hükümdarın halka ve düşmanlarına karşı tutumunu toplum düzenini ve asayişini sağlamak için ne yapılması gerektiğini ve sağlanmadığı vakit ne gibi aksaklıklar çıkabileceğini kendi hayatından örneklerle nasihatlemiştir. Kendisini saltanata ulaştıran yolda çektiği zahmet ve mezalimlere değinen Sebük Teğın saltanata erişmenin ve saltanatta baki kalmanın yollarını öğütlemiştir.

Sebük Tegin Pendnâmesinde oğluna şöyle der; “Ey oğul bil ki sana söyleyeceğim bu sözlerden maksadım kendi ahvalimi sana bildirmektir. Ta ki çocukluk devrinden istiklal ile bir ülke hakimi olduğum bu güne kadar Allah benim başıma ne haller getirdi ve ne şekilde köleliğe düştüm ve ne şekilde padişahlığa ulaştım öğrenesin.”

Bu sözlerden sonra pendnamede nakledilen bilgiler Gazneli tarihine kaynaklık etmesi bakımından oldukça mühimdir. Ayrıca Sebük Tegin saltanata giden yolda bir kahinin rivayetini kendisine nasıl hedef olarak belirlediğinden de bahseder;

“Bir gün ben diğer çocuklar ile çadırın bir köşesinde oturmuştum bir ihtiyar beni görünce yanına çağırıldı. Elimin ayasına baktı ve Ey oğul senin başından pek çok acayip şeyler geçecek sana büyük bir devlet görünüyor neslin hep padişah olacak dedi. Bu sözler ruhuma tesir etti. Onları kalbimde sakladım buna ulaşmaya gayret ettim bugün karşılaştığım her şey bana o ihtiyarın sözünü hatırlatır.”⁹⁶

Sebük Tegin hayat hikayesi ile ilgili meseleleri anlattıktan sonra oğluna nasihat etmeye başlar:

“Şimdi sana nasihat ediyorum bil ve haberdar ol; Ey oğul! Eğer Allah senide bir gün böyle benim gibi emirliğe ulaştırırsa bil ki Allah'ın kulları üzerine hüküm etmek küçük bir iş değildir ve padişahlık tehlikeli bir iştir ve can tehlikesi de hazırdır. Bunun için Allahtan korkman gerekir. Sen Allahtan korktuğun zaman kullar ve elinin altındaki ahali de senden korkarlar. Dindar olmalısın çünkü dindar olmayan padişah emrine hürmet edilmez ve haşmeti olmaz. Bil ki hüküm etmek en çok hazinenin dolu olmasıyla mümkündür. Eğer mal yoksa kimse senin itaatinde olmaz ve dindar akıllı kimseler seninle müttefik olmadıkça mal da toplanmaz halka söz ve mala yaptıklarıyla kendine müşrik kılmak iyi bir çaredir. Bu meziyetlerin hepsi büyük himmete muhtaçtır. Çünkü eğer büyük himmet olmazsa bu meziyetler meydana gelmez. İnsanın içindeki himmet yüksekliğe meğil eden ateş ve rüzgar gibidir. Oyun ve eğlence lezzet ve şehvet inişe meğli olan toprağın mizacında

⁹⁶Mahmut Arslan, “Eski İnan Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, s.248-249.

bulunur. Şimdi senin en mühim işin iyi yolda mal toplamaktır. Ben sana halkın malını al ve ya müsadere et demiyorum. Zulm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazinene koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun”⁹⁷

Nasihatler şeklinde devam eden Pendname’de Sebüktegin hükümdar olacak oğlu için dikkat etmesi gereken hususları ve hükümdarın özelliklerini sırasıyla belirtmektedir. Hem tarih hem nasihatname kitabı olarak Pendname üzerinde daha sık araştırma yapılması gereken oldukça kıymetli bir Türk-İslâm Dönemi eseridir..

4.2. Mâverdî: el-Ahkamü’s- Sultâniye

Asıl adı Ebu’l- Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî’dir. İslâm dünyasındaki önemli ilim merkezlerinden biri olan Basra’da hayata gelmiştir. Babası gül suyu (maü’l-verd) işiyle uğraştığı için Mâverdî lakabını almıştır. İlk eğitimine Basra’da başladı ve Basra’daki önemli alimlerden biri olarak bilinen Ebu’l-Kasım es-Saymeri’den fıkıh dersleri almıştır⁹⁸

Mâverdî fıkıh ilminde uzmanlaştıktan sonra kısa zamanda Şafii fikhının en şöhretli isimlerinden biri haline geldi ve Nişabur yakınında Ustuva şehrine baş kadı olarak tayin edildi. Mâverdî, sağlam bir Sünni ve Şafii fakih olmasına rağmen hem Büveyhiler, hem de Abbasîler tarafından ilmine saygı duyulmuş ve korunmuştur. Halife Kaim-Biemrillah tarafından 422 (veya 432/1032), 428 (1037) ve 436 (1044-1045), yıllarında Büveyhi emirleri Ebu Kalicar, Celalü’d-Devle ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey’e gönderilmiş mühim meselelerde görev almıştır. Mâverdî, yaşadığı dönemde İslâm coğrafyasında huzurun sağlanabilmesi için büyük çaba sarf etmiş, devlet büyükleri tarafından saygı duyulmuş ve birçok övgüye layık görülmüştür.⁹⁹

Mâverdî, başarı dolu bir hayattan sonra 450/1058 yılının son günü vefat etti. Yaşadığı dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olarak görülen Mâverdî, seçkin bir kadı ve kıymetli bir müelliftir. Fıkıh ve siyaset ile ilgili eserler kaleme almıştır. Batı

⁹⁷ Erdoğan Merçil, “*Sebüktegin Pendnamesi*”, s.210.

⁹⁸ Mâverdî, *Siyaset Sanatı (Nasihatü ’l-Mülük)*, Çev: Mustafa Sarıbiyık, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000, 21.

⁹⁹ Cengiz Kallek, “*Mâverdî*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s.180

dünyasında daha çok devletler hukuku ve siyaset alanındaki eserleriyle bilinen Mâverdî'nin el-Ahkâmu's-Sultâniye isimli eseri çok önemli bir yere sahiptir.¹⁰⁰

Eserin tam adı el-Ahkâmu's-Sultâniye ve'l-Vilâyatü'd-Dini yye'dir. Mâverdî'nin bu eseri kimin emri üzerine ve hangi tarihte kaleme aldığı konusunda net bir karar verilememiştir. Muhammed Abdülkadir Ebu Faris, Mâverdî'nin eserinin 421 (1030) yılını geçmeyen bir tarihte kaleme alınmış olabileceği fikrindedir. Bu görüşe göre, Mâverdî'den eserin yazılmasını isteyen kişinin Abbasi halifesi Kadir Billah (422/1031) olması lazımdır. Eser yirmi bölümden oluşmuştur. Eserin bölümleri; imamet (devlet reisliği), vezirlik, valilik, cihad emirliği, iç meseleler, kadılık, mezalim mahkemeleri, nikabe, namazlarda imamlık, hac emirliği, zekat, fey ve ganimet, cizye ve haraç, hükümleri değişik bölgeler, toprağın ihyası ve suların çıkarılması, hima ve irfak, ikta, divanlar, suçlar ve son olarak hisbedir. Buna göre Mâverdî'nin işlediği konular, devletin esas teşkilâtı, hukukî, İdarî ve malî yapısıyla ilgili temel konularla ilgilidir.¹⁰¹

Mâverdî eserinde sadece küçük bir bölümde siyaset teorisini işlemiş diğer bölümlerde ise, kamu yönetiminin ve yönetim ilkeleri üzerinde ayrıntılı bir biçimde durmuş, devletin esas teşkilat ve idaresiyle ilgili fıkhi hükümler bir arada sunulmuştur. Mâverdî'nin siyaset teorisini işlediği küçük bölümü oldukça mühimdir. Çünkü bu yönüyle eser İslâm siyaset tarihinde kapsamlı bir devlet teorisi geliştirme konusundaki ilk çalışma olmuş ve günümüze kadar İslâm devlet anlayışının gelişmesinde kaynak görevi üstlenmiştir.¹⁰²

Mâverdî, eserde her bölümü kendi bütünlüğü içerisinde ele alıp değerlendirmiştir. Eserinde halife, vezir, vali, kadı, gibi kamu görevlilerinin nitelikleri, tayini, hak ve yetkileri üzerinde durur. “Meselâ kitabın en önemli bölümü olan imameti şu alt bölümler halinde inceler: Halife tayinin lüzumu, halifede aranan şartlar, halifenin belirlenmesi, halifeyi seçecek olanlar ve seçim usulleri, veliaht usulüyle halife tayini, veliaht tayininde aranan şartlar, halifenin hak ve vazifeleri.”¹⁰³

¹⁰⁰Mâverdî, **Siyaset Sanatı (Nasihâtü 'l-Mülük)**, Çev: Mustafa Sarıbyık, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000 s.17

¹⁰¹ Ali Şafak, “*el-Ahkâmü's-Sultâniyye*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.1, Ankara, 1988, s.555.

¹⁰² Ömer Menekşe, “*İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmü'l-Mülk Örneği*”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı 3, 2005, s.197

¹⁰³ Cengiz Kallek, “*Mâverdî*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, 2003, s.180

Mâverdî, devletin var olma amacını, imametin tanımını yaparken oldukça açık bir şekilde açıklamaktadır. Mâverdî'ye göre devletin görevi; dini korumak ve toplumu idare etmektir.¹⁰⁴

Mâverdî'ye göre rejim (mülk) iki temel üzerinde durur bunlar: Kuruluş ve yönetim. Rejimin kuruluşu da üç alternatif temele dayanır: Din, kuvvet ve mal/servet. Mâverdî istikrarlı bir hükümetin kurulmasının ardından gelen yönetim sürecinde “ülkenin bayındırlığının, “tebaanın mal ve can güvenliğinin, “ordunun idaresinin ve “kamu maliyesinin yönetiminin, “yasaların adil bir şekilde uygulanmasının çok mühim olduğunu vurgular. Yönetimde bu konular dikkate alınarak uygulanırsa, toplumun saygısını, bağlılığını, samimi ilgi ve sevgisini kazanacağını belirten Mâverdî, devletin belirtilen hak ve görevlere sadık kalmadığı vakit bundan dolayı sorumlu tutulacağını ve Allah katında ve kamu vicdanında yargılanacağını belirtir.¹⁰⁵

Mâverdî devlet başkanını ifade etmek için imam/halife/sultan/melik terimlerini kullanır. Ona göre devlet, toplumdaki en üst otoriteyi temsil etmektedir. Mâverdî'ye göre yönetici meşru yollar ile yönetimin başına gelmeli keyfi bir idare şekli yerine hukuki yollar ve sınırların içinde kalmalı görev ve faaliyetlerini bu hukuki sınırlar dahilinde yerine getirmelidir. Eğer ki yönetici görevini yerine getirme de gerekli hal ve tavır içinde bulunmaz, suiistimale giderse halk tarafından azledilmelidir. Bu sebepten Mâverdî'ye göre seçim ile başa gelen ve halk tarafından azledilebilecek pozisyonda bulunan hükümdar tebaasına karşı sorumluluk ve vazifelerini yerine getirebilecek tıynetle olmalıdır.¹⁰⁶

Mâverdî'ye göre bir yöneticide bulunması gereken vasıflar: her dava ve hal içinde adil olması, öncelikle devleti ilgilendiren tüm mesele ve icraatlar da ve toplumu oluşturan zümrelerin uğraş ve faaliyetleri hakkında ilim sahibi olması, kulak, göz, dil gibi hassaların bu organlarının sağlam olması, hareket etmeye, süratle kalkıp oturmaya engel olan organlarında her hangi bir maraz ve sakatlığın olmaması, amme işlerini yürütmeye, halkın sevk ve idaresini anlamaya yarayan fikir ve bilgiye,

¹⁰⁴ Ömer Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmü'l-Mülk Örneği”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, S.3, 2005, s.200

¹⁰⁵ Mustafa Çağrıncı, “Mâverdî'de Siyaset Ahlakı”, **İslâmiyat**, c. VI, S. 1, Ankara 2003, s.82-87.

¹⁰⁶ Ömer Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmü'l-Mülk Örneği”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı 3, 2005, s.202-203

düşmanla harbe, topluluğu korumaya imkan veren güç ve kuvvete, cesarete sahip olmalıdır.¹⁰⁷

Mâverdü İslâm dönemi siyaset anlayışı ve hükümdarlara nasihatler verme amacıyla eserler kaleme almıştır. Bizatihi bir Türk hükümdarına ait bir eser yazmamıştır ancak İslâm gelenek ve şartlarında hükümdarın taşıması gereken nitelikleri belirttiği için Türk İslâm devletlerine de eserleri kılavuzluk etmiştir.

4.3. Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig

Uygur- Karluk birliği 840 senesinde dağılmasıyla Yağmalar batıya doğru hareketle Kaşgâr bölgesine gelmişler ve Karluklara üstünlük sağlayarak bölgenin hakimiyetini almışlardır. Karahanlı hanedanının tespit edilen ilk hükümdarı Bilge Kül Kağan'dır. Abdülkadir Satuk Buğra Han döneminde ise Buğra Han İslâmiyet'i resmi din olarak tanımıştır. Onun döneminde İslâmlaşma hızla artmıştır. Karahanlı devleti Türk İslâm kültürünü yansıtan ilk büyük Türk devleti olmuştur.¹⁰⁸ Türklerin İslâmiyet'i tanıma ve İslâmlaşma sürecinin ardından tanıştıkları yeni cemiyetin içerisinde varlıklarını göstermeye başlamışlar kıymetli eserler miras bırakmışlardır. Kültür bir milletin en hayati organı durumundadır. Yeni bir cemiyetin içerisinde mevcudiyetini gösterirken öz kültürünü bir anda tamamıyla terk etmesi mevzu bahis değildir. Türklerin İslâmlaşma süresinde öz kültürleri ile İslâm kültürünün bir sentezini vücuda getirmişlerdir.

Uygur devri öz Türk kültürünün en zengin yazılı kaynaklarının bulunduğu dönemdir. Karahanlılar da İslâmiyet'i kabul etmekle beraber Uygur kültürünü temsile devam ettiler.¹⁰⁹ Yusuf Has Hacib'de bu dönemin en iyi temsilcisi olmuştur. Yusuf Has Hacib hakkında elimizde ne yazık ki yeterli kaynak bulunmamaktadır. Kutadgu Bilig'e sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddimede ve bazı beyitlerde var olan bilgiler sayesinde yazar hakkında malumat sahibi olabiliyoruz. Bu bilgiler ışığında Yusuf'un Balasagun'da (Kuz-Ordu) soylu bir aile içinde, 1019 dolaylarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Yusuf Has Hacib, Balasagun'da

¹⁰⁷ Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, s.73

¹⁰⁸ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.34-39.

¹⁰⁹ Halil İnalçık, "*Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*", *Türk Kültürü Araştırmaları*, s. 259- 271.

yazmaya başladığı eserini Kaşgâr'da tamamlamıştır(1069-1070). Karahanlılar'ın hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunduğu 6645 beyitten oluşan eseri hükümdar tarafından büyük beğeni görmüş; Balasagunlu Yusuf'a "Has Hacip" unvanını vermiştir.¹¹⁰

Türk İslâm döneminin ilk önemli eserlerinden olan Kutadgu Bilig yerli ve yabancı birçok tarihçi tarafından incelenmiş ve yorumlanmıştır.1870 yılında H. Vambery; "İlk defa olarak bize Türklerin İctimaî ve İdari durumlarına göz atmak imkanını veren eser" ifadelerini kullanmış ve "Esere hakim olan ruh, büyük ölçüdeki İslâm telâkkileri, yahut umumiyetle Doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, yani Türk telâkkisinin yer aldığı bir ahlaki talimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm, fakat yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım" diyerek eser üzerinde uzun ve derinlemesine araştırmalar yapmıştır. 1901 senesinde eser üzerinde araştırma yapan Alman O. Alberts; Yusuf Has Hacib'i, İbn Sina'nın öğrencisi olabileceğine bu sebepten eserinin bir felsefe kitabı olduğunu düşünmektedir. Bu sebepten eserde Aristo'nun düşünce yapısının etkisi olduğunu vurgulayarak Yunan kültürü tesiri tespit etmektedir. Macar tarihçi J. Thury ise Kutadgu Bilig için Çin kültüründe yazılan bir eserin kopyasıdır fikrini net bir şekilde iddia etmiştir. W. Barthold eserde şahıs isimlerinin geçmemesi sebebiyle İran siyasetnamelerine göre daha düşük kıymette bir eser olduğunu söylemiştir. Rus bilgin A. Samoiloviç ise, Şahname ile kıyas yaparak benzer yönlerini bulmaya çalışmıştır.¹¹¹

Türk tarihçilerinde R. Rahmeti Arat'a göre; "Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih, ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının içtihatlarını toplayan bir telif, ne hakimlerin fikirlerine istinat eden bir felsefe, ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabı değildir, Yusuf birçoklarının iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla ahlâk dersi veren kuru bir nasihatçi olmaktan ziyade, insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi kurmuş olan en geniş manada bir âlim mütefekkindir" fikrini savunmuştur. Mehmet Fuad Köprülü

¹¹⁰ Mustafa Kaçalın, "Kutadgu Bilig", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.26, 2002, s.478-480.

¹¹¹ İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.1, 1970, İstanbul, s. 1-39.

ise; “O asırdaki Kâşgar cemiyeti İçtimaî bünye itibariyle diğer muasır İslâm heyetlerinden bariz bir surette ayrılmıyor. Sâ mânîlerin saray teşkilâtı pek hafif bir tadilat ile şarkî Türkistan saraylarında da mevcuttu” , bu itibarla “ Fazla bir Türk tesirinin düşünülmemeyeceği ”Kutadgu Bilig’ de Yusuf Has Hacib’in de tıpkı Kâşgarlı Mahmud gibi halk hikmetleri ile âşinâ olduğu sezilmekle ve eserin şurasında, burasında eski göçebe telâkkilerinden bazı manidar ananelere tesadüf edilmekle beraber meselâ Orhun kitabeleri ile mukayese edilince Kutadgu Bilig’de hâkim olan ideolojinin asla eski Türk ideolojisi olmadığı açıkça görülür. Eserde Çin tesiri değil, fakat ihtiva ettiği efkâr itibariyle çok kuvvetli bir İbn Sina tesiri mevcuttur” fikrindeydi.¹¹² Ayrıca H. İnalçık; “ Yusuf Şüphesiz Şahname’yi görmüştür. O Türklerin efsanevi kahramanı Alp Er Tunga’ya İranlıların Afrasiyap dediklerini kaydeder (280. beyit). Dahhak ile Feridun’un akıbetine dair sözleri (241. beyit) kendi çevresinde Şahname’nin iyi bilindiğine delil olarak alınabilir. Nihayet Kutadgu Bilig Şahname vezninde (faülun faülun faülun faül)yazılmıştır.” demektedir.¹¹³ Kutadgu Bilig üzerine uzun yıllar boyunca yerli ve yabancı birçok alim araştırma yapmış farklı yorumlar üretmişlerdir. En çok yapılan yorum eserin Firdevsi’nin Şahnamesi ve Kelile ve Dinne’den esinlenilerek İran kültürü tesirinde yazılmış olmasıdır, kimi alimler İbn Sina etkisi görerek Aristotelesci bir bakış açısı olduğu görüşünü savunmuş, kimileri ise Çince bir eserin kopyası olduğu fikrini öne sürmüştür. Alimler arasında ortak bir görüşe varılamasa da Kutadgu Bilig’in Türk kültürü hazinesindeki yeri oldukça mühimdir.¹¹⁴

Kutadgu Bilig’in kelime anlamı üzerinde de farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çoğunlukla kelime anlamının “mutlu olma bilgisi” terim anlamının ise “siyaset bilgisi” olduğu konusunda hemfikir olunmuştur. Yapılan yerli ve yabancı çevirilerde Kutadgu Bilig için “mutluluk veren bilgi” çevirisi uygun görülmüştür. Ancak yapılan etimolojik ve semantik çalışmalar “kut” sözcüğü ile alakalı daha doğru sonuçlara varmamızı sağlamış ve bu sayede Kutadgu Bilig ile alakalı daha isabetli yaklaşımlar yapılabilmıştır. Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lügati’t-Türk’te kut sözcüğü için devlet, siyaset, egemenlik anlamlarını kullanmayı uygun görmüştür. Bu çerçevede

¹¹² İbrahim Kafesoğlu, “Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.1, 1970, İstanbul, s. 1-39.

¹¹³ Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, s. 259- 271.

¹¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.1, 1970, İstanbul, s. 1-39.

bakıldığında eserin muhteviyatı ile tam bir bütünlük sağlayabilmesi için “iktidara ulaştırın bilgi” veya “devlet yönetme bilgisi” olarak çeviri yapılması daha uygundur.¹¹⁵

Kutadgu Bilig, aruzun “fa’ulün fa’ulün fa’ul kalıbıyla mesnevi tarzında yazılan eserde 6645 beyit vardır. Yusuf Has Hacib, eserin bazı beyitlerinin uyaklarını dörtlük olarak yazmış, çeşitli söz ve ses oyunlarına ve aliterasyonlara yer vermiştir. Kutadgu Bilig 1. Mensur mukaddime, 2. Manzum mukaddime, 3. Babların fihristi, 4. Asıl metin, 5. Ekleme üç kısa bölümden meydana gelmiştir. İlk iki bölümün esere sonradan dahil olduğu bilinmekle beraber yazarları konusunda bir bilgi yoktur. İlk bölüm bir düz yazı giriş, ikinci bölüm 77 beyitten oluşan manzum giriştir. Üçüncü bölüm bölümlerinin dizini olarak düzenlenmiştir. Kutadgu Bilig’in asıl metni dördüncü bölümdedir, sonradan eklenmiş üç kısa bölümde eserin son bölümlerini teşkil ederler. Kutadgu Bilig’in üç elyazması nüshası mevcuttur. Biri Uygur, diğer ikisi Arap harfleriyle yazılmıştır. Ancak günümüze ulaşan her üç eserde de metne eklemeler yapıldığı düşünülmektedir. Türk Dil Kurumu bu nüshaların 1942 ve 1943 senelerinde tıpkı basımlarını yapmış, 1947’de Reşit Rahmeti Arat’ın her üç nüshayı karşılaştırmış çevirilerini yapmış hazırladığı eleştirel metin, 1959’da da Türkçe düzyazı çevrisi yayımlanmıştır.¹¹⁶

İlave kısımlar ile birlikte seksen sekiz bölümden oluşan eserin başında yer alan tevhid, na’t ve dört halifeye şükrandan sonra güzel yaz aylarının tasviriyle hakan Tavgaç Uluğ Buğra Han'a yaptığı övgü metni yer alır. Devamında yer alan bölümde insanların bilgiye verdikleri kıymet neticesinde hürmet kazanabilecekleri, insanın konuşma üslubunun kendine sağlayacağı fayda ve zararlar hakkındaki bablarla devam eder. Kutadgu Bilig dört temel konu üzerine düzenlenmiş olup bunlardan adalet-kanun (köni-törü) Kün-Toğdı (hakan), saadet (kut) Ay-Toldı (vezir), akıl-bilgelik (ukuş) Ögdülmiş (vezirin oğlu), hayatın sonu (akıbet) Odgurmuş (zahid) tarafından temsil edilmektedir. Bunların dışında Ay- Toldı'yı (veziri) Hacib ile tanıştıran Küsemiş, huzura kabulü sağlayan Hacib, arada elçilik eden Yumuşçı ve zahidin yanında çalışan Kumaru da görevli olarak tasvir edilmişlerdir. Bütün becerileri iyi ve kötü yönleri ile anlatılan bu kişilerin karşılıklı diyalogları ile bir

¹¹⁵ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig”, s.237-251.

¹¹⁶ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.7-10.

piyes havasında oluşturulmuş bir eser mahiyetindedir. Yusuf Has Hacib bu karakterler arasında geçen kurgusal olaylarla devlet yönetiminde bulunan şahsiyetlere öğütler vermektedir. Birey toplum ve devlet ilişkilerinin akıl erdem ve iyilikle nasıl yönetilmesi gerektiğini anlatmaktadır. İnsanların her iki dünyada da mutluluğu yakalayabilmeleri için (Ay-Toldı) bütün kâinatın üzerine kurulduğu adaletin (Kün-Toğdı) arasındaki konuşmalarda yaşadığı dönemin ferdi ve toplumsal ahlak ilkelerine atıfta bulunurken, akılın (Ögdülmiş) faziletini anlattığı konuşmalarda da cemiyet hayatının, erdem, bilgi ve hayat felsefesiyle alakalı konulara değinmektedir. Farklı bablarda insanın kendini olgunlaştırması, hayatına kattığı anlam, dünya ve ahiret hayatlarında mutluluğa ulaşma yolları ve dünya hayatlarında başarıya ulaşip iyi bir ad bırakabilmeleri için önerilerde bulunan Yusuf kişilerin cemiyet hayatındaki yerleri ve vazifeleri konularına da geniş yer ayırmıştır.¹¹⁷

Kutadgu Bilig yazılış amacı itibariyle yöneticilere iki dünyada da mutlu olmanın yollarını öğütleyen bir siyaset kitabı olmakla birlikte dönemin sosyal durum hakkında da kıymetli bilgiler aktarmaktadır. Toplumun yapısından bahsedilirken; idare edenler ve çeşitli mesleki gruplarla ilgilenen halk tabakası hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler ışığında ziraatle uğraşanlar, hayvancılıkla uğraşanlar, tüccarlar, zenaatçılar, sanatla uğraşan şair ve edipler, tabipler, yıldız tabircileri vardır. Bu meslek erbapları arasında herhangi bir sosyal sınıf farkı yoktur. Toplum ancak yöneticiler ve halk tebası olarak iki cepheden oluşmaktadır. Halk tebası emeği ve yaptığı iş bakımından açıklanmıştır. Herhangi hukuki veyahut içtimai bir farktan bahsedilmemiştir. Karahanlı toplumunda imtiyazlı sınıfların mevcudiyeti yoktur. Yusuf'un naklettiği adalet olgusu zaten böyle bir tabakalaşmaya engel teşkil etmektedir. Ortaçağ dünyasında mevcut olan sosyal sınıflara ve bu sınıflar arasındaki imtiyazlara bakıldığında Türk toplumundaki adaletli düzen dikkate şayandır.¹¹⁸

Kutadgu Bilig'in özüne bakıldığında en önemli kısım hükümdara ayrılmıştır. Yusuf 28. bölümde "Beyliğe Layık Bir Beyin Nasıl Olması Gerektiği" açıklanmıştır. Bu konuda hükümdara yapması gerekenler nasihat edilmiştir. Beyliğin Allah tarafından doğuştan bir görev olarak bey olacak kimseye verildiği, yöneticinin ise bu görevin üstesinden gelebilmesi için hassasiyetle davranması gerektiği uzun uzadıya

¹¹⁷ Mustafa Kaçalın, "Kutadgu Bilig", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.26, 2002, s.478-480

¹¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", s. 1-39

anlatılmıştır. ¹¹⁹ Kutadgu Bilig'e göre; “ Bey tok gözlü, haya sahibi ve yumuşak tabiatlı olmalı (b. 2000), beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı (b.2010), beye cömertlik ve alçak gönüllülük lazımdır (b.2049)”. Hükümdarda olmaması gereken vaziyetler ise; yalan, ihmalkârlık, zulm, inat, korkaklık, kibir, hiddet, acelecilik ve mağrur olmaktır. ¹²⁰

Bir siyaset kitabı olarak Kutadgu Bilig felsefi yaklaşımları, toplumun bütününe değerlendirmesi, verdiği bilgiler bakımından ve Türk İslâm döneminin ilk büyük eserlerinden birisi olması kaydıyla kıymeti oldukça büyük özgün bir eserdir. Aktardığı bilgiler ve nasihatleri hem yazıldığı döneme hem de kendinden sonra yaşayan devlet adamlarına yol gösterici olmuştur.

4.4. Nizâmü'l-Mülk: Siyasetname

Asıl adı Ebu Ali Kıvamuiddin Hasan bin Ali bin İshak et-Tusi olan Büyük Selçuklu Devletinin ünlü veziri ve usta siyaset adamı Nizâmü'l-Mülk, 21 Zilkade 408/10 Nisan 1018 yılında Horasan'ın eski kültür merkezlerinden Tus şehrine bağlı Nukan kasabasında dünyaya geldi.¹²¹ Babası Ali b. İshak, Gazneli Devletine hizmet ediyordu Tus amili ve aynı zamanda Nukan kasabasının dihkani (köy ağası) idi. Kesin olmamakla beraber bazı rivayetlere göre döneminin göze çarpan iki ünlü şahsiyeti olan İran'ın büyük şair ve bilgini Ömer Hayyam ile Batini tarikatının kurucusu Hasan b. Sabah ile birlikte eğitim görmüş olabileceği düşünülmektedir. Siyasi alandaki ilk görevine Gazne Devleti'nin Horasan genel valisi Ebu'l- Fazl Suri'nin yanında başlayan Nizamü'l-Mülk, 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nın ardından babası ile birlikte Tus'tan Hüsrevcird'e, oradan Gazne'ye gitti. Horasan'da Selçuklu egemenliği tam manasıyla kurulduğunda ise baba oğul Selçuklular'ın hizmetine girdi. Nizâmü'l-Mülk, bir süre Melik Alparslan'ın veziri Ebu Ali Ahmed b. Şadan tarafından idari alanda hizmet verdi. Selçuklu Devletine hizmet etmeye başlamıştır. Daha sonra Merv'e giderek Çağrı Bey'e hizmet etmeye başladı. Kısa sürede başarısı ve edepli kişiliği sayesinde cemaat içerisinde taktir gören Nizâmü'l-Mülk Çağrı Bey tarafından oğlu Alparslan'ın hizmetine verilirken kıymetli övgülere

¹¹⁹ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig”, s.237-251.

¹²⁰ Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, s. 259- 271.

¹²¹ Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Basım, İstanbul, 2017.

mazhar olunduğu rivayet edilir. 1063 senesinde Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Alparslan kardeşi Süleyman ile taht mücadelesine girişti. Bu sırada Nizâmü'l-Mülk Alparslan'ın yanında taraf tuttu. Süleyman ile mücadelesi haricinde Alparslan için en tehlikeli durumlardan birini de Kutalmış oluşturuyordu. Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşunda büyük hizmeti olan Türkmenlerin yükseliş döneminde hakkettikleri kıymeti alamadığını düşünen ve taht mücadelesine girişen Kutalmış, Selçukluların başkenti Rey şehrini kuşattı. Alparslan'ın kendisine doğru ordusuyla harekete geçtiğini duyunca kuşatmayı kaldırdı ancak bir meydan savaşına da cesaret edemedi. Alparslan ile arasındaki bölgeyi bendleri açtırarak su altında bıraktı. Bu durum karşısında tereddütte kalan Alparslan'ı Nizâmü'l-Mülk 12 bin kişilik bir din adamı gurubunun kendisi ve ordusu için dua ettiğini söyleyerek cesaretlendirdi. Sivil olduğu halde asker kıyafetleri giyerek orduyu düzene soktu. Onun siyasi ve idari zekası sayesinde giriştiği taht mücadelesini Alparslan kazandı. Kutalmış da savaş meydanından kaçarken atından düşerek öldü. Böylece Alparslan tüm rakiplerini bertaraf etmiş oldu. Alparslan'ın tahta geçmesi ile beraber idari ve siyasi işlerinde taktir ettiği Nizâmü'l-Mülk'ü Küdüri'nin yerine vezir tayin etti. 1064 senesinde asıl adı Hasan olan ünlü Selçuklu vezirine, Bağdat Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah tarafından “Nizâmü'l-Mülk” (saltanatın düzeni), Kıvamu'd-devle (devletin direği) unvanları verilir ve Nizâmü'l-Mülk adı ile üne kavuşur ve anılır.¹²²

Nizâmü'l-Mülk, Malazgirt Meydan Savaşı hariç tüm savaşlarda Alparslan'ın yanında olur. 1072 senesinde Alparslan'ın ölümü üzerine oğlu Melikşah'da babasının kaderini paylaşır ve taht mücadeleleri ile uğraşmak mecburiyetinde kalır. Nizâmü'l-Mülk bu çetin durumunda çözülmesinde önemli rol oynayacaktır. Alparslan'ın kardeşi Kavurd Alparslan'ın ölümü üzerine taht üstünde hak iddia eder. Melikşah ile Kavurd arasında çıkan savaşta Kavurd kaybeder ve hapse atılır. Bu sırada asker kendilerine vaad edilen ücretin ödenmediği gerekçesi ile isyana kalkışır ve Kavurd'un ismini haykırmaya başlar. Bu durum üzerine komutanlarla görüşen Nizâmü'l-Mülk ertesi güne Melikşah ile görüşüp meseleyi halledeceğinin vaadini verir. Kavurd'u aynı gece boğdurur ve askerlere “Amcası Kavurd Bey yüzüğünün

¹²² Mehmet Altay Köymen, “*Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü*”, **Türkler**, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 266; Kadir Canatan, “*Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetname- Büyük Devlet Adamı Nizâmü'l-Mülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine*”, **Turkish Studies**,S.4(7), 2007, s.194-220; Abdülkerim Özeydin, “*Nizâmü'l-Mülk*” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.33, 2007, s.196-198.

taşında sakladığı zehri içerek intihar ettiği için Sultan çok üzgündür” der. Bunun üzerine sorun yine Nizâmü'l-Mülk'ün zekası sayesinde çözülür ve Melikşah Selçuklu tahtına rakipsiz bir şekilde oturur.¹²³

Selçuklu Devletinin en güçlü sultanlarına vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk devletin tüm alanlarına hakim oldu. Devlet işlerinde gösterdiği sert disiplini ve amansız tutumu birçok düşmanın türemesine sebep oldu. Kendi akraba ve evlatlarına devlet içerisinde imtiyazlı mevkiler verdiği gerekçesiyle Melikşah'a tecrübeli veziri hakkında şikayetler ard ardınca gelmeye başladı. Bunun üzerine sultan Nizâmü'l-Mülk'ü huzuruna çağırarak iddiaları sordu ve her defasında vezirini haklı bularak daha önemli yetkiler verdi. Melikşah kendisinden sonra oğlu Berkayaruk'u veliaht tayin etmek istiyordu, Terken Hatun ise henüz üç yaşlarında olan oğlu Mahmud'un veliaht olması niyetindeydi. Oğlunu veliaht tayin ettirmek isteyen ve bu hususta Nizâmü'l-Mülk'ü kendisine engel olarak gören Terken Hatun veziri Tacülmülk, Müstevfi Mecdülmülk ile Arızu'l-ceyş Sedidülmülk'ü kendi tarafına çekti. Terken Hatun Melikşah'ı Nizâmü'l-Mülk'ün devlet içerisinde devlet kurduğu adaletsizliğe sebep verdiği ve halkın bu hususta şikayetçi olduğuna dair fikirlerle doldurdu. Bu gerginlik ortamında Merv'de yaşanan olay ise Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk'ün arasının açılmasına sebebiyet verdi. Sultan Melikşah komutanlarından birini Merv'e asker valisi olarak tayin etti. Bu esnada Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Şemsülmülk Osman'da sivil valilik yapıyordu. Osman babasının gücünün kendisine imtiyaz sağladığını düşünerek askerî valiyiyakalattı ve hakarete bulundu. Bu davranış üzerine Melikşah'ın huzuruna çıkan vali yaşadığı haksızlığı anlattı. Hem bu duruma gücenen hem de Nizâmü'l-Mülk hakkındaki tevatürlerin yayılması üzerine Melikşah Nizâmü'l-Mülk'e "Başında bulunduğum devlete ortak mısınız?" diye sorduktan sonra "Eğer benim emrim altında isen, yetkinin sınırını bilmen gerek" dedi. Sonra da, oğullarından her birinin, bir bölgede hak iddia etmekle kalmayıp yetkilerini de aştıklarını söyledi ve kendisinin haber ve izni olmaksızın hangi yetki ile oğullarına ülkeler verdiğini sordu. Sonunda da "ister misin ki önündeki yazı takımı (divit) ile başındaki sarığın alınmasını emredeyim?" dedi. Melikşah bu sözleri ile Nizâmü'l-Mülk'ün tüm gücünü kendisinden aldığını eğer isterse vezirlik makamını onun elinden alabileceğini ve güçsüz bırakabileceğini ifade etmiştir. İlimli ve yatıştırıcı

¹²³ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998, s.69-71; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1999, s.199.

tavırları ile sultanı sakinleştiren vezir bu sefer sert bir cevap vererek sultana "Sen benim fikrim ve tedbirim sâyesinde bugünkü ikbâle ulaştın. Baban (Alp Arslan) öldürüldüğü gün seni nasıl idare ettim, (tabi)başta amcası Kavurd'u kastdederek) ayaklanmaları nasıl bastırdığımı, seni istemeyenleri nasıl ortadan kaldırdığımı hatırla ve unutma ki, benim yazı takımım (divitim) ve sarığım ile senin tacın ve tahtın birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet, bu ikisi ile ayakta duruyor. Yazı takımının ve sarığın ortadan kalkmasıyla ve taç ve taht da ortadan kalkar." diyerek vezirlikten alınırca kendisinin tahtının ve tacının kalmayacağını bildirdi. Bu gerginliğe rağmen Nizâmü'l-Mülk görevinden alınmadı. Bu olayın ardından Melikşah, Nizâmü'l-Mülk ve mahiyeti ile birlikte Bağdat'tan İsfahan'a doğru hareket etti. Nihavend yakınlarındaki Sehne (Suhne) adlı köyde konakladıkları sırada Nizâmü'l-Mülk, Ebu Tahir-i Errani isimli bir batni fedaisi tarafından 72 yaşında öldürüldü. Büyük vezirin suikaste kurban gitmesinin ardından on beş gün sonra Melikşah'da ölmüştür. Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliği olmazsa sultanında taç ve tahtının olmayacağına dair sözleri bir kehanet olarak kabul edildi. Büyük Selçuklu Devleti Melikşah'ın ölümünün ardından taht kavgaları sebebiyle fetret devrine girdi ve eski gücünü kaybetti.¹²⁴

Nizâmü'l-Mülk'ün tarihe mâl olmuş kişiliğine bakıldığında; adaletli, ahlaklı, idari zekası yüksek, halkın hakkının savunması konusunda titiz, kanunların uygulanması konusunda taviz vermeyen, otoriter, bilime edebiyata ve güzel sanatlara karşı ilgili ve ilim insanlarını destekleyen, eğitime kıymet veren bilge ve yetenekli bir karakteri vardır. Halkı her daim gözetmiş sorunları ile yakından alakadar olmuş, devleti zarara sokacak durumlara karşı her daim soğuk kanlı ve ileri görüşlü tutumu ile önemli tehlikelerin üstesinden gelmeyi başarmıştır.¹²⁵

Selçuklu devletinin en parlak dönemine sultanlık eden Alparslan ve Melikşah ile Abbasi halifesi Kaim bi-Emrillah, bu başarılı devlet adamına birçok unvan ve lakaplara layık görmüşlerdir. Bunların içinde; "Büyük Vezir", "Büyük Ustad", "İki Hükümdarın Tacı", "Dinin Kıvâmı" sadece öne çıkanlarıdır. Ancak Nizâmü'l-Mülk, en fazla "Nizâmü'l-Mülk" (mülkün, memleketin, ülkenin nizamı) lakabıyla

¹²⁴ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmü'l-Mülk" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.33, 2007, s.196-198; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", **Türkler**, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 266.

¹²⁵ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmü'l-Mülk" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.33, 2007, s.196-198.

anılmıştır. “*Taşdığı lakap kişinin değerini ve makamını bildirmelidir*” diyen Büyük Vezir’in bu unvanı, devlet içerisinde gösterdiği gayret ve çabaya paralel olarak kendisine layık görülmüş ve şüphesiz onun devlet meselelerindeki “düzenleyici” ve “kurucu” rolüne işaret etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nin en parlak döneminin sultanları olan Alparslan ve Melikşah, ’ın başarılarındaki katkısı büyüktür. Dönemin sultanları kendisine çok şey borçludur.¹²⁶

Nizâmü’l-Mülk, devlet düzeninde Gazneliler ve Samanilerin tertibatını incelemiş ve eski İran geleneklerini kendine misal almıştır. Usta bir devlet adamı olan Nizâmü’l-Mülk devlet idaresinde önemli gelişme ve yenilikler sağlamış, Türk devlet teşkilatı için mühim inkılaplara vesile olmuştur. Bunlar arasında idari, hukuki, eğitim, mali, sosyal ve kültürel alanlarda yaptığı düzenlemeler vezirlik makamına yaptığı katkılar, devlet bürokrasisinin oluşması, devleti mezhep çatışmalarından kurtarmak, İslâm’ın temellerine dayalı mahkemeler ve ikta/dirlik sistemini benimseyerek toprak mülkiyetinin devlete bağlanması konularında büyük katkısı olmuştur.¹²⁷

Nizâmü’l-Mülk, ikta sistemini Büyük Selçuklular’da ilk defa 466’da (1073) uygulanmasını sağlamış ve 480 (1087) yılından sonrada tüm Selçuklu mülkünde sistem düzenli bir şekilde uygulanmıştır. Bu sayede ekonominin gelişmesi başarılmıştır. Nizâmü’l-Mülk görev hayatı boyunca mühim meselelerin çözülmesinde kilit rol oynamış, Malazgirt Meydan Muharebesi hariç birçok savaşa katılmıştır. Bir sivil olduğu halde ordu ile yakından alakadar olmuş, Selçuklu ordusunu dönemin en güçlü ordusu haline getirmiştir. Samani ve Gazne devletlerini örnek alarak saray ve merkez teşkilatlarını kurmuş, İslâm hukukuna göre mahkemelerin kurulmasını sağlamıştır. Kendi adı ile anılan Nizamiye Medreselerini kurdurarak Türk-İslâm Medeniyetinin ilk düzenli medreselerini başta Bağdat olmak üzere çeşitli şehirlere kurdurmuş bu sayede eğitim sistemine büyük katkı sağlamıştır. Böylelikle tarihte ilk kez medrese yaptıran vezir olmuştur. Hadis rivayetleri ile alakadar olmuş, imar faaliyetlerine önem vermiş camii, ribat, hankah, mescid yaptırmıştır. 1074 senesinde yeni bir rasathane inşa ettirerek astronomi alimlerini burada toplamıştır. İran takviminde değişiklik yapılmasını istemiş görüşmeler

¹²⁶ Kadir Canatan, “*Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetname- Büyük Devlet Adamı Nizâmü’l-Mülk’ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine*”, *Turkish Studies*,S.4\7, 2007, s.196.

¹²⁷ Abdul Kerim Özyayın, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Redak:H.Dursun Yıldız), C. VIII, İst. 1992; Abdülkerim Özyayın, “*Nizâmü’l-Mülk*” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.33, 2007, s.196-198.

dahilinde Melikşah'ın Celalüddeve lakabından esinlenilerek Celali isimli takvim hazırlanmış ve kabul görmüştür.¹²⁸

Sultan Melikşah'ın ölümünden bir yıl önce bazı ilim adamlarından ülkesini en iyi şekilde idare edebilmek, ülkenin durumu hakkındaki görüşlerini değerlendirmek ve kendisinden önce hüküm süren Sultanların başarı ve hatalarını açıklayan, dünya ve ahiret işlerini dayandırabileceği bir kitap yazmalarını istemiştir. Nizâmü'l-Mülk Sultanın bu talebine cevaben Siyasetnameyi yazmıştır. Diğer devlet adamlarınca yazılan eserler arasında en çok Nizâmü'l-Mülk'ün eseri beğenilmiş ve övgüye mazhar olmuştur. Nizâmü'l-Mülk'ün bu eseri yalnızca yönetsel sistemin düzene girip gelişmesi için yazılan bir kitap, dönemin şartlarını Türk-İslâm Medeniyetinin 11. yy' da geldiği aşamayı anlamamıza vesile olan ve bu sayede hem aynı döneme hem de sonrasına katkı sağlayan bir anayasa hükümdarlar içinse bir başucu kitabı olmaya layık bir eser olarak kıymetini her daim korumuştur. Siyasetname yalnızca nasihat veren bir siyaset kitabı değil aynı zamanda olayları nakleden bir vakayiname olma özelliğine de sahiptir. Ünlü vezir devletin tüm organlarına hakim olduğu için devletin işleyişi ekonomisi halkın durumu merkez ve saray teşkilatlanması, halkı oluşturan zümreler, devlete tehlike arz eden durumlar, düşmanlara karşı tutu, eğitim ve kültürel alanlarda teferruatlı bilgiler nakletmiştir. Devletin bozulan sistemlerini; askerî mali hukuki, siyasi alanlarda aksayan tarafları tespit ederek çözüm önerileri sunmuştur. Kendi dönemi hakkında oldukça kıymetli bilgiler verdiği gibi tarihe mal olmuş hükümdarlar, siyasi yapılanmalar hakkında da gayet uzun misaller nakletmiştir. Başlangıçta 39 fasıl olarak yazılan eserin her bir fasılında kıymetli bilgiler düzenli bir şekilde aktarılmıştır. Orijinal dili Farsçadır.¹²⁹ Nizâmü'l-Mülk eserine 1091 yılında bir suikaste uğramadan önce devlet için büyük tehdit olan İsmaili hareketına karşılık 11 fasıl daha eklemiştir. Bu şekilde tamamlanan eseri 1092 yılında saray kitapları yazıcısı Mehmet b.Nasîh'a vermiş, başına bir hal gelmesi veya vefatı halinde eseri Melikşah'a teslim etmesini istemiştir.¹³⁰

Siyasetname'nin iki neşri mevcuttur. Bunlardan ilki 1891'de Gh. Schefer tarafından Paris'te yapılmıştır. Yazar kendi kütüphanesinde bulunan 690 (1291) istinsah tarihli

¹²⁸ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmü'l-Mülk" TDV İslâm Ansiklopedisi, c.33, 2007, s.196-198.

¹²⁹ Ömer Menekşe, "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverîdî ve Nizâmü'l-Mülk Örneği", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı 3, 2005, s.199.

¹³⁰ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Basım, İstanbul, 2017.

bir nüsha ile 1032 (1623) de Hindistan'da Ahmed-Âbâd'da istinsah edilmiş olan British Museum nüshasına istinad edilmiştir. Ayrıca Petersburg (Leningrad) İmparatorluk Kütüphanesi ile Asya Müzesi'ndeki nüshaları da kıyaslayarak yaptığı neşrin sağlamlığından emin olmuştur. Siyasetname'nin ikinci neşri İran'da. Seyyid"Âbdür-rahîm- Halhâlî: tarafından yapılmıştır. Ancak bu neşrin doğru olmadığı eksik ve yanlışların yapıldığı düşünülmektedir.¹³¹

Siyasetname, sultanlar ve devlet adamları tarafından dikkate alındığı takdirde devlet yaşamında doğrudan karşılık bulmuştur. “Nitekim rivayete göre, Melikşah kitabı sonuna kadar okuduktan sonra, bunun gelecekte memleketin esas teşkilat kanunu (yani anayasası) olacağını bildirmiştir.” Siyasetname'nin yansıttığı tarihi gerçeklerden biri de, gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde içerisindeki sorunları ve çözümleri aktarmasıdır. Bu anlamda Siyasetname, bu sıkıntı ve aksaklıkların üstesinden nasıl gelinebileceğinin çözüm ve çarelerini sunan idari ve siyasi alanda yol gösterici bir eser olarak değerlendirilebilir.¹³²

Nizâmü'l-Mülk siyasetnamesinin ilk bölümüne hükümdarın devlet düzeni içerisindeki yerini anlatmakla başlar. “Allah her asır ve zamanda halkın içinden birini seçerek onu padişahlık sanatlarıyla (becerileriyle) övülmüş ve süslenmiş kılar. Dünya işlerinden ve kullarının huzurundan onu sorumlu kılar; fesat, karışıklık ve fitneyi ortadan kaldırır. Onun haşmet ve heybetini insanların gönüllerinde ve gözlerinde genişletince, ondan emin olarak devletin devamını isterler” diyen Nizâmü'l-Mülk'e göre bir hükümdarın görevi en akıllı, en tecrübeli ve en yetkili kimselerle daima istişarede bulunmak, hak eden kullarını vazifelendirmek ve becerilerine göre devlet içerisindeki konumlara getirmelidir. Hükümdar halka karşı adaletli ve merhametli olmalıdır. hukukun üstünde görev ve vergilerle halkını müşkül duruma sokmamalıdır. Nizâmü'l-Mülk'e göre kendisine verilen nasihatleri dinleyen hükümdarlar yönetimde başarılı olmuşlardır. Yine ona göre “Allah, milletlerine şefkatle muamele eden padişahlardan razı olur.”¹³³

¹³¹ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, **Türkiyat Mecmuası**, C.12, 1955, s.232-233

¹³² Kadir Canatan, “Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetname- Büyük Devlet Adamı Nizâmü'l-Mülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine”, **Turkish Studies**,S.4\7, 2007, s.204.

¹³³ Mahmut Arslan, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.1, s.257.

Nizâmü'l-Mülk'ün hükümdar için kullandığı hitap şekilleri de, onun bu makama karşı bakış açısını yansıtmaktadır. “Taşındığı lakap kişinin değerini ve makamını bildirmelidir” diyen büyük vezir, hükümdara iki şekilde hitap etmektedir. İlk olarak padişah, “Alemin efendisidir”. Ona göre “Sultan bütün dünyanın sahibi olduğu için onun gücü, diğer padişahların üzerindedir.” ikinci olarak büyük vezir, padişaha “Din ve devletin sultanı” diyerek hitap etmektedir. Selçuklularda padişah, sadece devleti (dünyevi erk) değil, aynı zamanda dini n (uhrevi erk) de temsilcisi ve koruyucusudur. Bu durumda hükümdarın iki mühim görevine dikkat çekmektedir. Buna göre hükümdar hem din hem devlettir. Padişahın halk karşısındaki imajı da çok önemlidir. Halk, Nizâmü'l-Mülk'e göre hükümdarın “aile efradı ve kullarıdır”. Halkın gözünde hükümdar ne derece haşmetli ve güçlü ise hükümdar o derecede başarılı olmuş iyi bir idare ve siyaset yürütmüş demektir. Hükümdar halkın sevgi ve saygısına şayan olursa devletin devamlılığını sağlar.¹³⁴

Nizâmü'l-Mülk hükümdarın imajını güçlendirmek için birçok tavsiyede bulunmaktadır. Bunlar şöylece özetlemek mümkündür.

- 1) Bir hükümdarın merasim eğlence ve ziyafet vermesi, onun himmet, haşmet ve zenginliğinin göstergesidir; bu nedenle saray merasimleri devamlı olmalı ve bunlara özen gösterilmelidir.
- 2) hükümdar, tüm meselelerde “orta yolu” izlemelidir. hükümdarın dengesiz ve tutarsız davranışları, onun halk nezdindeki saygı ve yüceliğini zedeler.
- 3) Bir hükümdar her daim halkına karşı cömert ve eli açık olmalı yoksulu gözetmelidir. Bu şekildeki davranışı sayesinde halkın sevgi ve ilgisini kazanır.
- 4) Liyakatli vezirler ve nedimler hariç, padişah kendisine hizmet eden kullar ve ileri gelenlerle bir arada fazla oturmamalı, onlarla samimi olmamalıdır. Kul taifesine verilen fazla samimiyet gevşek davranmalarına vesile olur.
- 5) Halk ve ileri gelen kişiler, hükümdarı ziyaret edebilmelidirler. Halkın şikayet ve iyi dilekleri dinlenmelidir. Bu sayede fitnecilere fırsat verilmez.

¹³⁴ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (çev. Mehmet Taha Ayar), s.8

6) Saray divanı ve vezirler hükümdar namına , mühim olmayan mektup ve fermanlar çıkartılmamalıdır. “Çok olan şeye hürmet azalır ve itibar edilmez. Yüce meclis öyle emredici fermanlar çıkarmalıdır ki, bunlara hiç kimse dil ve el uzatamamalıdır. Divandan çıkan her ferman, halk arasında saygınlık uyandırmalıdır.” Halk nezninde hükümdarın saygınlığı sözünün kıymeti korunmalıdır. Aksi taktirde hükümdarın sözünün kıymeti kalmaz.¹³⁵

Nizâmü'l-Mülk'e göre sultanın otoritesi öncelikle tanrı kutundan gelir. Hükümdar soyundan gelmek, bir sultanın oğlu olarak doğmak hükmetmeye kafi değildir. Hükümdarın doğuştan sahip olduğu tahtını koruyabilecek meziyetleri olmalıdır. sultanlık elbette ki babadan oğula geçmelidir; irsidir, ancak kazanılması şarttır ve kendisine miras olarak kalmıştır. Nizâmü'l-Mülk hükümdarlık makamını bu üç temele dayandırmaktadır. Bunu da ünlü İran kralı I. Hüsrev (Anuşiravan)'ın “İlkin, bu krallığın kendisine Yüce Tanrı tarafından bağışlandığı, ikinci olarak onu babasından miras olarak aldığı, üçüncü olarak da krallığı kılıçla ele geçirdiği” sözleriyle açıklamıştır.¹³⁶

İnsan toplumunda sultanın yerine getirmesi gereken en önemli görevin, istikrarı sağlamak, kargaşanın önüne geçmek, düzeni getirmek, barış ve adaleti korumaktır. “Melik inkâr ve küfür ile ayakta kalabilirse de zulüm ile ayakta kalamaz.” diyen Nizâmü'l-Mülk, adaletin sağlanabilmesini şu şarta bağlar: “Padişah Allah'ın nimetini tanırsa, Allah kendisinden razı olur. Hakk'ın rızasında, halkıyla birlik olma, adaletin yayılma ihsanı vardır. Çünkü halkın hayır duası günden güne artarsa onu ebedi kılar.” Hükümdarın en önemli gayesi; “halkın refah içinde ve onun adaletinin gölgesinde” yaşayabilmelerini sağlamak olduğunu söyler.¹³⁷

Nizâmü'l-Mülk, hizmet ettiği devletin ve yaşadığı devrin şartlarına uygun olarak “güçlü” bir devlet tasarlamakta ve bu güçlü devletin devamlılığının sağlanabilmesi için “âdil” ve “dindar” bir hükümdar ile iyi bir ordu ve iyi siyaset yapan devlet adamlarının olması gerektiğine inanmaktadır. Hükümdar, devletin ve ülkenin çıkarlarını koruyabilmesi için iyi bilgi kaynaklarına sahip olmalı ve idari yönetim fonksiyonlarını elinde tutmalıdır. Devlet, öncelikli olarak ülkede güven ve istikrarı

¹³⁵Canatan, Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetname- Büyük Devlet Adamı Nizâmü'l-Mülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine, s.204-205.

¹³⁶ Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmü'l-Mülk Örneği”, s.204

¹³⁷ Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmü'l-Mülk Örneği”, s.207

korunmalı, ayrıca bunu ayakta tutabilmek için ülkede imar faaliyetlerine önem vermelidir.¹³⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün, XI. asrın ikinci yansında kaleme aldığı “Siyasetname” veya “Siyerü'l-mülûk” adlı eseri kendinden önce yazılan Hint, İran, Yunan kültüründeki örneklerinden ve Türk tarihindeki kendisinden önce ve sonraki diğer tüm nasihat kitaplarından farklı bir değere sahiptir. Hükümdara ulaşması gereken başarı ve doğru idarede takip edeceği yolu tespitlere yardım eden bir siyaset sanatından ziyade kendisinden önce kurulan devletlerin ve bu devletleri yönetenleri düştüğü zaaf ve hataları emsalleri ile kıyas ederken, Büyük Selçuklu Devleti içerisinde Melikşah'dan öncesine de atıfta bulunarak idari, mali, askerî, ekonomik meselelerde takınılması gereken tavırları tespit etmektedir. Yazar kendisine has verdiği nasihatleri bu sayede doğruluğunu ispat etmektedir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde eser Büyük Selçuklu Devleti'nin iktisadi ve içtimai durumunu gözler önüne serdiği gibi verdiği misaller ile Gazneli, Samani, Abbasi, Emevi, Uygur, Karahanlılar, Sasaniler, Büvevyhiler hakkında da bilgilere ulaşmamıza vesile olmaktadır. Bunların yanında ortaçağ Türk-İslâm medeniyetinin içerisinde bulunduğu sosyal içtimai durumları halkın vaziyetini dini hareketleri ve önemli cereyanları da bize aktarmaktadır. Vezirlerden, ahalden, Türk unsurlarının durumundan, elçilerden, Sünni hareketlerinden, Batını propagandalarından, casusluk faaliyetlerinden, tüccarın, zanaatkarın, ve toplumu oluşturan tüm sınıfların durumundan, eğitimden, ordu içerisindeki eksik ve hatalardan ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. Tüm kıymetleri içerisinde eser hem vakainame hem siyasetname hem de askerî, idari, sosyal tarihi içeren geniş yelpazeli bir eserdir ve kıyas edildiği tüm siyasetname kitaplarından farklı ve kıymetlidir.¹³⁹

Nizâmü'l-Mülk'ün devlet anlayışı hem içinde bulunduğu döneme hem de daha sonrasında kurulan Türk İslâm devletlerine bir yol haritası olmuştur. Onun fikirlerinin haklılığı günümüzde bile devam etmektedir.

4.5. Keykâvus b. İskender: Kâbusname

¹³⁸ Canatan, “Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetname- Büyük Devlet Adamı Nizâmü'l-Mülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine”, s.204-205.

¹³⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.12, 1955, s.231-232

Kâbusname, Emir Unsurü'l-Maali Keykâvus b. İskender b. Kabus b. Verşmgir b. Ziyar tarafından oğlu Gilan Şah'a hitaben H.475 (1081)'de yazılmıştır. Tüm Farsça nüshalarında gösterildiği gibi eserin bitiş tarihi olan H. 475 tarihine bakılarak Keykâvus'un ölüm yılı olarak tahmin edilen H.462 tarihi yanlıştır. Keykâvus hakkında kendi naklettikleri dışında başka bilgiye ulaşılamamaktadır. Ziyari ya da Al'i Ziyar ailesi X. ve XI. yüzyıllarda Gürgan, Gilan, Deylemistan, Taberistan, Rey ve Cibal'e egemen olmuşlardır ancak bu bölgenin Selçuklular tarafından alınması ile egemenlikleri son bulmuştur. Keykâvus'un da eserinde belirttiği gibi babası İskender, kendisi ve oğlu Gilan Şah padişahlık yapamamışlardır. Eserin bazı bölümlerin de bu hususla ilgili bilgiler vardır. Misalen 42. Bölümde Sultan Gazneli Mesud'a nedimlik yaptığını anlatır. Bir sultanın başka bir sultan emrinde nedimlik yapması mümkün değildir. Zaten Keykâvus'da Sultan Mesud'a kulluk ettiğini söylemektedir. Bir diğer bölümde ise Ebu'l-Esvar Şapur b. el-Fazi adlı Gence melikine hizmet ettiği onun beraberinde Rum seferine çıktığını anlatmaktadır. Said Nefisi'nin hazırladığı Kâbusname'nin 42.bölümünün 4. hikayesine “Benden önce saltanat tahtına hükmeden, rahmete ulaşan babam” diye başlamaktadır. Nüshalar arasındaki farklar, müelliflerin yorumları birbiri ile çelişmekte sülale içinde padişahlık yapıldığı muallakta kalmaktadır. Yazar Ziyar sülalesi hakkında oldukça bilgi vermekte ailesini ünlü İran kralı I. Hüsrev (Anuşiravan)'a dayandırmaktadır.¹⁴⁰

Keykâvus önsözde eserini Nasihatname olarak genel bir isimle adlandırmıştır. Ancak eser Kâbusname ismiyle anılmış, çeviriler ve araştırmacılar genel olarak bu ismi kullanmışlardır. Yazar kitabı oğlu Gilan Şah için yazmıştır; ancak Kavus ise onun dedesinin adıdır. Dedenin ismini kitaba vermek eski bir gelenektir. Bu sebeple müellifin dedesinin isminden alıntı yapılarak “Kavusname” şeklinde anılması ve bozularak “Kâbusname”ye dönüşmesi muhtemeldir. Kâbusname, İran edebiyatında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeplerden ötürü İran ve Hindistan'da sekiz defa basılmıştır. Eserin uzun bir süre boyunca araştırılması bilgisiz kişilerce eklemeler veya çıkartmalar yapılması farklı yorumlar veya tercümelemler sebebiyle birbirinden ayrı nüshaları oluşmuştur. Akay Sait Nefisi 1933 yılında, 1349 senesinde kopya edilmiş bir metinden faydalanarak eseri Tahran'da bastırılmış; bir önsöz ve eserde geçen tarih ve kitap isimleri hakkında notları da son kısmına eklemiştir. A.

¹⁴⁰Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, (Haz. Atilla Özkırımlı), Tercüman 1001 Temel Eser, C.1, s.9-12

Querry 1886 senesinde Paris’te Fransızcaya, H. F. Von Diez’de 1811’de Buch des Kabus adıyla Almancaya çevirmiştir. Kazan bir bilgin olan Nasiri tarafından da Osmanlıcasından çevirilerek Kazan lehçesine uyarlanmıştır. Eserin İngilizce çevirisine de Edward G. Browne başlamış 1951 yılında Levy tarafından tamamlanmış, A Mirror for Princes adı ile basılmıştır. Kâbusname Türkçeye üç kez çevrilmiştir. Bunlardan ilki Germiyanoğullarından Mehmet Bey oğlu Süleyman Şah adına yapılmıştır. Kâbusname’nin İkinci çevirisini Ak Kadioğlu yapmıştır. İnkılap Müzesinde rahmetli M. Cevdet’in kitapları arasında bulunmuş, Hasan bin Ali tarafından istinsah edilmiştir. Mercimek Ahmed bin İlyas’ın II. Murad adına yaptığı çeviri ise Türkçe çevirilerin içindeki en güzeldir. Mercimek Ahmed asıl metine bağlı kalmış cümle kuruluşlarına özen göstermiştir.¹⁴¹

Keykâvus’un oğlu Gilanşah için yazdığı ve hem iyi bir hükümdar olabilmesi için hem de her hal durum ve ihtimallere karşı ona nasihatlerde bulunduğu Kâbusnamesi bir önsöz ve kırk dört bölümden oluşmaktadır. Her bölüm kendi içerisinde ayrı bir konuyu ele almaktadır. Eserin yazıldığı dönem XI. Yy İslâm dünyasının durumunu gözler önüne sermektedir. Dönemin sosyal ekonomik hukuki, durumunu aktarmakta; eğitim, ıktâ, sanat, meslek grupları hakkında güzel bir kaynaktır. Keykâvus eserini ayet ve hadisler, hikayeler, özlü sözler, deyimler, atasözleri ile daha anlaşılır hale getirip zenginleştirmiştir. Nizâmü’l-Mülk’ün siyasetnamesi ile aynı dönemde kaleme alınan eser Farsça nesirin güzel örneklerindedir.¹⁴²

Keykâvus böyle bir nasihat kitabını yazmasının sebebini kitabın giriş kısmında anlatır ve oğluna şöyle hitap eder;

“Aziz oğlum bil ki ben şimdi bir ihtiyarım, yılların yükü beni çökertti. Biliyorum ki hayatımın bir gün sona ereceği hükmünü yer yüzünde hiçbir kuvvet ortadan kaldıramaz. Şimdiye kadar göçüp gitmişlerin listesinde kendi ismimi de görür gibi olduğumdan, kendi devrimde öğrendiklerimi ve senin karşılaşılabileceğin tuzakları sana öğretmeyi babalık görevi sayıyorum.”

Bu sözlerinin ardından Keykâvus oğluna nasihat etmeye başlar; “Eğer tesadüfen seni padişah yaparlarsa Allah’tan korkmalı dindar kalbi temiz ve ahlaksızlıktan uzak olmalısın ve her ne ki yapmak istersen onu sağ duyuna danıştıktan sonra yapmalısın.

¹⁴¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, çev. Mercimek Ahmed, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabcacı Yay., İstanbul, 2006, s. 7-13

¹⁴² Rıza Kurtuluş, “Keykâvus b. İskender”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.25, 2002, s.357

Çünkü bir padişahın en büyük veziri kendi akli ve sağ duyusudur.”¹⁴³ Bu sözlerin ardından son bölüme kadar her daim nasihat etmeye devam etmektedir.

Ahlak ve toplumsal ilişkiler konusunda kıymetli bilgiler aktaran bu eserin değeri oldukça büyüktür. “Hikmet ve nükte doludur; fıkralar ve betimlemeler yönünden oldukça zengindir; yazarın hayat tecrübelerinden gelen bir açıklıkla yazılmıştır.” Yazarın kendi hayat hikayeleri ve İran tarihine dair hatıraları oldukça kıymetlidir. Tüm değerleri incelendiğinde eser günümüze kadar farklı neşirlerle gelse de döneminin en güzel örneklerindedir.¹⁴⁴

4.6. Gazzâlî: Nasihatü'l-Mülûk

İslâm dünyasında yetişen alimlerin içerisinde de şüphesiz ki en kıymetlilerinden birisi Gazzâlî'dir. Asıl adı, Ebû Hâmid İbn Muhammed el-Tûsî eş-Şâfi el-Gazzâlî olan ünlü alim, 1058'de Horasan, İran'da doğmuştur. Babasını çok genç yaşta kaybetmesine rağmen Selçukluların Bağdat ve Nişâbur'da sürdürdükleri eğitim öğretim faaliyetlerinden faydalanma fırsatı buldu. Din ve felsefe alanındaki başarılı çalışmaları sayesinde adını hızla duyurdu. İslâm tarihinde döneminin en yüksek eğitim kurumu olan ve dönemin en güçlü devlet adamı Nizâmü'l-Mülk tarafından kurulan ve korunan Bağdat Nizamiye Medresesi'ne müderris olarak atanma şerefine nail oldu. Gazzâlî din, felsefe ve tasavvuf ile ilgili teferruatlı çalışmalar yaptı. İslâm filozoflarının içerisinde bulunduğu anlam kargaşasına açıklık getirmeye çalışan ünlü alim, Yunan felsefesi ile İslâmi öğretilerin uyumsuzluğuna çözümler aramış, tasavvuf hareketinin yanlış tutumlarını düzeltmek gibi önemli meseleler hakkında çalışmıştır. Şüphe götürmez alimliği ve kişisel mistik deneyimini esas alarak, Gazzâlî hem felsefede hem de tasavvufta bu eğilimleri düzeltmeye çabaladı. İbn Sînâ'nın görüşlerine karşı çıkmış dini doğruluğunu müdafaa etmiştir.¹⁴⁵

Gazzâlî, ardında çok sayıda ölümsüz eser bırakmıştır. Bazı eserleri Avrupa'da da yankı uyandırmış ilim insanları tarafından değerlendirilip, tartışılmıştır. Ortaçağ dünyasında nam salan alim İslâm Medeniyetinin yetiştirdiği en kıymetli

¹⁴³ Mahmut Arslan, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler”, s.252.

¹⁴⁴ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, çev. Mercimek Ahmed, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s. 7-13.

¹⁴⁵ N. J. Baitenova, “İmâm Gazzâlî'nin Hayatı Ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri”, 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantısı, **M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 271**, 07-09 Ekim 2011, İstanbul, s.79-90.

ilahiyatçılardan biri olmuştur. Onun fikirleri İslâm dünyasını olduğu kadar Avrupa'yı da derinden etkilemiştir. Nitekim Yahudi ve Hıristiyan Skolastisizmi onun düşünce çerçevesi etrafından yeniden şekillenmiştir. Bu hususta Aziz Thomas Aquinas Gazzâlî'den büyük fayda sağlamıştır. Ehl-i Sünnet inancına olan katkılarından dolayı, kendisine Huccetü'l-İslâm lakabı verilmiştir.¹⁴⁶

Gazzâlî'nin yaşadığı dönem hem kültürel açıdan hem de siyasi açıdan İslâm tarihi içerisinde mühim bir noktaya tesadüf etmektedir. Gazzâlî kültürel alanda verimli olduğu gibi siyasi alanda da kıymetli düşünceler ve eserler ortaya çıkarmıştır. Siyasetle ilgili; et-Tibri'l-Mesbûk fî Nasâihi'l-Mülûk, el-Munkız, İhyâ, Kimyâ-yı-Saâdet, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd gibi eserlerinde bu konu hakkındaki görüşlerini beyan etmiştir. Toplum düzeni ve halkın refahı için siyasetin gerekliliğine değinmiştir. Gazzâlî'ye göre ahlak ile siyaset aynı kefededir. İnsanın bu hayattaki davranışları ahiretteki durumlarını belirler. Siyaset ise insan davranışlarını düzene sokma eylemidir. Bu kıstas içerisinde siyaset ile din Gazzâlî için ayrılmaz parçaları temsil etmektedir. Bir toplumda siyasi istikrarsızlık baş göstermişse orada hak yolunda hizmet edebilecek bir zümrenin refah ve dahi varlığı mevcut olamaz. Bu sebepten dünya hayatındaki istikrar, ahiret hayatındaki saadeti getirir.¹⁴⁷

Gazzâlî 1085 senesinde hocası Cüveynî'nin vefatı üzerine Nişabur'u terk ederek, İsfahan'a yerleşmiş; Selçuklu sarayında telif ve danışmanlık yapmıştır. 6 sene boyunca Nizâmülmülk'ün himâyesinde bulunan İmam Gazzâlî 20'den fazla eserini bu süre içerisinde yazmış, hayatının dönüm noktasını yaşamıştır. Gazzâlî ünlü eseri Nasîhatü'l-Mülûk'ü büyük vezirin Siyasetnamesinden faydalanmıştır. Nizamülmük ise başarısından ötürü onu Bağdat Nizamiye medresesine müderris tayin etti. Müderrisliğin yanında elçilik de yapan Gazzâlî, Melikşah'ın ölümünün ardından Abbâsî halifesi el-Muktedî tarafından Terken Hatun'a elçi olarak gönderilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti Melikşah'ın ölümünün ardında buhran dönemine girdi. Hanedan üyeleri arasında çıkan taht kavgası devletin yıpranmasına ve nihayetinde yıkılmasına sebep verdi. Bu safhada Gazzâlî 11 sene boyunca Berkıyaruk'a hizmet etti. Berkıyaruk 1095 senesinde Selçuklu tahtına oturdu ancak kardeşi Muhammed

¹⁴⁶ N. J. Baitenova, "İmâm Gazzâlî'nin Hayatı Ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantısı, s.79-90.

¹⁴⁷ N. J. Baitenova, "İmâm Gazzâlî'nin Hayatı Ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri", 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantısı, s.79-90.

Tapar ile uzun süre taht savaşı yaptı. İki kardeş arasındaki mücadelede devlet yıprandı; büyük can ve mal kayıpları yaşandı. Daha Melikşah zamanında devrin en büyük gücü olan imparatorluk zayıflamaya ve bölünmeye başladı. Berkyaruk'dan sonra Muhammed Tapar Selçuklu tahtına çıktı (1105-1118). Gazzâlî Tapar döneminin başlarında memleketi Tus'a döndü. Ancak Sencer'in veziri Fahrülmülk'ün isteği üzerine 1106'da Nişabur Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yaptı. 1109 senesinde buradaki görevinden ayrılarak Tus'a geri döndü. Kendisi için yaptırılan tekke ve medresede yardım maksatlı dersler verdi. Bu esnada Muhammed Tapar ne kadar Selçuklu tahtında oturmakta ise de Horasan'da meliklik yapan Sencer daha büyük bir güce sahip idi. Gazzâlî'nin de Tapar'da ziyade Sencer ile bağlantılı olduğu söylenebilir.¹⁴⁸

Gazzâlî, eserine, Nasihatü's-Selâtin değil de Nasîhatü'l-Mülûk adını vermiş olması, kitabını Horasan Meliki Sencer'e yazmış olması ihtimalini güçlendirir. Melik lakabı genel olarak Sultandan daha alt derecedeki yöneticiler için kullanılmaktadır. Buna karşılık olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetname'sinin bir diğer ismi de Seyrû'l-Mülûk'dür. Ancak bazı yazarlar bu ihtimali tamamen reddetmekle beraber, eserin ikinci kısmının Gazzâlî'ye ait olmadığını düşünüyorlar. Nasihatü'l-Mülûk, daha sonra Gazzâlî'nin bir öğrencisi tarafından et-TibrülMesbûk fi Nasîhati'l-Mülûk ismiyle Arapça'ya çevrilmiştir. Osmanlı çağından itibaren de Türkçe'ye çok sayıda çevirisi yapılmıştır. İmam Gazzâlî 18 Aralık 1111 tarihinde Tûs'ta ölmüştür. O öldüğünde Selçuklu devletinin başında Muhammed Tapar bulunmaktaydı. 1118 yılında tapar vefat edince yerine oğlu Mahmud geçti ancak saltanatı uzun süreli olmadı. Sencer yeğeni Mahmud'u tahttan indirerek Selçuklu İmparatorluğunun başına geçti. Sencer hem en uzun süre Selçuklu tahtında oturan sultan hem de İmparatorluğun son sultanı olmuştur. Oğuz isyanı neticesinde büyük Selçuklu imparatorluğu tamamen dağılırken Sencer'de 1157 senesinde Merv'de vefat etti. XI. asırda yetişen önemli İslâm alimlerinden biri Gazzâlî'dir. 1058-1111 yılları arasında yaşayan alim beş Selçuklu sultanının saltanatına tanıklık etmiştir. En verimli dönemi Melikşah zamanına rastlamaktadır. Nizâmü'l-Mülk'ün himayesiyle ilim gelişmiş, kültürel ve eğitim alanlarında yaptığı inkılaplar sayesinde Horasan ve Irak'ta birçok

¹⁴⁸ Abdurrahman Acar, "İmâm Gazzâlî Ve Selçuklular", 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantısı, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 271, 07 – 09 Ekim 2011 İstanbul, s.91-105

alim yetişmiş ve Gazzâlî’de onun sayesinde önemli bir mevkiye gelebilmiştir. Selçuklu Devletine danışmanlık yapmış, dönemin önemli meselelerine dair fetvalar vermiş, Bağdat Medresesinde müderrisliğini yapmış, ahlak, fıkıh, siyaset, felsefe, din ve daha birçok alanda sayısız eser yazdığı gibi 300’e yakın öğrenciye de ders vermiştir. Devlet adamları ve Sultanlara nasihatlerde bulunmuştur. Melikşah’dan sonra yaşanan fetret devrine paralel olarak Gazzâlî’de fikri ve manevi bir buhran yaşamıştır.¹⁴⁹

Gazzâlî Nasihatü’l-Mülûk adlı eseri sultan ve devlet yöneticilerine siyaset sanatı ile ilgili tasavvufi bir anlatış ile nasihatler vermek amacıyla kaleme alınmıştır. Sencer için mi yoksa Melikşah’a için mi yazıldığı konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Eserin giriş kısmında sultanın Allah’a şükretmesi ve Hak dini ni yaymak için çaba sarf etmesi gerektiğini anlatır.¹⁵⁰

Gazzâlî eserinin temelinde tasavvufî düşünce yapısını siyaset sanatı ile harmanlamaktadır. İnsanın yaratılış amacından yola çıkarak siyaset sanatını açıklamaktadır. Dünya mülkünün geçici olduğuna ve bu süre içerisinde Allah tarafından sultana bu mülkün emanet edildiğini düşünmektedir. Bu emanet görevlerin en kıymetlisi ve en zorudur. Hükümdar bu zorlu vazifeyi yerine getirebilmesi için teorikte ve pratikte tavsiyeler verilirken bu tavsiyeler hikmetler ve tarihi hikayeler ile desteklenmektedir. Eser Yedi ana bölüme ayrılmış her bölüm ise kendi içerisinde bölümlere ayrılmıştır. İlk bölümde iman konusu ele alınmış, dünya hayatı bir ağaca benzetilmiştir. İkinci bölümde “adalet ve siyaset” konusu işlenmiştir. Üçüncü bölüm ise araştırmamız açısından en önemli konuyu ele almaktadır. “Başkanın Gerekliği ve Başkanda Bulunması Gereken Nitelikler” adını taşıyan bölümde bir topluluğun başında neden bir başkan bulunması gerektiği anlatıldıktan sonra başkanın dikkat etmesi gereken hususlar ve taşınması gereken vasıflara değinilmektedir. İmam Gazzâlî’ye göre başkanın uyması gereken dört temel husus; “tıynetlerde adilik bulunan kimseleri yurdundan uzaklaştırmak, akıllı, sanatkar, ve mahiretli kimseleri kendine yaklaştırıp memleketi imar etmek, kötü sözlü ve kötü işlerle uğraşan kimseleri ülkesinden çıkartıp, önem arz etmeyen sözlerinden kurtulmaktır.” Dördüncü bölüm ise “devlet hazinesi ve vergi politikası” konularında

¹⁴⁹ Acar, “İmâm Gazzâlî Ve Selçuklular”, 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantısı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s.91-105

¹⁵⁰ Casim Avcı, “Nasihatü’l-Mülûk”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.32, 2006, s.411

nasihatler vermektedir. Beşinci bölüm “devlet başkanı ve yardımcılarında bulunması gereken meziyetler” konusunu işlerken altıncı bölümde ise “devletin ve yönetimin devamlılığını sağlayan şartlar” başlığı altında tavsiyelerde bulunmaktadır. Eserin yedinci ve son bölümünde ise “devlet ve halk arasındaki ilişkiler” ismini almakta ve başkan ile ahali arasındaki açıklanmaktadır.¹⁵¹

Gazzâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'da başkanın Allah'a karşı vazifeleri ve halkına karşı vazifelerini birbirinden ayırmakta ve bu ayrımı ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Başkan Cuma namazlarına imamlık etmeli, oruç tutmalı dini vazifelerine özen göstermelidir. Ancak bir başkanın dini vazifelerinden daha fazla adalet kavramına dikkat etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Eserin bütününde başkanın dikkat etmesi gereken hususlar neredeyse her bölüm ve konu içerisinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.¹⁵²

Eser her daim kıymet görmüş tercümelere yapılmıştır. Osmanlı döneminden başlayarak da Türkçeye çevrilmiştir. Aşık Çelebi, Kınalızade Ali Efendi, Vucudi, ve yakın zamanda Osman Şekerci, Hüseyin Okur, Osman Arpaçukuru tarafından incelenip çevirileri yapılmıştır.¹⁵³

4.7. Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî: el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fi'l-Fedâili's-Seniyye

Eserin müellifi hakkında ne yazık ki tarihi vesikalarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Onun hakkındaki malumata ancak eserinden yola çıkarak tahminlerle ulaşabilir. Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî tarafından Alanya (Alâiyye)'da 625/1227 senesinin zi'l-ka'de ayında tamamlanıp Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubâd'a ithaf ve takdim edilmiştir. I. Alâaddin Keykubâd'ın 1221 senesinde Alanya'ya hakim olduğu bilgisinden yola çıkarak müellifin bu tarihten sonra Alanya'ya geldiği düşünülebilir.¹⁵⁴

¹⁵¹ İmam Gazzâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, (çev. Osman Şekerci) (Mülkün Sultanlarına), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2016, s.9-196

¹⁵² Ann K. S. Lambton, “*Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'unda Saltanat Teorisi*”, Çev. Seyfi SAY, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, s.221-225

¹⁵³ Casim Avcı, “*Nasihatü'l-Mülûk*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.32, 2006, s.411

¹⁵⁴ İhsan Fazlıoğlu, “*Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâ'ifü'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye*”, **Divan**, S.1, 1997, s.225-239.

Zencâni'nin eserini ithaf ettiği I. Alâaddin Keykubâd I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğludur ve Anadolu Selçuklu sultanlarının en güçlülerindendir. Anadolu'daki önemli şehirleri almış, asayiş bozukluklarını düzeltmiş, Moğol istilasına karşı tedbirler almış, Ermeni ve Haçlılara karşı savaşmıştır. Yassı-Çimen Savaşı'nda galip gelmeyi başardı, Ahlatı aldı, Gürcistan'a karşı seferler düzenledi, Eyyubilere karşı zaferler kazandı. 17.5 yıllık saltanatında büyük fetihler yaptı, Anadolu'daki Türk hakimiyetini kuvvetlendirirken Selçuklu devletinin gücünü de döneme ispat etti. Moğol istilasının dünyayı sarstığı bir dönemde devletin sınırlarına dahi Moğolları yaklaştırmayıp onlara karşı durabilecek tek güç olarak anıldı. Henüz genç denecek bir yaşta vefat eden sultandan sonra ne yazık ki Türk ve İslâm dünyası için çetin yıllar başlamıştır. Sultan ilim, kültür sanata kıymet vermiş, ilim insanlarını her daim müdafaa etmiştir. Arapça, Farsça ve Rumca'ya da son derece hakim olan sultan hiçbir zaman sadece siyasetle ilgilenmemiş kültür, eğitim ve sanat onun için mühim konulardan olmuştur. Türkiye'yi emniyetli bir memleket haline getirmesi sebebiyle Moğollardan kaçan birçok alim ve zanaatkâr Anadolu'ya sığınmıştır. Bu sebeple Horasan'dan kalkıp başka memlekete göçmekte olan Mevlana Celâleddin'in ailesi de I. Alâaddin Keykubad'ın daveti ile Konya'ya yerleşmiş ve bu sayede hem Selçuklu hem de Osmanlı döneminde Mevlevilik kültürü yayılmış, Anadolu kültürüne büyük katkı sağlamıştır. Daha birçok hususta Türk tarih ve kültürüne mühim katkıları olmuş büyük Türk hükümdarlarındandır.¹⁵⁵

Zencâni esrini devleti yöneten tabakaya yönelik olarak kaleme almıştır. Dönemin sultan ve idarecilerine siyaset ve ahlaka yönelik takip edilecek yolu göstermeyi amaçlamıştır. Eser dönemin kültürel özelliklerini yansıtır ve siyasetname yazma geleneğine uygun olarak hazırlanmıştır. Özgün ve sistematik bir eser olan Zencâni'nin siyasetnamesi dönemin siyasi olayları hakkında bilgi vermese de başlangıç kısmında Moğol istilasının İslâm dünyasında meydana getirdiği korku ve huzursuzluğu nakletmektedir. Eser dört halife döneminden başlayarak dönemin halifesi en-Nâsır Lidini İlah'a tüm halifelerin isim ve künyelerini kronolojik olarak bahsetmiştir. Onların hayatlarından hikmetli sözlerinden ve hikayeler ile eserini kuvvetlendirmiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s.347-423.

¹⁵⁶ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Selçuklu Devri Siyasetnameleri", **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s.625-633.

Eser on bab'dan oluşmaktadır. Her bab kendi içerisinde ayrı konuları ele alsa da eserin bütünüyle konular uyumlu bir şekilde ilerlemektedir. Her bab konu ile alakalı ayet, hadis, hikmetli sözler ve hikayelerle işlemiştir. İlk babda dünya ile ahiret hayatı kıyas edilmekte iki dünyada da huzurun sağlanabilmesi için adalet dengesinden şaşılmaması gerektiği anlatılmaktadır. II. Babda ise yine adalet üzerinde durlurken genel olarak hükümdarın otoritesi ve halkın gözündeki yeri aktarılmaktadır. Bu anlatılış yapılırken müellif Resulullah'ın "Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir (zillullah)" sözüyle hükümdarın mevkiine açıklık getirmektedir. Aynı zamanda Zencâni din ile devlet işlerinin birbirini tamamlayan parçalar olduğunu belirtmektedir. Bu hususta; "Mülk ve din ikiz kardeştir (tev'emân). Biri olmadan diğesinin kıvâmı olmaz. Çünkü din esas (üss), mülk bekçi (hâris)dir. Mülk için esas, esas için ise bekçi gereklidir. Çünkü esas olmayan kayıp (zâi'), bekçisi olmayan yıkık (mahdûm)dır" demektedir. Müellif hükümdarlara nasihat ederken dört hususta dikkatli olmaları konusunda onları uyarmıştır. Bunlar; korku, istek, halkın hakkını gözetme, adaleti ve hakkı savunma. Bu husuları açıklarken ünlü hükümdar Anuşiravan'dan misaller vermiştir. Çünkü o tarihe adaleti ile nam salmış bir sultandır. Aynı zamanda bu babda dünyada hüküm süren melikler hakkında kronolojik olarak bilgiler vermiş Alper Tunga'dan İskender'den İran'a İslâmiyet'in hakim oluşundan bahsetmiştir. III. Babda ise zulm etmek ve zulmü önleyebilme amaçlı adalet kavramlarını örneklerle açıklamaktadır. Burada Hz. Ömer'den Hz. Davud'dan misaller vermektedir. IV. Babda ise hükmedenlerin ahlaki özelliklerinden bahsetmektedir. Bu husustaki misallerini ise Hz. Ali üzerinden vermiştir. Hz. Ali iyi ahlakın üç şartının olduğunu söylemektedir. Bunlar: "Haramdan kaçınmak, helali talep etmek, aileye karşı cömert olmak" olarak sıralamaktadır. Huyun doğuştan ve sonradan kazanılan huylar olarak iki çeşidi olduğunu belirten müellif sultanlarda doğuştan olan huyların daha bol olduğunu Allah'ın bir kısmeti olarak ve soylarından gelen bir özellik olarak onlara verildiğini anlatır. Akıl ve adaletin en büyük fazilet olduğunu belirtir. V. Babda ise Halifelerin ve meliklerin güzel sözleri ile kronolojik sıra ile yönetim süreleri hakkında bilgiler mevcuttur. VI. Babda ise hükümdarların alçakgönüllü olması ve cömertliği hakkında bilgi ve misaller vardır. VII. Bab vezirler ve devlet adamların vazife ve vasıfları ile ilgilidir. VIII. Bab ise valiler ve kadılar içindir. IX. Bab hükümdarın halk tabakalarına karşı tutumu ile ilgilidir. Son bölüm ise af dileme ve bağışlayıcı olma konusu üzeredir. Eser bir bütün ve ahenk içerisinde

birbirinden farklı konuları işlemiş ama asıl amacından farklı bir meseleye temas etmemiştir.¹⁵⁷

Anadolu Selçuklu Devleti'nin gücünün zirvesine çıktığı dönemde şanlı sultan I. Alâaddin Keykubâd namına yazılan siyasetname Türk kültür tarihi içerisinde mahsul vermiş kıymetli eserlerdendir. Günümüze ulaşmış lakin çok fazla incelenip değerlendirilme fırsatı bulunamamıştır. Hakkında yapılan araştırmalar oldukça azdır.

4.8. Necmeddin-i Dâye: Mirsadü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat

I.Alâaddin Keykubâd dönemi hem devletin gücünün zirvesine ulaştığı hem de Türkiye'nin ilim ve kültürel anlamda yüksek seviyeye ulaştığı bir dönem olmuştur. Alâaddin Keykubâd alimlere çok kıymet vermiş onlara Anadolu'nun kapısını açtığı gibi her daim de muhafaza etmiştir. Bunlardan bazıları; Muhyiddin İbnü'l-Arabi, Abdüllatif el-Bağdadi, Necmeddin-i Dâye, Kaniî-i Tusi. Sultanülulema Bahaeddin Veled ve Ahi Evran. İlim ve kültüre her daim önem veren sultan aynı zamanda bilhassa tarihle de yakından alakadar olmuştur. Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetname'sini, Gazzâlî'nin Kimya-yı Sa'adet'ini ve Keykâvus b. İskender'in Kâbusname'sini okumuştur.¹⁵⁸

Adına birden fazla siyasetname yazılan nadir sultanlardan olan I. Alâaddin Keykubâd için Necmeddin-i Dâye'de Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd adlı siyasetnameyi kaleme almıştır. Necmeddin-i Dâye 1117 senesinde Rey şehrinde doğmuştur. Dâye isminden anlaşılacağı üzere çok sayıda mürid yetiştirdiği düşünülmektedir. Harezmi'de tasavvuf eğitimi aldığı vakitte Harezmi'nin Moğollarca istilası sonrasında Rey'e geçti burada bir sene kaldıktan sonra Erbil ve Diyarbakır üzerinden Anadolu'ya geçti. Mirşadü'l-ibâd adlı eserini 620'de (1223) Sivas'ta Alâaddin Keykubad'a takdim etti. Dâye 1224 senesinde Orta Anadolu'dan ayrılarak Erzincan'a gitti. Bu yörede Mengüçüklü Sultanı Alâaddin Dâvud Şah hüküm sürüyordu. Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî adlı eserini ona hitaben yazdı. Ancak Erzincan'da istediği alakayı göremeyince Bağdat'a gitti. Ömrünün son 30

¹⁵⁷ İhsan Fazlıoğlu, "Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye", s.225-239.

¹⁵⁸ Faruk Sümer, "Keykubad I", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.25, 2002, s. 359.

senesini burada geçiren alim 1256 senesinde burada vefat etti. Kübreviyye tarikatına mensup olan alim şeyh yada bir mutasavvıf olarak değil eserleriyle ün salmıştır.¹⁵⁹

Necmeddin-i Dâye Mirsadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat isimli eserini 1221 senesinde Kayseri'de Alâaddin Keykubad ile görüştüktan sonra 1223 senesinde tamamlayıp kendisine takdim etmiştir. Eser konu itibari ile tasavvufla ilgili olsa da ele aldığı konular ve hitap ettiği kimse göze alındığında siyasetname literatürüne dahil edilmektedir. Eserin beşinci babı sultan ve yöneticiler ile alakalıdır ve bu kısımda sultanın vasıf ve vazifeleri zikredilmektedir. Sultanın halk ile ilişkisi, kendi nefsiyle olan durumu, ve devlet idarecilerin halka ve sultana karşı tutumları anlatılmaktadır.¹⁶⁰

Eserin isminin Türkçe karşılığı “Başlangıcından dönüşüne Allah’ın Kulları’nın Yolu” şeklinde de tercüme edilebilir. Eseri İngilizceye çeviren Hamid Algar da yaklaşık aynı anlama gelen; The Path of God’s Bondsmen from Origin to Return ismini uygun görmüştür. Eser İslâmiyet’in beş şartına atıfta bulunarak beş ana bölüme ayrılırken tasavvuftaki ehemmiyetine binaen kırk fasıl olarak tertip edilmiştir. İlk bölümde müellif kendisi hakkındaki bilgileri naklederken eserin neden ve nasıl yazıldığını izah eder. İkinci bölümde varlık ve yaratılış konularını bu bölümde beş fasıl üzerine anlatmıştır. Üçüncü bölüm ikinci bölümün devamı şeklindedir. Ruhun varlığı ruhun bedene indirilişi konuları incelenmiştir. Dördüncü bölüm; insanın ahiretteki durumu ve nefis ile alakalıdır. Son bölüm ise sultan ve yöneticiler halk tebası ile alakalı tutum ve davranışlarını sultanın izlemesi gereken yolu anlatır. Bu bölüm ile eser bir nevi siyasetname özelliği taşır. Küçük bir bölümde olsa ele aldığı konu itibari ile siyasetname özelliği ile öneme sahip olmuştur. Her bölüm ile ilgili ayet ve hadisler verilmiş bir sonraki bölümde önceki bölümün kısa özeti geçilmiş, genel bir anlam bütünlüğüne hasıl olunmuştur. Eserin birçok yazma nüshası farklı kütüphanelerde mevcuttur. Ahmed Münzevi eserin 56 nüshasını tanıtmıştır. Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-meâd’ın Farsça yazmalarının Türkiye’deki kütüphanelerde mevcut olan nüshalarından bazıları şunlardır;

“Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 2067; nr. 2065; nr. 2066; nr. 2069; Bağdatlı Vehbî, nr. 740; Cârullah, nr. 1099; Es’ad Efendi, nr. 1705; Fâtih, nr. 2839; nr.2840; nr. 2841; nr. 2842; nr.

¹⁵⁹ Mehmet Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.32, 2006, s.497-498.

¹⁶⁰ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Selçuklu Devri Siyasetnameleri”, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012,s.625-633.

2781; nr. 2782; nr. 2796; Lala İsmâil, nr. 210; Murad Buhârî, nr. 214; Pertev Paşa, nr. 329; Reisü'l-Küttâb, nr. 509; Râşid Efendi, nr. 397; Serez, nr. 1497; Şehid Ali Paşa, nr. 2708; nr. 1405; Hz. Hâlid, nr. 186. Nûruosmâniye Ktp.; nr. 2162/2585; nr. 2163/2586. Millet Ktp. Ali Emiri Farsî, nr. 78; Ali Emiri Farsî, nr. 999. Mevlânâ Mü- zesi Ktp. nr. 1709; Manisa İl Halk Ktp., nr. 1182/1. Burdur İl Halk Ktp., nr.1863.” Eserin ilk Türkçe tercümesi ise II. Murad zamanında Kâsım b. Muhammed Karahisârî tarafından yapılmıştır.¹⁶¹

4.9. Nizameddin Yahya b. Sâid b. Ahmed: Kitabü Hadâ'iki's-Siyer fi Adâbi'l-Mülûk

Keykubad'a sunulan bir diğer siyasetnamede Nizâmeddin Yahya b. Said b. Ahmed'in Farsça yazdığı adâlet, zulüm, affetmede acele etme, sabır, müşavere gibi konuların ele alındığı Kitâb-ı Hadâiku's-Siyer fi Âdâbi'lMülûk'tür. Ancak sultan I. Alâaddin Keykubad'a takdim edilen bu kitabın müellifi hakkında ehliyetli bilgi bulunmamaktadır. Alâaddin Keykubad'ın 1237 yılında vefatından sonra Moğol istilası yüzünden ilmi alanda bir duraklama meydana gelip faaliyetler yavaşlasa da tamamen durmamıştır.¹⁶²

On babdan oluşan eserin muhteviyatı şu şekildedir;

- Hükümdar ve devlet erkanının ahlakı, davranış ve tutumları, ve yaşayış şekilleri
- Adalet ve zulüm
- Siyasetin kuralları ve hükümdarın öfke kontrolü
- Cezanın uygulanması ve affedici olma
- Sultanın taşınması gereken vasıflar
- Sözünde durmanın fazileti
- Danışma meclisi kurma ve her hal karşısında hazırlıklı olma
- Cömertlik ve cimrilik
- Hükümdarın karşısında adaplı olma
- Son bölüm ise 9. Bölümün devamı şeklinde tertip edilmiştir.¹⁶³

¹⁶¹ Halil Baltacı, “Bir Tasavvuf Klasîği Olarak Mirsâdü'l-ibâd”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.26, 2010, s.163-177.

¹⁶² Seyhan Dobra, “Türkiye Selçuklu ve Beylikler Devrinde Kitap İthâf Etme Geleneği”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.4, 2016, S.107-128.

¹⁶³ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Selçuklu Devri Siyasetnameleri”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, s.625-633.

Ne yazık ki eser ve müellif hakkındaki bilgilerin mevcudiyeti yok denecek kadar azdır. Çalışmamızın bu kısmı ile ilgili ayrıntılı bilgi ne yazık ki verilemeyecektir. Ülkemizde bu hususta çalışma yapan tek yazar Ayla Demiroğlu'dur. "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetname" adıyla İstanbul Üniversitesi Dergisi'nde bir makalesi 1982 yılında yayınlanmıştır.

4.10. Sadi-i Şirâzî: Bostan ve Gülistan

Selçuklular döneminde Fars edebiyatının büyük şairlerinden olan Sadi-i Şirâzî (Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn (Şerefüddîn) Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şirâzî) 'nin 1213-1218 yılları arası Şiraz'da doğmuş olabileceği düşünülmektedir. Yaşadığı dönemde büyük bir şöhrete kavuşan şairin eserleri de kıymet görmüştür ancak buna karşılık olarak hayatı hakkındaki bilgiler çelişkilidir ve araştırmacılar arasında muhalefete sebebiyet vermiştir. Babası, Atabek Sa'd b. Zengi'nin yanında teğmenlik vazifendeydi. Erken yaşta babasını kaybettikten sonra dedesi onun eğitimi ile ilgilendi. 1223 senesinde Şiraz'daki eğitiminden sonra Bağdat Nizamiye Medresesi'nde eğitimine devam etti. 1257 yılında Şiraz'a dönen şair şehzade Sa'd b. Ebû Bekir b. Sa'd'ın yakın çevresine dahil oldu. Tebriz'de Moğol hükümdarı Abaka Han ile görüştü. 1292 senesinde Şiraz'da vefat eden şair hayatta iken büyük bir şöhret kazandı. Birçok edip tarafından eserlerinde övgüye kavuştu. Tüm hayatını irşad ve halka hizmet ile geçirdi.¹⁶⁴

Sadi-i Şirâzî'nin yaşadığı Şiraz civarında hüküm süren hanedan yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Salgur'dan almışlardır. Fars meliki Melikşah b. Mahmud Atabeg Sungur'un kardeşini suçsuz yere öldürtünce Sungur isyan etti ve mücadelesini kazandı. Böylece sungurlar hanedanının temelleri atılmış oldu. Hanedan 1165 senesinde Irak Selçuklularına tabi oldu. 1198- 1226 yılları arasında hüküm süren Sa'd b. Zengi'nin dönemi Salgurların en parlak dönemi oldu. 1204 senesinde Kirman'da hakimiyetlerinin temellerini attılar. Aynı yıl İsfahan ve Kirman şehirleri ele geçirildi. Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengi kısa bir sürede Kirman şehrini düzene soktu. Harizmşahlar ile Irak-ı Acem'e hakim olmak için mücadeleye giriştiler. Alaeddin Muhammed b. Tekiş ile Rey civarında gerçekleşen savaşta Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengi esir düştü. Harizmşahlar'a ülke gelirlerinin üçte biri haraç olarak verildi. Bu

¹⁶⁴ Mustafa Çiçekler, "Sa'd-i Şirâzî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.35, 2008, s.405-407

mağlubiyyete rağmen ilerleyen süreçte Fars bölgesinin büyük bir kısmına hakim oldu. Atabeg Sa'd b. Zengi'nin 1226'da vefat etti. Ondan sonra oğlu Ebû Bekir yönetimi devraldı. Moğol istilasına karşılık Ebû Bekir kardeşini Ögedey Han'a elçi olarak gönderdi ve itaatini bildirdi. Bunun üzerine Ögedey Han Fars bölgesinin yönetimini Salgurlara bıraktı. Ebû Bekir hakimiyetini Arabistan sahillerine kadar genişletmeyi başardı ve 1260 senesinde vefat etti. Bundan sonra hanedanda istikrar sağlanamadı ve 1286'da Atabeg Âbiş Hatun'un da ölümü ile bölge tamamen Moğol istilası altında kaldı.¹⁶⁵

İran'ın buhran döneminde Sâ'd-i uzun bir seyahate çıktı. Bu seyahati sırasında Mekke Şam ve Afrika'ya vardı. Şam'da kaldığı müddet içerisinde Ehlişalibe'in elinde bir müddet esir kaldı. Gülistan'da geçen hikayeler gerçek kabul edilirse müellif Kaşgar, Türkistan ve Hindistan'ı da görmüştür. Ebu Bekir zamanında tekrar Şiraz'a dönen şair Bostan ve Gülistan eserlerini burada yazdı. Gülistan adlı eserinde Şiraz'ın sükûneti ile ilgili; "Avdet edince memleketi huzur içinde buldum. Kaplanlar huyunu terk etmişlerdi. Âdil sultan (Ebubekir bin Sa'd ibni Zengi) zamanında memleket bu halde idi..." diyor. Ebu Bekir zamanında Bostan ve Gülistan adlı eserlerini yazdı. Yaşadığı devrin devlet büyükleri tarafından büyük ilgi ve alaka gördü. Manzum bir mesnevi olan Bostan adlı eserini 1257 senesinde yazmıştır. Eser on ana bölüm olarak tertip edilmiştir. Bu bölümler;

- Adalet ve Merhamet
- Bağışlama ve Cömertlik
- Aşk ve Sarhoşluk
- Allah'tan korkma ve ona güvenme
- Teslim ve Rıza
- İnanç
- Terbiye
- Şükretme
- Tövbe etme
- Münacat ve hatime

¹⁶⁵ Erdoğan Merçil, "Salgurlar" TDV İslâm Ansiklopedisi, C.36, 2009, s.29-31.

Bostan çoğunlukla tasavvuf ile ilgili bir eserdir. İnsanların iki dünyada da huzur bulabilmeleri için takip etmeleri gereken yol ve dikkat etmeleri gereken hususlara temas eder. Edebi açıdan oldukça titiz bir çalışma yapılmıştır. Aktarılan hikaye ve olay örgüsü bakımından çok kıymetli bir eserdir. Gülistan'a gelecek olursak; eser Allah'a hamd ve dört halife dönemine atıfta bulunarak başlar. Bundan sonra müellif esiri ne sebeple icra ettiğini anlatmaya başlar. Gezdiği gördüğü ülkeleri ve seyahati sırasında edindiği bilgileri halkına ve sonraki nesillere armağan etmek istediğini belirtir. Eserini on ana bölüme ayırmış her bölüm içerisine alakalı hikayeler ve özlü sözlerle anlatımı kuvvetlendirmiş ve akıcı hale getirmiştir. Tarihi olaylar hakkında da bilgi ve hikayeler nakleden Sadi-i nasihatlerine padişah ile başlar ve tüm fertler ile devam eder. İlk bölümün başlığı "adalet ve insaftır"; ibadet eder iken padişahın sıradan bir kul olduğuna Allah katında tacın bir kıymetinin olmadığına değinir. Allah huzurunda kibre kapılmamasını nasihat eder. Anuşiravan'ın oğluna nasihatlerini de eserin bu bölümüne koyarak anlam bütünlüğünü sağlar. Anuşiravan oğlu Hürmüs'e;

"Fakirlerin gönüllerini gözet. Yalnız kendi rahatını düşünme. Eğer sen yalnız rahatını düşünecek olursan, senin ilinde kimse rahat edemez. Çoban uyumuş, kurt sürüye dalmış! Bunu akıllı insan kabul etmez. Fıkara takımını muhafaza et ki, şah ahali sayesinde taş taşımaktadır. Padişah bir ağaca benzer, kökü ahalidir. Ağaç ise kökünden kuvvet alır. Elinden geldiği kadar halkın gönüllerini yaralama. Eğer yaralarsan kendi kökünü baltalamış olursun" diyerek nasihat etmiştir.

Bölümün devamında padişahın merhamet ve insaf sahibi olması gerektiğini nakleder. Padişahın bünyesinde hem korku hem de ümit olmalıdır. Halk padişahıtan razı değilse ülkede huzur yoktur. Halkı her daim gözetmesi gerekmekte, ayrıca ileri görüşlü olması lazım gelmektedir. Halkın hakkını parasını gözetme konusu üzerinde titizlikle duran müellif; "Dünya padişahı da olsa, bir zenginden para,, mal aldı mı, o padişah değil, dilencidir" demektedir. Müellife göre bir padişah dostunu düşmanını iyi tanımalı, halkın vaziyetinden haberdar olmalıdır. Sadi-i'ye göre adalet konusu en mühim olanıdır;

"Öyle uyu ki, adalet isteyen birisi kapma gelecek olursa feryadını işitesin. Zamanında birisi gelir de, bir zalimden şikâyet ederse, bilmiş ol ki, o şikâyet, senden sanadır. Çünkü onun zulmü senin zulmün demektir. Köpek yolcunun eteğini paraladığı zaman, eteği paralayan köpek değil, belki de öyle köpeği besleyen nâ- dan kimsedir. (Hükümdara seslenir) sen söz

söylemede cesursun. Kılıç elinde iken çal. Adalet iklimini aç, adalet etmeyenleri adalete çağır” demektedir.

Adalet konusunda da çeşitli hikaye ve tarihi olaylara atıfta bulunduktan sonra mülkün kalıcı olmadığını nakleder. Padişahın askerine nasıl davranması gerektiği, düşmanına nasıl davranması gerektiği ve sır saklayabilmesi gerektiği ilk bölüm içerisinde ele alınan konulardandır. İkinci bölüm; ihsan hakkındadır, bağışlayıcı olmanın faziletinden bahsedilmiştir. Varlığa şükredilmesi gerektiği öğütlenmiştir. Üçüncü bölüm Allah aşkı, dördüncü bölüm tevazu hakkında bilgi ve hikayelerle işlenmiştir. Beşinci bölüm rıza, altıncı bölüm kanaat, yedinci bölüm terbiye, sekizinci bölüm şükür, dokuzuncu bölüm tövbe ve son bölüm münacat ile hâtimedir olarak tertip edilmiş, ilk bölümde olduğu gibi her bölüm hikayelerle desteklenmiş kendi içerisinde konulara ayrılmıştır.¹⁶⁶

4.11. Şeyhoğlu Mustafa: Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema

Asıl adı Mustafa olan müellif Şeyhoğlu mahlasını kullanmakta ve soylu bir aileden geldiğini eserlerinde belirtmektedir. 1401 senesinde yazdığı Kenzü'l-Kübera adlı siyasetnamesinde altmış iki yaşında olduğunu söylemektedir. Buna göre müellifin 1340 senesinde doğmuş olduğu düşünülmektedir. İyi bir eğitim alan müellif Farsça ve Arapça dillerine hakimdir. Hurşidnâme adlı eserinde bahsettiğine göre gençliğini zevku sefa içerisinde geçirmiş, şaraba müptele olmuştur. Daha sonra bu eyilimlerinden vazgeçerek tövbe ettiğini belirtmektedir. Germiyan sarayında nişancılık ve defterdarlık hizmetlerinde bulunmuştur. Gençliğinden itibaren Paşa Ağa b. Hoca Ağa'nın himayesinde bulunmuştur. Hurşidname adlı eserini Germiyan Beyi Süleyman Şah adına yazmaya başlamış, onun ölümü üzerine eserini Yıldırım Bayezid'e takdim etmiştir. Alim ve sanatkar kişiliği ile ünlenmiş olan müellif, eserlerini herkesin okuyup anlayabilmesi için kaleme almış ve didaktik yönü ile dikkat çekmiştir. Son eseri olan Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema adlı siyasetnamesinde Yıldırım Bayezid'a geniş yer vermesi, onu överek örnek sultan göstermesinden Ankara Savaşından evvel Osmanlı Sarayında bulunduğu tahmin edilmektedir. Şiirlerinde sanat gayesi gütmekle beraber açık ve samimi bir dil

¹⁶⁶ Sadi-iŞirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Tercüme, Kilisli Rifat Bilge), Zafer Matbaası, 12. Basım, İstanbul, 1980, s.1-93.

kullanmış, özellikle Kenzü'l-Kübera adlı siyasetnamesi Türk nesrinin temelini teşkil etmiştir. Eserlerini Türkçe yazan müellif, halk tabirlerine ve atasözlerine de geniş yer vermiştir.¹⁶⁷

Şeyhoğlu Mustafa'nın Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema adlı siyasetnamesinde büyük övgülerle bahsettiği Yıldırım Bayezid I. Murad'ın Kosova Ovası'nda şehit düşmesi üzerine Osmanlı tahtına geçti. I. Murad zamanında Osmanlılar devlet olma sürecini tamamladı. Anadolu ve Rumeli'de birçok beylikleri itaatleri altına aldılar. Yıldırım Bayezid tahta geçer geçmez başarılı bir fetih politikası uygulamaya başladı. 1389-1390 yılında Saruhan, Aydın, Menteşe, Germiyan, Hamid ve Teke beyliklerini almayı başardı. 1392'de Kastamonu alındı. Sinop'u elide bulunduran İsfendiyyar Bey Osmanlı hakimiyetini tanıdı. 1397'de Karaman toprakları Osmanlıların hakimiyetine girdi. Ertesi yıl Samsun ve Canik bölgesi Osmanlılara katıldı. Yine aynı yıl Sivas, Tokat, Kayseri, Kırşehir ve Aksaray gibi Anadolu'nun önemli şehirlerinde Osmanlı hakimiyeti tanındı. Yıldırım Bayezid, Anadolu'da başarılı fetihler yaptığı gibi Rumeli'de de önemli fetih hareketleri yaptı. 1393'de Tırnova alındı. Osmanlıların başarılı fetih siyasetleri Avrupa'da korkuya sebebiyet verdi. Macarlar ve Venedikliler'in öncülüğünde papanında desteği ile Avrupa'da bir Haçlı birliği oluşturuldu. Osmanlıları Balkanlardan atmak için yürüyen Haçlı kuvvetleri ile Yıldırım Bayezid'in birlikleri 25 Eylül 1396 da Niğbolu önlerinde karşı karşıya geldi. Haçlı-Osmanlı mücadelesini büyük bir zaferle Osmanlılar kazandı. Bu savaş bir çok manada Osmanlı'nın ve Avrupa'nın gelecek yüzyıllardaki durumunun habercisi niteliğindedir. Osmanlı ile Avrupa'yı karşı karşıya getiren ilk savaş ve ilk galibiyet neticesinde, Osmanlıların Balkanlardan atılamayacağı kesinleşmiş oldu ve Macaristan yolu Osmanlılara açıldı. Yıldırım Bayezid'in asıl hedefi İstanbul idi. 1391 yılında İstanbul kuşatıldı ve boğazın önü Büyük ve Küçük Çekmece Kaleleri ile kesdi. Güzelce Hisarı'nı yaptırdı. Kuşatma başarılı olabilecek durumda iken yaklaşan Timur tehlikesi sebebiyle Yıldırım Bayezid geri çekildi.¹⁶⁸

1402 yılında vuku bulan Ankara Savaşı'na kadar Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî durumu oldukça ümit veren bir mahiyette idi. Türkler için güvenilir bir yurt olan Anadolu'da Türk kültürü sağlam bir temel oluştururken, Balkanlarda yapılan başarılı

¹⁶⁷ Kemal Yavuz, "Şeyhoğlu", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 39, 2010, s.88-89.

¹⁶⁸ Ersin Gülsoy, "Kuruluşta İstanbul'un Fethine", **Osmanlı Tarihi El Kitabı**, (Ed. Tufan Gündüz), Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s.37-42.

fetihler ile Türk nüfusu bu topraklarda önemli bir artış göstermiş, İstanbul'un fethi önünde engel kalmamıştı. Ancak step soyguncularının Köseadağ felaketinden 160 yıl sonra Ankara'da Yıldırım Beyazıt'a indirdikleri ikinci darbe Türk-İslâm dünyasının düzenini alt üst ederken, Anadolu birliğini yeni sağlamış olan Osmanlı saltanatının da fetret devrine girmesine sebep oldu. Fetret devri siyasal, kültürel, iktisadi bir çok alanda duraklamaya sebebiyet verdi. Bu hadiseden sonra Şeyhoğlu Mustafa hakkında da bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁶⁹

Osmanlılar'ın Balkanlar'da hakimiyeti sağlamlaştırdığı, Avrupa'ya açıldığı, başarılı fetihler yaptığı bir dönemde, Ankara savaşının hemen öncesinde yazılan Kenzü'l-Kübera'nın siyaset ve kültür yönü ihmal edilmemesi gereken bir husustur. 13. yüzyıldan itibaren Eski Anadolu Türkçesi ve Türklüğün Avrupa'ya geçtiği fetihler devrinin başladığı tarihten sonraki kısım ile birlikte ilim erbabı tarafından Eski Türkiye Türkçesi olarak adlandırılan 400 yıllık bir zaman diliminin tam ortasında yazılması eserin dili açısından da değerini arttırmaktadır. 13-14. Yüzyıllarda Anadolu halkının baştan başa Türkçe konuşması devrin müelliflerini Türkçe eserler vermeye teşvik etmiştir. Dönemin diğer yazarları gibi Şeyhoğlu'da Arapça ve Farsçaya hakimdir. Ayrıca bu dilde yazılan diğer eserler hakkında da bilgi sahibidir. Ancak bu dillere nispeten Türkçe yazılan eserlerin sayısı oldukça azdır, yakın zamanlı eserlerdir ve kıymetleri ve ünleri de diğer eserlere nispeten düşüktür. Yusuf Has Hacib'in Uygur Türkçesi ile yazdığı Kutadgu Bilig'inden sonra Şeyhoğlu Mustafa'nın Kenzül-Kübera'sı ikinci sıradadır ve bu hususta önemli bir eserdir. Şeyhoğlu Mustafa'da dönemi itibariyle Türkçe yazmanın zorluklarından bahsetmiş; Türkçenin diğer dillere nispeten yavan ve kuru olduğunu diğer dillerle kıyasen yön verilmesinin zor olduğunu belirtmiş ancak yine de Türkçe yazmak için çok emek verdiğini dile getirmiştir. Müellifin büyük emeklerle vücuda getirdiği Kenzü'l-Küberası sade ve açık bir dille yazılmış ve daha sonra gelişecek olan Türk nesrine örnek teşkil etmiştir.¹⁷⁰

Şeyhoğlu Mustafa eserinin dünya ve ahiret için sayısız faydalar sağlayacağını belirttiikten sonra eserini Paşa Ağa b. Hoca Paşa için yazdığını söyler ve ona çok dualar eder. "Altmış iki yaş ömre amân bulındı" diyerek eserini 62 yaşındayken

¹⁶⁹ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi-i ve İçtimai Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s.224-225.

¹⁷⁰ Şeyhoğlu Mustafa, **Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)**, (Haz. Kemal Yavuz), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2013, s.42-49.

tamamladığını haber vermekte ve “Receb ayının yigirmi üç çihârşenbe gün öyle vaktindeyilımız hicretten sekiz yüz üçüncü yılda yazıldı” (vr.118a) bilgisini vermektedir. müellif eserinde Hurşîd-name’sinin dışında Elvan Çelebi, Gülşehrî, Hâs, Hoca Dehhânî, Hoca Mes’ud, Mevlana Celâleddîn-i Rûmî ve Yûsuf-ı Meddah’ın şiirlerinede yer vermiş ve hepsinde kaynak göstermiştir. Yıldırım Bayezid’e eserinde uzunca yer vermiş, onu gelecek padişahlara örnek olarak göstermiştir. Eserinde ayet, hadis ve Hz. Ali’nin sözlerine yer veren müellif Hz. Muhammed’i de “iki cihan begi” olarak adlandırmıştır. Allah’a hamd, Peygamber ve dört halifeye sâlat ve selamdan sonra asıl konuyu anlatmaya başlamıştır. Eserini dört bab halinde oluşturan Şeyhoğlu Mustafa, I. babda; Padişahlar, melikler ve beylerin gidişatı hakkında bilgi vermektedir.¹⁷¹

Padişah’ın Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olduğu belirten müellif onun sabırlı, sebatlı, adil, bilgili, gündemi ve dünyayı takipeden, doğru, dürüst, şefkatli, insaflı, tevazu sahibi, cömert, affedicî, yumuşak huylu ve hakkaniyet sahibi kimselerdir. Yöneticiler yönettikleri örgütleri kötülüklerden ve tehlikelerden emin tutmakla yükümlüdür. Yöneticiler iktidarı kendi emelleri için kullanmamalıdır. İktidar hırsına kapılmamalıdır. Çalışanların suçlarını yüzlerine vurmamalıdır. Yöneticiler elindeki gücü kullanarak çalışanlara kötülük yapmamalıdır. Eğitim almak isteyen personele fırsat verilmelidir. Yönetim yapısı konusunda ise Şeyhoğlu hukuka uygunluk kriteri üzerinde her fırsatta durmuştur. Adil yönetimin önemli olduğu ve yapılan işlerin hukuka uygunluğunun önemli olduğu vurgulanmıştır.¹⁷²

Müellif II. babda padişahın hallerinden bahsetmektedir. Müellife göre Padişahın üç hali vardır. Bunlardan birincisinin kendi nefsi ile, ikincisinin halkı ile ve üçüncüsünün Allah ile olan halidir. III. bab ise vezirlerin, kalem sahiplerinin ve naiplerin durumundan bahseder. Şeyhoğlu’na göre; “Padişahlık çadır ise vezirde çadırın direğidir”. IV. babda ise; alimlerin tuttıkları yollarda müftü, kadı veya hakim ve vaizlerin halini anlatır. Şeyoğlu bu kısımda da Hz. Muhammed’in “Alimler, Peygamberlerin varisleridir” hadisini nakletmekte ve ilimin öneminden bahsetmektedir. Bu şekilde tertip edilen eserin bir çok alanda kıymeti büyüktür. Kenzü’l-Küberâ hakkında ilk bilgi veren şahıs, Bursalı Mehmed Tahir’dir. Ayrıca M.

¹⁷¹ Şeyhoğlu, *Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, s.23-34.

¹⁷² Selçuk Denek, “Şeyhoğlu’nun Siyasetnamesinde Yönetim Kültürü: Kenzü’l Kübera ve Mehekkül Ülema Üzerine Bir İnceleme”, *I. Türk İslâm Siyasi Düşüncesi Kongresi*, Aksaray, 08-10 Ekim 2015, s. 683-691.

Fuad Köprülü, Kilisli Muallim Rifat, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Ö. Faruk Akün, Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık, Orhan Şâik Gökyay gibi isimler eser hakkında çalışmalar yapmışlardır. Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık eseri şu şekilde tanıtmaktadır: “Kitap cildi bozuk harap bir halde bulunmaktadır. Yapraklar sonradan yeni rakamlar ile numaralandırılmıştır. Eserin tamamı 120 varaktır. Yazı çeşidi nesih, harekeli, okunaklı ve iridir. Bab başlıkları ile ayet ve hadisler kırmızı mürekkeple yazılmıştır”.¹⁷³

4.12. Kasım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî: Enîsü'l-Celîs

Enîsü'l-Celîs ve mütercimi Kasım B. Seydî El-Hâfız Ankaravî hakkında kaynaklardaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Z. Fahri Fındıkoğlu eserin berli nüshasından bahsederek onun yarı tercüme yarı telif bir eser olduğunu, dini neviden bir ahlaki siyaseti, dini esasa dayanan bir içtimaî adalet fikrinidevrin hükümarına telkin ettiğini belirtmiştir. A. Sırrı Levend ise yalnızca eserin mütercimi ve adını nakletmiştir. Eserin muhtevası hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Enîsü'l-Celîs'in iki nüshası mevcuttur. Bunlardan biri Azmi Bilgin'in özel ütüphanesinde, diğeri ise Berlin Kraliyet Kütüphanesi'ndedir. Arapça olarak kaleme alınan eser Hacı b. İsmail Tebrizî tarafından Farça'ya II. Murad'ın isteği üzerine Kasım B. Seydî El-Hâfız Ankaravî tarafından da Farsça'dan Türkçe'ye çevirilmiştir. Eserde saltanatın önemi, devlet idaresi ve halka nasıl davranması gerektiği gibi konularda hükümdara yol gösterilmektedir. Eserde ayetlere, hadislere ve geçmiş saltanatlara dair hikayelere yer verilmiştir. Eser 98 beyir, 29 fasıldan oluşmaktadır. 1. fasılda Hak yolundan dünya ahiret ve nefisten bahsedilir. Hükümdarın adaletliolaması ve adaletin faziletleri bu bölümden başlayarak tüm bölümlerde ayrıntılı olarak işlenir.2. fasılda Allah'ın hükümdarlara bağışladığı saltanattan bahsedilir. 3. fasıl padişahlara itaat etmenin gerekliliğinden bahseder. 4. fasılda takva sahibi olunmasını ve dini n gerekliliklerini yerine getirilmesini nasihat eder. 5. fasıldan 15. 'nci fasıla kadar Allah'a iman din ile ilgili meselelerden bahseder. Padişahlığı ve Allah inancını ayrıntılı şekilde ele alır. 15. fasılda istişarenin önemine değinilir. 16. fasılda Hz. Adem'in ve zürriyetinin yaratılışını anlatır. 17. fasıl kötü arkadaşların zararı ve zulüm hakkındadır. 18. fasıl devlet hazinesi hakkındadır. 19, 20 ve 21.fasıllar alimlerle ilgilidir. 22. fasılda ahiret ve dünya hayatının kıyaslaması yapılmaktadır. 23. fasıl Allah'ın kudreti ile ilgilidir.

¹⁷³ Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)*, s.19-40.

24. fasıl müneccimler ve yıldız falları ile ilgilidir. Yıldız fallarının yalancı olduğu belirtilmektedir. 25. fasılda da Allah'ın kudretinden bahsedilmektedir. 26 ve 27. fasılda da yine mneccimlerden ve onların fallarından sakınılması anlatılır. 28. fasılda meleklerle ve peygamberlere imandandan bahsedilmektedir. 29. fasılda sultanlara hükmetmenin gerekliliğinden bahseder. Ayrıca bu son bölümde sultan için yazılmış 17 beyitlik bir mehtiyede bulunmaktadır. Eserde iyi adla anılan padişahlardan da bahsedilmektedir. Bunlar: Süleyman Peygamber, İskender, halife Memun, Sultan Mahmud, Sultan Sencer, Harun Reşid, II. Murad ve ataları Orhan Gazi, Murad Han, Sultan Bayezid, Mehmed Çelebi gibi Osmanlı hükümdarlarının adlarında anılmaktadır.¹⁷⁴

Enîsü'l-Celîs çalışmamızda inceemeye tabi tuttuğumuz son siyasetnamedir. II. Murad'a takdim edilen siyasetname hakkında da ne yazık ki kaynaklar yetersizdir.

4.13. X-XV. Yüzyıllarda Türk-İslâm Döneminde Yazılan Diğer Siyasetnameler

Çalışmamız esnasında X-XV. Yüzyıllar içerisinde yazılan ancak muhteviyatına ulaşamadığımız bazı siyasetnamelerin isimlerini bu bölüde zikretmeyi uygun gördük. Eserlerin asıllarına ulaşamaması ve detaylı incelemelerin yapılmayışı Türk-İslâm dönemi siyasetnamelerin kıymetlerini teşhis etme hususunda büyük bir eksiklidir. Hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadığımız bazı siyasetnameler şunlardır;

Memlükler dönemi âlimlerinden Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî Islâhı'r-Râ'i ve'r-Ra'iyye adlı eseri, Mâverdü'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye'si gibi siyaset ve devletin esas teşkilât ve idaresi konusunu nazârî olarak ele alan kamu hukukuna dair bir fıkıh kitabıdır. İbn Teymiyye es-Siyâsetü's-Şer'iyye'de devlet ile halk veya yönetici ile halk arasındaki ilişkinin İslâm hukukuna dayanan prensiplerini ayrıntılı bir biçimde işlemiştir. Ayrıca eserde; kamu yönetimi,

¹⁷⁴ Kasım B. Seydî El-Hâfız Ankaravî, *Enîsü'l-Celîs*, (Haz. Azmi Bilgin), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2017, s. 28-37.

devlet yönetiminde adalet, ehliyet ve emanetin önemi, kamuya karşı işlenen suçlar ve suçluların cezalandırılması, istişarenin önemi gibi konular ele alınmıştır.¹⁷⁵

Bedreddin İbn Cemâa'nın muhtemelen el-Melikü'l-Eşref Halîl b. Kalavun için yazdığı Tahrîrû'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm'ı yönetim, kanun hâkimiyeti, ordu, devletin gelir kaynakları ve harcamaları, cihad, savaş hukuku ve zimmîlerle ilgili hükümleri ihtiva ettiğinden siyâsetname olarak da değerlendirilebilir. Hindistan'da hüküm süren devletler döneminde birçok siyâsetname kaleme alınmıştır. Delhi sultanlarından Aybeg ve İltutmış devrinin meşhur tarihçisi Fahreddin Mübârek Şah'ın Âdâbü'l-Harb ve'ş-Şecâ'a'sı (Âdâbü'l-Mülûk ve Kifâyetü'l-Memlûk) adlı siyasetnamesi bu coğrafya içerisinde kaleme alınmış önemli siyasetnamelerdendir. Delhi sultanları hakkındaki Târîh-i Fîrûzşâhî adlı eseriyle tanınan Berenî'nin Fetâvâ-yi Cihândârî'si de siyasetname kitapları içerisinde sayılmaktadır.¹⁷⁶

Osmanlılar'da ilk siyasetname örneklerini tercümelemler oluşturmaktadır. Siyasetname geleneğinin klasikleri erken dönemlerde Türkçe'ye kazandırılmış, böylece devlet geleneği, yönetim yorumları ve siyaset literatürü Osmanlı coğrafyasına taşınmıştır. Bugüne ulaşan ilk tercüme Kelile ve Dimne olup manzum olarak I. Murad'a sunulmuştur. Türün önemli örneklerinden Gazzâlî'nin et-Tibrü 'l-Mesbûk'ü, Yuhannâ b. Bıtrîk'ın Sırrü 'l-Esrâr'ı, Seyyid Ali Hemedânî'nin Zahîretü'l-Mülûk'ü de Osmanlı kültürüne kazandırılan ve çok sayıda tercümesi yapılan eserlerdir. Bu döneme ait bir başka kitap da Hüsameddin Arnasi'nin Gazzâlî ve Maverdi'nin eserlerinden istifade ederek yazdığı Mir'atü'l-Mülk'tür.¹⁷⁷ XV. yüzyılın önemli te'lif siyasetnâmelerden birisi de Ali b. Mecdüddin eş-Şahrudi [Musannifek]'nin Fatih'in vezirlerinden Mahmud Paşa adına yazdığı, O'nun tarafından da hükümdara takdim edilen Tuhfetü'l-Vüzera'dır. On bir bölümden oluşan eserde ağırlıklı konu, emir ve vezirlerin durumu ve halkla ilişkileri ele alınmıştır. Sultanların sosyal uyumu ve barışı sağlamakla sorumlu olduğunu belirten müellif, vezirlik müessesesinin önemi, yöneticilerin Allah'a ve halka karşı sorumlulukları, ahlâk ve temel yönetim ilkeleri üzerinde durmuştur.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Adaloğlu, "Siyasetname", s. 306; Hanifi Şahin, "İbn Teymiyye'nin Siyaset Anlayışı", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S.6, 2013, s. 615-638.

¹⁷⁶ Adaloğlu, "Siyasetname", s.306.

¹⁷⁷ Çoşkun Yılmaz, "Siyasetname (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, s.306-308.

¹⁷⁸ Ahmet Altay, "Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, 6/3, 2011, s. 1795-1809.

5. X-XV. YÜZYILLARDA TÜRK-İSLÂM DÖNEMİNDE YAZILAN SİYASETNAMELERDE HÜKÜMDARLARIN VASIFLARI

Siyasetnamelerin yazılış amacı hükümdara yönetim hakkında fikir vermek ve halk ile arasında bir köprü vazifesi oluşturmaktır. Hükümdar mülk ve gücün kibrine kapılıp gaflete düşebilir, halkına zulüm düşmana acz gösterebilir. Ancak bilinmelidir ki hükümdar taht ve taçtan meydana gelmez. Hükümdarı var eden halktır. Halkın refahı hükümdara güç verir. Halk zayıf iken hükümdarın devleti idarede güçlü olması beklenemez. İşte bu sebepten halkın hakkını gözetmek için başa geçen hükümdarı diğer insanlardan ayıran vasıfları olmalıdır. Hükümdarın bazı özellikleri doğuştan ona Tanrı tarafından verilse de çoğunluğu kendi geliştirmesi gereken vasıflardandır. Asil bir soya dayanmak kendi elinde olmasa da adil olmak hükümdarın kendi elindedir ve adalet bir hükümdarın hem en asil görevi hem de en mühim vasfıdır. İşlerinde her daim istişareye gitmelidir. Halkını gözetmeli ona her daim kapısını açık tutmalıdır. Cesaret sahibi olmalıdır, yapacağı işlerde veya düşmanına karşı tavırlarında korkuya yer vermemelidir. Her daim dinin koruyucusu olmalıdır. Halkına bu hususta misal teşkil etmeli ve teşvik etmelidir. Farz ve sünnetlerini yerine getirmeli, Cuma namazlarına katılmalı, orucunu tutmalıdır. Ancak kişisel ibadetinden çok devletine vazifesi daha kıymetlidir. Cihat görevini yerine getirmeli, kafire karşı mücadeleden çekinmemelidir. Dış politikasında doğru hamleler yapmalıdır. Devlet erkânı ve halk üzerinde otoritesi olmalı, onlarla arasındaki mesafeyi iyi ayarlamalıdır. Tüm bunları dengede tutabilmesi için akıllı ve zeki olmalıdır. askerinin durumunu kontrol etmeli, devletini düşmana karşı koruyacak olan ordusunu kontrol etmeli ve ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Hükümdar ilme her daim kıymet göstermeli, kendini geliştirirken alimleri de muhafaza etmelidir. Ülkenin imar faaliyetleri ile ilgilenmeli, cami, medrese, han gibi yapılar yaptırmalıdır. Nefsine hakim, cömert, sabırlı, kararlı, merhametli, ve haya sahibi olmalıdır. Karakteristik özelliklerinin yanında fiziksel özellikleri de önemlidir. Bir hükümdar güçlü olmalı, savaş sanatını iyi bilmeli, herhangi bir sakatlığı olmamalıdır. Bir hükümdarın vazifeleri ağırdır. Mülkün koruyucusu olan hükümdar vazifelerini yerine getirirse halkına huzur, devletine güç verir. Aciz olan, hükümdarlık vasıflarını bünyesinde barındırmayan

hükümdar ise halkına azap, devletine zarar verir. Bu sebeple yazılan siyasetnameler hükümdar ve devlet adamlarına bir uyarı ve anayasa kitabı olmuşlardır. Çalışmamızın bu kısmında siyasetnamelerde en çok üzerinde durulan hükümdar vasıfları incelenmeye çalışılacaktır.

5.1. Adil Olma, Zulümden Kaçınma

İncelediğimiz bütün siyasetnamelerde, Türk hükümdarlarının bünyelerinde barındırması gereken en önemli vasfın adalet olduğu belirlenmiştir. Adalet, bir hükümdarın hem en önemli vasfı, hem de en önemli vazifesidir. Devletin payidar olabilmesi, halkın refah içerisinde yaşayabilmesi ve hükümdarın başarıyla iktidarı elinde tutabilmesi için adalet olmazsa olmazdır. Tüm siyasetname yazarları adaleti ayrıntılı bir şekilde işlemiş; ayet, hadis ve tarihî hikayelerle konuya açıklık getirmişlerdir.

Gazneli hanedanının ilk hükümdarı olan Sebük Tegin'in, evlatlarına iyi bir yönetici olabilmeleri için nasihatlerde bulunduğu Pendnamesi, Türk-İslâm Dönemi siyasetnamelerinin ilk örneğidir. Sebük Tegin, Pendnâmesi'nde, ilk olarak hayat hikayesini anlatır ve onu iktidara ulaştıran yol hakkında bilgiler verir. Daha sonra oğluna, devlet yönetimi hakkında dikkat etmesi gereken hususları anlatır ve tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyeler içerisinde öncelikli olan ve en hassas davranılması gereken mevzu adalettir. Sebük Tegin bu bağlamda;

“Şimdi senin en mühim işin iyi yoldan mal toplamaktır. Ben sana halkın malını al ya da müsadere et demiyorum. Zulm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazinene koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun. Halkın vermesi gereken ve hükümdarın hakkı olan malı verdiklerinde alma da demiyorum. Divan'ın hakkı olduğunu bildiğin malı gönül hoşluğu ile almalısın ve hazinene koymalısın. Siyasete taalluk eden hiçbir işte ihmal gösterme ve adalet ve şeriat yolundan çıkma. Kılıç gerekli olduğu yerde kırbaça iş buyurma; kırbacın gerektiği yerde kılıç vurma” diyerek oğlunun hükümdar olduğu taktirde adil olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷⁹

Mâverdî'nin tahminen 1030 yılında yazdığı düşünülen el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniyye adlı eserinin küçük bir bölümü siyaset teorisi ile ilgilidir. Mâverdî de el-Ahkamu's-Sultaniyye adlı eserinde yöneticinin vasıflarından

¹⁷⁹Merçil, “Sebüktegin'in Pendnamesi”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, s.203-232.

bahsederken adalet konusuna ağırlık verir. Seçilecek olan halifenin her yönüyle adil olması gerektiği vurgulanır.¹⁸⁰ Bununla ilgili Mâverdî'nin görüşlerinden bazıları şunlardır:

“İnsanların haklarının ortadan kalkmasını önlemek, hakları korumak, uğruna cezalar tatbik etmek, vergilerin toplanması, halka nasihatın sağlanması için emniyet memurları, nasihatçiler tayin etmek, görevlendirmektir. Bundan maksat herkes için işler eşit ve sağlam bir şekilde yürütülsün, mallar emniyet içinde korunsun.”¹⁸¹

Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 1070 senesinde Karahanlı hükümdarı Ulu Buğra Han'a takdim ettiği Kutadgu Bilig adlı eserinde en mühim konu olarak adalet işlenmiştir. Eserini dört temel üzerine kurduğundan bahseden Yusuf; bunlardan birincisinin adalet, ikincisinin devlet, üçüncüsünün akıl ve dördüncüsünün de kanaat ve afiyet olduğunu 64, 65 ve 66. beyitlerde nakleder. Yusuf, dört olgu içerisindeki en mühim yeri adalete vermiştir ve diğer hepsinin önünde tutmuştur. Kutadgu Bilig'de hakan olan “Kün-Toğdı” adaleti temsil etmektedir. Hükümdar olan Kün-Toğdı'nın adaleti temsil etmesi Türk hükümdarının tüm dönemler içerisinde birincil vasfını ortaya koymaktadır. Kanun ve adalet hakkında Kutadgu Bilig'de şu beyitler yer almaktadır:

“Gerek oğlum olsun, yakın ya da yabancı

Gerek yolu olsun konup geçici (beyit 817).

Yasada ikisi de bana birdir

Karar verirken farklı değildir (beyit 818).

Bak bu beyliğin temeli doğruluktur

Doğrulukla beyler dirlik bulur (beyit 819).

Doğruluk üzerinedir beyliğin temeli

Doğruluk yoludur bu beyliğin kökü (beyit 821).

Yasa yaparken ile doğru olursa

Bey dilek ve arzularına kavuşur (beyit 822).

¹⁸⁰ Canatan, **İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği**, s.73.

¹⁸¹ Canatan, **İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği**, s.70

Kendine kalıcı bir beylik istiyorsan eğer

Kişi malını alma, yine dökme kan

Bu iki günahla inler insan verirken can (beyit 1395).

Harama karışma, zorbalık etme

İnsan kanı dökme, hasımlık edip kin gütme (beyit 1433).

Adil ol ve halkın güçlüğünü gider (beyit 1435).

Adaletli ol, buna çabala, zorbalık yapma

Tanrı'ya tapın, yüz sür onun kapısına (beyit 1451).

İyi yasa yap ey yasa koyucu

Kötü yasa yapan daha hayattayken ölü (beyit 1458).

Kötü yasa yapma ey güçlü hakan

Dünyaya hükmedilmez kötü yasayla (beyit 1459)

Bu zorba kişi beyliği sürdüremez

Bu zorbalığı halk kaldıramaz (beyit 2030).

Yanan ateştir zorbalık, yaklaşan yanar

Töre sudur, akarsa nimet yetişir (beyit 2032).

Bütün erdemi herkesten üstün olmalı

Halka karşı adaletle davranmalı (beyit 2171).

Töre su gibidir, zulüm yakar ateş gibi

Duru su akıttın ve söndürdün ateşi (beyit 3107).

Bu il gün işi, bu beylerin işini

Töre ve usule göre yaptı kişi (beyit 4010).

Doğru ol doğrulukla yap töreyi

Beyliğin ömrü uzun olur bundan ötürü (beyit 5170).

Büyütmek istersen beyliğin kökünü

Töre verirken tut doğruluk yolunu (beyit 5172).

Hasım edinme kendine, yine dökme kan

Bu iki günahla ağlar çıkarken can (beyit 5260).

Kötü olma, kötülüğü kötülere uygula

Kötülerin hepsini ilinden temizle (beyit 5505).

Ya İsa gibi olup göğe ağdım

Ya Nuşinrevan gibi adalet dağıttım (beyit 6550).¹⁸²

Yusuf, hükümdara “bey” diyerek hitap ederken; adaletin önemini, zulmün zararını, her işinde ve halka karşı tutumunda töreden (kanun) ayrılmaması gerektiğini nasihat eder. Töreden ayrılan, halkına zulüm eden hükümdarın sonunun vahim olacağını anlatır.

Selçuklu egemenliğinde yazılan en kapsamlı ve değerli eserlerden biri olan Nizâmü’l-Mülk’ün Siyasetname’si hükümdarlar için bir anayasa kitabı niteliğindedir. Ele aldığı konular devlet yönetimi ve iktidarla alakalı çok mühim noktalara temas etmektedir. Bu noktalar içerisinde en mühim yeri adalet konusu alır. Bir hükümdarın iktidarında başarılı olmasına vesile olan en önemli vasıf ünlü vezire göre adil olmasıdır. Bu hususla alakalı Nizâmü’l-Mülk:

“Padişah için haftada iki gün Mezalim’e oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan raiyyet’in sözünü, vasıtasız, kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, hükümdarın da dilekçelerin her biri hakkında bir yazılı emir (misal) vermesi gerekir. Zira cihan hakimiyetinin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekete yayılınca bütün zalimler korkarlar; ellerim çekerler (kısa tutarlar), hiç kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret edemez.”¹⁸³ (3. Fasil)

Nizâmü’l-Mülk’e göre hükümdar adaleti tesis etmelidir. Hükümdar, halkı bizzat dinlemeli, haksızlık edenleri tespit etmeli ve zulüm edenlere cezasını vermelidir. Nizâmü’l-Mülk, kanunlarla zorbarların yola getirilebileceği önerilmektedir.

“Padişahın amillerin ahvalinden gafil olmaması, soruşturması gerekir. Ta ki bir amil, kanun hilafına iş yaparsa , veya raiyetten fazla bir şey alırsa, geri alsınlar; onu da azletsinler ve terk

¹⁸² Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s.69-77\ 124-126.

¹⁸³ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.12

etsinler. Öyle ki cihan mamur kalsın; padişah uzun ömürlü olsun; hazine dolu olsun; böylece öteki amiller zulüm yapamasınlar ve ibret alsınlar.”¹⁸⁴ (4. Fası)

Aynı yazar, hükümdarın devlet işlerini yürütmek için görevlendirdiği memurlarının da adaletli olmalarını, halka zulüm etmemelerini ve onlara verilen görevi kötüye kullanmamalarını nasihat eder. Eğer ki bu memurlardan görevini kötüye kullanan olursa cezalandırılmalı, görevinden alınmalıdır. Bu sayede başka bir memuruda böyle bir gaflete düşmesi önlenebilir demektir. Ayrıca Siyasetname’de adalet ile ilgili geçen başka misaller şunlardır;

“Yüce Allah’ın rızası ise halka yapılan ihsan, onlar arasında yayılan adalet ile elde edilir. Halkın iyilik için yaptığı dua daim olunca, o mülk payidar olur ve her gün genişler.”¹⁸⁵ (2. Fası)

“Saltanat küfür ile devam bulur; amma zulüm ve gaddarlıkla payidar kalmaz.”¹⁸⁶ (2. Fası)

“Padişah adil ve uyanık olmalı, işleri araştırmaklı geçmiştekilerin adet ve törelerini sorup soruşturmalıdır.”¹⁸⁷ (41. Fası)

Nizâmü’l-Mülk eserinin bir çok bölümünde adaleti tavsiye etmiş, zulüm ve adaletsizlikten sakınılmasını sıkı sıkıya tembihlemiştir.

1082 senesinde Keykâvus b. İskender’in kaleme aldığı Kâbusnamesi’nde oğlu Gilan Şah’a en sağlam nasihati adalet üzerinedir. Bu nasihatlerden bazıları şunlardır;

“Andan gerü her işe ki el urasın, adl ile el ur, zulüm ile el urma. Yani bir kişi bir eyi iş işlese adletmiş olur, kendüye ve yavuz iş işlese zulmetmiş olur kendüzüne. Pes kendüzüne adledenler Allahu tealanın rahmetine gani olur.” (6. Bab)¹⁸⁸ Bu kısımda Keykâvus’un demek istediği; hangi işi işlersen işle adil ol, zalim olma. Kötü yaptığın işle zalimlerden olursun ve kendine zulüm etmiş olursun.

“Şöyle bilmiş ol ey oğul, eğer padişahlığa ulaşacak olursan padişahlığında haramdan sakınıcı ol. Dindarlık odur ki elini ve gözünü halkın hareminden ve haramından

¹⁸⁴ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.20.

¹⁸⁵ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.10.

¹⁸⁶ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.15.

¹⁸⁷ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.177.

¹⁸⁸ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s.50

sakınasın, yani kimsenin malına ve karısına haramilikle el uzatma, namuslu ol, namusluluk dini bütünlük nişanıdır.” (42. Bab)¹⁸⁹ Bu kısımdan halkın malına el uzatmaması padişahlık gücü ile onlara zulüm etmemesi adil olması manası çıkarılabilir.

“Sonra hırsıza merhamet edip bağışlama, hırsızı bağışlamak halkın zararına sebep olmaktır ve kanlının da bağışlanmasına sebep olmağı doğru görme, hele boş yere kan dökmüş olursa. Şöyle ki eğer kanlının kurtuluşuna ilgi gösterirsen, kanlısı bağışlasa bile güç ile, kıyamet gününde o kana sende tutulursun.” (42. Bab)¹⁹⁰

Burada suçluya yapılan merhametin halk arasında adaletsizlik ve huzursuzluğa sebep olacağı vurgulanmıştır. Eserde geçen bir çok konunun temelinde adalet olgusu mevcuttur. Hükümdarın halka karşı, dosta ve düşmana karşı olan tavırları hakkında bilgi verilirken temelde hep bir adalet konusu mevcuttur.

“Sonra sipahiye raiyyet üzerine havale kılma, yani güç etmeğe bırakma, ta ki memleketin mamur, ilin şen olsun. Çerinin işini nasıl gözlersen, raiyyetin işini de öyle gözlemek gereksin. Gerçi raiyyete çeriyle boyun eğdirilir, ama çeri de raiyyetle kaimdir, çünkü raiyyetten tahıl elde edilir, sipahi (onu) harcar. Raiyyetin şenliği ise, yerinde adaletten olur. İmdi adalet dışı olan düşüncenin gönlüne girmesine yol verme ve ulu Tanrının kulları zulüm derdine uğrayıp sana yardım isteyerek gelseler sabırlılık gösterme, tez adaletle (dertlerini) iyi et, onları sabra görürlü etme.” (42.bab)¹⁹¹

Bu kısımda askerin halkın üzerine zulm etmelerinin önlenmesini, iki sınıf arasındaki adaletin sağlanmasını nasihat etmektedir.

“...Beyliğin altı türlü sermayesi vardır, saltanatın temeli o altı huyla sağlam olur. İşte sen de bu altı türlü özelliği huy edinmekte kusur etmemeye çalış: Önce adalet, ikincisi kerem, yani vermek, üçüncüsü heybet göstermek, dördüncüsü meşru olmayan işlerden sakınmak, beşincisi aceleciliği terk etmek ve her işin fırsatını kollamak, altıncısı ise gerçek söylemek. Eğer padişah gaflet şarabından mest olursa bu huylar onu padişahlık işinde ayık gösterir.” (42. Bab)¹⁹²

Bu kısımda Keykâvus b. İskender, hükümdarın iktidarını koruyabilmesi için altı huyunun olması gerektiğini söylemiş ve en önce “adaleti” zikretmiştir. Bu da

¹⁸⁹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmı), Tercüman 1001 Temel Eser, C. 2, s.121.

¹⁹⁰ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, s.121.

¹⁹¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, s.126.

¹⁹² Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, s.127.

hükümdarın adalet vasfının Kâbusname adlı siyasetname içinde ne kadar önemli bir yere nüfus ettiğini gösterir.

Selçuklu devleti içerisinde yazılmış önemli siyasetnamelerden biri de Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eseridir. Gazzâlî; eserini yedi ana bölüme ayırmış, ikinci bölümünün ismini “adalet ve siyaset” koyarak adalet konusuna ne kadar önemli bir yer ayırdığını vurgulamıştır. İmam Gazzâlî'nin adalet ile ilgili felsefecilerden, din büyüklerinden, alimlerden ve tarihi hikayelerden verdiği örnekler ve adalet konusu ile ilgili sözlerinden bazıları şunlardır;

“Allah, başkanları, kulların birbirlerine karşı yapacakları zulümlerden korumak, maiyeti temin hususunda bir zorlukla karşılaşmalarını için seçmiştir. Çünkü bilindiğine göre: “Başkan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir.” Nasıl ki; gölge insanı yakıcı güneşten koruyorsa Devlet başkanı da halkını tehlikelerden koruduğu için Allah'ın gölgesi olarak nitelendirilmiştir.” (2. Bölüm)¹⁹³

Gazzâlî'ye göre halk arasında zalimliğin önlenmesi ile adalet tesis edilmiş olacaktır.

“Başkan, halk arasında zulüm ve işkenceyi kaldırır, onlara adil davranırsa toprağında hüküm ferman olur ve bütün düşmanlarına galebe çalar. Böyle yapmayıp halkına zulüm yaparsa idarenin bir gün elinden gideceği bir gerçektir.” (2. Bölüm)¹⁹⁴

Gazzâlî, naklettiği hikayede Aristo'nun “başkanda adalet varsa bu sayede diğer bütün hükümdarlara galip olabilir” sözüne yer vermiştir. Sokrat'ın “bu dünya adaletten mürekkep bir binektir. Onun üzerine zulüm ve işkence yükletile yükletile sükûneti kalmamış, bu yüzden bir gün yok olması mukarrerdir.” sözüne de hikayesinde yer vermiştir. Adaleti ile tarihe geçmiş I. Hüsrev (Anuşiravan) hakkında da hikayeler nakletmiştir. Bu hikayelerin birinde I. Hüsrev (Anuşiravan) ülkesinin durumunu, halkın vaziyetini anlamak için memurlarını sınamış sonucunda da ülkesinde zor durumda olan kimsenin bulunmadığını, harap bir ev bile olmadığını öğrenmiştir. Bunun sonucunda da “Allah'a hamdolsun, adaletim sayesinde yer yüzü mamur ve halkım mesud bir hayat yaşıyor” demiştir. Halkının mutluluğunu kendi adaleti sayesinde sağladığını vurgulamıştır. Aynı hikayenin devamında I. Hüsrev (Anuşiravan)'in veziri filozofa hükümdarın nasıl başarılı olabileceğini sormuş o da cevaben üç şartının olacağını bildirmiştir. Bu şartlardan birisi; “Ne şekilde olursa

¹⁹³ İmam-ı Gazzâlî, **Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, (Çev. Osman Şekerci), s.79.

¹⁹⁴ İmam-ı Gazzâlî, **Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, s.80.

olsun, halkına zulüm yapmaktan son derece sakınmaktır.” Ayrıca filozof “adalet, insaf ve merhamet”in dünyada bulunan şeylerden daha üstün olduğunu vurgulamıştır. Hz. Ömer’in oğlu Abdullah b. Ömer’in “Hz. Allah yer yüzünde adaletten daha üstün ve değerli hiçbir şey yaratmamıştır. Çünkü adalet Allah’ın ahiretteki nizamıdır. Şayet biri bu ölçüye sarılıp adaleti yerine getirirse Allah onu cennete kavuşturur” sözünü nakletmiştir.¹⁹⁵ Hikayeleri arasında adalet konusu ile ilgili birçok misale yer veren İmam Gazzâlî adaletin yönetimde ve yöneticide ne kadar mühim bir noktaya tesadüf ettiğini bildirmiştir.

Alâaddin Keykubâd için Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî tarafından yazılan el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fi'l-Fedâ'ili's- Seniyye isimli siyasetnamede adalet mühim bir yere sahiptir. Adaletle ilgili bablarda geçen misallerden bazıları şunlardır;

“I. Hüsrev (Anuşiravan) tahta çıkınca Vezir Yûnân ona bir mektup yazarak şöyle demiştir: “Ey melik bil ki bir melikin durumu üç şey üzeredir. Yönetilenlerin hakkını gözetir, onlardan hak talep etmez; bu fazilettir (fadl) ve en yüksek (‘ulyâ) derecedir. Yahut haklarını gözetir ve karşılığında hak talep eder, bu adâlettir (‘adl) ve orta (vustâ) derecedir. Veyahut hak talep eder haklarını gözetmez; bu da aşağı (süflî) derecedir.” Daha sonra adalet dairesini anlatır; “Bazı hakîmler demişlerdir ki din mülkle, mülk orduyla, ordu malla, mal ülkenin imarıyla, ülkenin imarı, yönetilenlere adâletle sağlanır.”

Yine aynı babda müellif “Bana ulaşan tarih kitaplarına göre Mecûsîler dünya işlerine dört bin yıl hükmettiler. Yönetim (memleket) ellerindeydi ve bu kuşaklar boyu yönetilenler arasında sürdü, onların işlerini eşitlik esasına göre (bi's-seviyye) düzenlediler. Onlar zulmü kötü, zorbalığı çirkin kabul ediyorlardı. Rivayete göre (fi'l-haber), Dâvûd (a.s.)'a şöyle vahyedilmiştir: “Kavmine Fars (Acem) meliklerine sövmeyi yasakla, çünkü onlar dünyayı imar ettiler ve kullarına vatan kıldılar” denmektedir” ifadelerini nakletmiştir (II. Bab).

III. Bab'da adaletin önemi vurgulanmaya devam etmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün “Mülk (devlet) küfür ile baki kalabilir, ancak zulüm üzere baki kalmaz” sözünü kullanmıştır. Müellifin naklettiği bir diğer hikaye; “İskender, Aristâtâlîs'e sordu: “Bir melik için şecaat mı adâlet mi daha faziletlidir?” Şöyle cevap verdi: “Sultan adilse, şecaate ihtiyaç duymaz”. (36a) Sokrat ise şöyle demiştir: “Âlem adâletten mürekkeptir. Zulüm (cevr) geldiğinde subûtiyet ve istikrâr kaybolur.”

¹⁹⁵ İmam-ı Gazzâlî, **Mülkün Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, (Çev. Osman Şekerci), s.80-95.

Zencani; “İslâm'dan sonra en yüce nimet sıhhat ile haddini aşmama ve zulümden emin olmadır. Bütün bunlar da Sultanın adâleti, siyaseti ve yönetilenlerin hepsine merhametle muamele etmesiyle mümkün olur”¹⁹⁶ demektedir.

Adalet konusu her bölümde zikredilmiş, Zencani farklı meselelerden bahsederken bile adaletin daha önde olduğunu zikretmiştir.

Necmeddin-i Dâye'nin Mirsadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd Tuhfeten Li's-Sultan Keykubâd isimli siyasetnamesi Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubâd'a sunmuştur. Dâye'nin siyasetnamesinde adalet konusu önemli bir yere sahiptir. Dâye ayet ve hadislerden örneklerle nasihatlerine başlar. Adaletle ilgili verilebilecek bazı örnekler şunlardır;

“Ey Dâvud! Doğrusu biz seni yeryüzünde halife (hükümran) kıldık, o halde insanlar arasında adaletle hükmet.” (Kur'an-ı Kerim, Sâd, 38/26), (I. Bölüm)

“Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir, her mazlum ona başvurur.” (Hz. Muhammed), (I. Bölüm)

“Padişah hükümeti hak ve adaletle yönetmelidir. Yani adil olmalı, adaletle hükmetmeli doğru davranmalı, duygularıyla hareket ederek kimseye zulüm etmemelidir.” (I. Bölüm)

“Allah şüphesiz, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara bakmayı emreder; hayasızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder.” (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/90), (II. Bölüm)

“Kıyamet gününde Allah'ın yanında en değerli ve üstün kul, adalet ve rıfık sahibi olan imamdır, en şerlisi ise zalim imamdır.” (Nebî s.a), (II. Bölüm)

“Padişahın kendi nefsiyle olan birinci hali adalettir. Yani onun kendi nefesine karşı adil olmasıdır.” (II. Bölüm)

“Kıyamet gününde, Allah yanında insanların derecesi en yüksek olanı, âdil padişaktır.” (Hz. Muhammed), (II. Bölüm)

“Ey Padişah! Şunu bil ki, burada adalet insafı davranıp, eziyet etmeme, halkı arasında eşitliği gözetip koruyarak, güçlüsüne zayıfını, zenginine yoksulunu ezdirmemelidir.” (II. Bölüm)

“Adil bir padişaha vacip olan şudur. Toplumun huzurunu bozan kötü kanunlar kendisinden önce konulmuş, zulüm kanunları çıkarılmış ve bunlarla halka zulümler edilmiş veya ağır vergilerle halk perişan edilmiş ise bütün bunları hafifletmeli ve bütün bunları yürürlükten

¹⁹⁶ Fazlıoğlu, “Sultan I. Alâuddin Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye”, s.225-239.

kaldırılmalıdır. Eğer, bunları ben yapmadım, sorumluluk bunları yapana aittir, ben bu şekilde buldum diyerek bahane üretirse hiç kimse bu bahaneyi kabul etmez ve böylece sorumluluktan kurtulamaz. Çünkü zulmü ve kötü bid'atı ortadan kaldırmamakla ona razı olmuş hükmündedir, dolayısıyla o da sorumluluk altındadır. Hem padişah bir çoban gibidir. Çobana vacip olan, koyun sürüsünü kurttan koruması ve onun zararını sürüden uzak tutmasıdır. Ayrıca sürüsünde bulunan boynuzlu koçun boynuzsuz koyuna eziyet etmesine acı çekirtmesine izin vermemeli ve onun zulmünü engellemelidir.”¹⁹⁷(II. Bölüm)

Necmeddin Dâye eserinde adalet konusuna büyük bir ağırlık vermiş anlatımını ayet ve hadislerle kuvvetlendirmiştir.

Fars edebiyatının büyük şairlerinden olan Sadi-i Şirâzî'de Bostan ve Gülistan'ında hükümdara nasihatler verirken adalet konusunu ağırlıklı olarak ele almıştır. On babdan oluşan eserinin ilk bölümünün ismi “adalet ve hükümdarlık”tır. Eserinde tarihî şahsiyetlerden ve hikayelerden yararlanarak anlattığı konulara açıklık getirmiştir. Adaletle ilgili Sadi-i Şirâzî şu kısımlar yer vermiştir;

“İşittim ki, âdil bir padişahın bir kaftanı vardı. İki yüzü de astardı. Birisi ona: “Ey bahtiyar padişah, Çin kumaşından bir kaftan diktirsen olmaz mı?” dedi. Padişah şöyle cevap verdi: “Elbise insanın vücudunu örtmek, insanı rahat ettirmek içindir. Bu kaftan da o işi görüyor. Bundan fazlasını arasan, süs halini alır. Ben halktan haracı, kendimi, tahtımı süslemek için almıyorum. Eğer kadınlar gibi ipekli süslü elbiseler yapınır, kadınlaşırsam, erlik yaparak düşmanımı nasıl defedebilirim. Vakiâ içimden türlü hırslar, arzular geçmektedir. Fakat unutmayalım ki, hazine benim için değildir. Hazine asker içindir; yoksa eğlence, süs için değildir. Padişahından hoşnut olmayan asker, memleketin hududunu muhafaza etmez. Düşman (hırsız), köylünün eşeğini alır götürürse, padişah ne hakla âşâr vergisi alabilir. Düşman köylünün eşeğini; padişah, haraç diyerek parasını alırsa, o taht, o taç nasıl yükselir. Düşkünlere zorbalık etmek, mürüvete münafidir. Karıncanın elinden taneyi kapan kuş, alçaktır. Ahali ağaç gibidir. Beslersen, iyi timar edersen, istediğin kadar meyve alabilirsin. Sakın zalimlik edip de ağacı kökünden çıkarma. Çünkü zararını mucip olur. Kendi zararına iş gören kimse ise, ahmaktır. Hâkimiyeti altında bulunanları incitmeyen insanlardır ki, gençlikten, talihten müstefit olurlar. Zulüm gören ahalinin inleyerek ettiği bedduadan kork. Bir ili, bir memleketi yumuşaklık ile tutmak, almak mümkün ise, kimsenin burnunu kanatmamaya çalış. Erlik hakkı için, yeryüzünün baştan başa saltanatı, yere damlayan bir damla kana değmez.”¹⁹⁸

“Padişahım, sen adalet isteyenlerin iniltisini nasıl duyabilirsin ki, karyolanın cibini Zuhâl yıldızına bitişiktir. Öyle uyu ki, adalet isteyen birisi kapma gelecek olursa feryadını işitesin.

¹⁹⁷ Necmeddin Dâye, **Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol (Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd'dan Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a ve Osmanlı Sultanı II. Murad'a Sunulan Siyasetname)**, (Haz. Şefaettin Severcan), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2017, s.108-170.

¹⁹⁸ Sadi-iŞirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Tercüme, Kilisli Rifat Bilge), Zafer Matbaası, 12. Basım, İstanbul, 1980, s.44-45.

Zamanında birisi gelir de, bir zalimden şikâyet ederse, bilmiş ol ki, o şikâyet, senden sanadır. Çünkü onun zulmü senin zulmün demektir. Köpek yolcunun eteğini paraladığı zaman, eteği paralayan köpek değil, belki de öyle köpeği besleyen nâdan kimsedir. Sâdi, sen söz söylemede cesursun. Kılıç elinde iken çal. Adalet iklimini aç, adalet etmeyenleri adalete çağır. Sâdi, bildiğini söyle, zira hak söz söylenmelidir. Sen ne rüşvet kabul edersin, ne de dalkavuksun. Sâdi, bir kimseden bir şey çekmek fikrinde isen, kitabında, hikmete, hakikate yer ver, değil isen ne istersen söyle.”¹⁹⁹

“İdaresi altındaki halka zulmeden Acem şahlarından haberin var mı? Ne şevket, ne şahlık, ne zulüm; arkalarında hiçbir şey kalmadı. Yanlış yol tutan zalimleri ibret nazarıyla seyret! Zulümleriyle baki kalacaklarını sandılar ve fakat aldandılar, geride bitek kötü adları kaldı.”²⁰⁰

Eserde adaletle alakalı birçok hikayeye yer verilmiştir. Adalet ilk babda da verildiğine göre müellif için iktidarın başında bulunan hükümdar için en dikkat edilesi meseledir.

İncelediğimiz siyasetnamelerden ulaşılan sonuca göre adalet konusu tüm dönemler içerisinde hükümdarın en dikkatle yaklaşması gereken mevzu olarak verilmiştir. Bir sultanın adil olması zulümden sakınması sıkı sıkıya tembih edilmiş ve her daim ilk mesele olarak önemini korumuştur.

5.2. Takva Sahibi Olma, Dine Hizmet Etmek ve Korumak

İncelemeye tabi tuttuğumuz bütün siyasetnameler Allah’a hamd, Hz. Muhammed ve halifelere, önceki peygamberlere ve din büyüklerine salât ve selam ile başlar. Kur’an-ı Kerim’den ayet ve hadislerle devam eder. Hükümdarın dini koruma, yaşama ve yaşatması ayrıca cihat yapması en mühim vazifelerinden görünmüş, vasıflarından en önemlilerinden birinin takva sahibi olması belirtilmiştir.

Sebük Tegin’in Pendname’sinde oğlu Mahmud’a Allah’tan korkması ve dindar olmasını nasihat eder. Bununla ilgili sözleri şu şekildedir; “...Allah’tan korkman gerekir, sen Allahtan korktuğun zaman kullar ve elinin altındaki ahali de senden korkarlar. Dindar olmalısın, çünkü dindar olmayan padişah ve emire hürmet edilmez ve haşmeti olmaz.” Sebük Tegin halkına edeceği haksızlık ve zulümün hesabının Allah katında sorulacağını bu sebepten hükümdar olacak oğlunun Allah’tan korkarak halkına karşı davranışlarını tertip etmesini söyler; “...kıyamette her hâl ü kârda Tanrı

¹⁹⁹ Sadi-i Şirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Tercüme; Kilisli Rifat Bilge), s. 47.

²⁰⁰ Sadi-i Şirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Haz. Osman Koca), Beyan Yayınları, İstanbul, 2016, s.47.

önünde duracaksın ve o senden hesap soracak. Eğer gece yarısı bir canlı senin memleketinde aç uyursa Tanrı senin cezanı verir. Büyük günah işleme, eğer sen günahkar olursan halkı ahlaksızlık ve günahkarlığı için cezalandıramazsın.” Savaş konusunda oğluna tedbirli olmasını öğütleyen Sebük Tegin, savaşı en son çare olarak görmesini, anlaşma koşullarını aramasını öğütler ancak kafirlerle her şartta savaşması gerektiğini kafirlerle harp etmekten asla sakınmaması gerektiğini vurgulamıştır.²⁰¹

Önemli İslâm alimlerinden biri olan Mâverdü'nin el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Dini yye adlı eseri İslâm kuralları çerçevesinde halifenin seçimini ve halifenin idaresi hakkında nasihatlerde bulunmaktadır. Bu husularla alakalı ayet ve hadislerden faydalanmıştır. Bununla ilgili bazı örnekler şunlardır;

Peygamber (s.a.v) buyurmuştur ki: “Benden sonra bir kısım idareciler sizi idare edecektir. İyiler iyilikleriyle, kötüler de kötülükleriyle idare edeceklerdir. Hakka uygun olan her hususta onlara itaat edin, dinleyin. İyilik ederlerse bu, sizin için hem de onlar için iyidir. Kötülüklerde bulunurlarsa sizin lehinize, onlarınsa aleyhinedir.”

Halifenin vazifelerini anlatırken;

“Din hakkında bir şüphesi olan olur, bir bid'at ehli çıkarsa ona her şeyi delilleri ile açıklar ve doğru yolu gösterir.”

“Allah'ın koyduğu emir ve yasakları aynen uygulamak, değiştirmelerinin önüne geçmek, insanların haklarının ortadan kalkmasını önlemek, hakları korumak uğruna cezalar tatbik etmek.”

“İslâmiyet'in bütün dinlere üstün olduğu konusunda gerekli ispatı yapmak, Allah'ın ve toplumun hakkının ayakta tutulması için davete rağmen Müslüman olmayan kimselere karşı İslâmiyet'e girinceye veya zimmîliği kabul edinceye kadar harp etmek.”²⁰²

Mâverdü'nin işlediği tüm konularda hükümdarın en büyük vasfının takva sahibi olması ve dine hizmet etmesi zorunluluk olarak anlatılmış, aksi tınyette bir kimsenin halife seçilmesinin mevzu olabileceği düşünülmemiştir.

²⁰¹ Merçil, “*Sebüktegin'in Pendnamesi*”, s.203-232.

²⁰² Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, s.70- 89.

Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 1070 senesinde Karahanlı hükümdarı Ulu Buğra Han'a taktim ettiği Kutadgu Bilig adlı eserinin birinci bölümü Allah'ın birliğinden ve ona karşı olan saygı şükürden ibarettir. İkinci bölümde Hz. Muhammed (s.a.v)'e salat ve selam ayrıca ona olan övgü vardır. Üçüncü bölümde de dört halifenin övgüsü mevcuttur. Yusuf Has Hacib takva ve haya sahibi olan insanın işlerini titizlik ile yapacağını bu sayede muzaffer olacağını belirtmektedir. Takva ve haya sahibi olmakla ilgili Kutadgu Bilig'de yer alan beyitlerden bazıları şunlardır;

“Bey günahattan sakınmalı ve temiz olmalı

Ashı temiz olan hep temizlik ister.” (beyit 1985)

“Sakınan kişinin gönlü korkak olur

Gönlü korkan beyler işini düzgün yapar.” (beyit 1986)

“Ölüm gelmeden önce ölüme hazırlan

Dirilik zamanında Tanrı'ya tapın.” (beyit 1370)

“Ey hakan, sağlam davran benden sonra

İbadet et, gününü boşa harcama.” (beyit 1372)

“Dünya aldatmasın seni devlet ile

Bütün işlerinde doğruluk dile.” (beyit 1373)

“Gönlünü, dilini doğru tut, Tanrı'ya sığın

Tanrı'nın emrini sen ağır tut, tapın.” (beyit 2158)

“Ne gelirse Rab'dan razı ol razı

Kulluğun özü razı olmaktır.” (beyit 2159)

“Can çıksa bile umudunu kesme

Tanrı gösterir iyi yolu iyilere.” (beyit 2163)

“Tanrı hükmüne göre yap kulluğunu

Eğer yapmazsan hazır tut boynunu.” (beyit 5931)

Yusuf Has Hacib hükümdarın iki dünyada da kutlu olabilmesi için verdiği nasihatlerinde takva ve haya sahibi olmayı öğütlemiş, bu dünyada görülecek kötü işlerin karşılığının ahirette verileceğini belirtmiştir.²⁰³

Nizâmü'l-Mülk Siyasetname'sine başlarken her asır ve zamanda hakanlığın Allah tarafında kullarından birine layık gördüğünü ve o kulunu hakanlığı idare ettirebilecek vasıflar ile donattığını anlatarak başlar. Allah'ın layık olan hükümdara il ve iktidarı bağışladığını nakleder. Sonrasında hükümdarın Allah'ın rızasını kazanması için yapması gerekenleri, dini korumasını, din büyüklerini himaye etmesini, takva ve haya sahibi olmasını cihat yapması nasihatlemiştir. Bu hususta fasıllarda geçen örneklerden bazıları şunlardır;

“Yüce Allah'ın nimetinin kadrini bilmek, padişahın O'nun rızasını gözetmesidir. Yüce Allah'ın rızası ise, halka yapılan ihsan, onlar arasında yayılan adalet ile elde edilir. Halkın iyilik için yaptığı dua daim olunca, o (mülk) paydar olur ve her gün genişler. O mülk, kendisinin devletinden ve zamanından nimetlenir; bu dünya da iyi ad sahibi olur; öteki dünyada kurtuluş bulur; öteki dünyada vereceği hesap daha kolay olur.” (II. Fasıll)

Nizâmü'l-Mülk bu hususla ilgili Peygamber Efendimizin hadisini nakleder; “Allah'ın kulları üzerinde kuvveti ve fermanı olan kimselerden her biri kıyamet gününde elleri bağlı olarak getirilir. Onun adaleti ellerini bağladı, aynı adalet onun elini çözer ve cennete eriştirir. Eğer, zulüm yapılmışsa, aynı zulüm onun ellerini bağlar, cehenneme atılıncaya kadar götürülür.” Bu hadisi nakliyle iki türü sonuca ulaşmamız mümkün. Bunlardan ilki hükümdarın Allah karşısında sorumluluk ve vazifelerinin çok büyük olduğu, ikincisi ile adil bir hükümdar olarak ancak Allah katında cennete erişebileceğidir. Bu sebepten hükümdar takva sahibi ise diğer vasıflarını da bünyesinde barındırabilir. Yine Nizâmü'l-Mülk bu hususta başka bir hadisinde nakletmiştir; “Bu dünya da halk ve kendi saray mensupları üzerinde astları üzerinde ferman ve gücü olan herkese kıyamet günü bu yüzden sual sorarlar, koyunları güden çobandan (sürünün) cevabını isterler; sürüdeki boynuzlu koyun boynuzsuz koyuna vurunca, Yüce Allah onun hesabını ondan ister.” (II. Fasıll)

“Din işlerini araştırıp sormak, farzları ve sünneti gözetmek, Yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmek, din alimlerine saygı göstermek, geçim ve yaşamları için gerekeni ,

²⁰³ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 120, 163, 174, 175, 436.

Beytû'l-mâl'dan ayırıp tayin etmek zahidlere ve perhizkarlara hürmet etmek, padişaha vaciptir.” (VIII. Fası)

“Padişaha lazım olan en iyi şey dürüst dindir. Zira, din ve padişahlık kardeş gibidirler. Memleketinde her ne zaman bir karışıklık olsa, dinde de bozukluk olur; kötü din sahipleri ve müfsidler baş gösterirler. Her ne zaman ki din bozulur, memleket karışır; müfsidler kuvvetlenirler, padişahı güçsüz kılarlar gönüllerinde ıstırap husule gelir; bid'at aşikar olur ve hariciler hakim olurlar.” (VIII. Fası)

“... eğer bir kimse aciz kalmış olan bir Müslümanı esirgerse, onun elinden tutarsa, aziz ve celil olan Allah ona ne sevap ve ne derece ihsan eder! İslâm padişahı adil olunca, muhakkak esirgeyici olur. Padişah bağışlayıcı olunca, ordusu da hep tıpkı padişah gibi olur. Zira halk meliklerin dini ne göredir.” (XLI. Fası)

“...yahudiye, Hıristiyan ve Zerdüştiye memuriyet (amel) buyurmak ve Müslümanların başına memur etmek boştur.” (XLI. Fası)

Büyük hünkarların başarılı vezirleri olduğuna değinen ve vezir seçme hususunda önemli tavsiyelerde bulunan Nizâmü'l-Mülk vezirlerinde temiz dinli, iyi tabiatlı, temiz Hanefi veya Şafii mezhebinden olmalarını nasihat etmiştir. Devletin temelini din olarak gören Nizâmü'l-Mülk devletin bekası için verdiği tüm nasihatlerinde dini gerekliliklerinin yerine getirilmesini ve aksi halde ise ahirette bunun bedelini ödeyeceğini belirtir.²⁰⁴

1082 senesinde Keykâvus b. İskender'in kaleme aldığı Kâbusname adlı siyasetnamenin ilk babı Allah'ın birliğini, ikinci babı peygamberlerin görevlerinden ve üçüncü bab ise Allah'a şükretmeyi bildirir. Keykâvus'un oğlu Gilan Şah için önemle değindiği husulardan birisi Allah'tan korkma onun emirlerini yerine getirme ve dine hizmet etmedir. Oğlundan temiz bir Müslüman olmasını isteyen Keykâvus bu yönü ile de topluma örnek olması gerektiğini bildirir. Bu hususta Keykâvus'un Kâbusname'sin de geçen bazı misaller şunlardır;

Keykâvus oğlu Gilan Şah'a der ki: “Ey Oğul, bilmiş ol ki ulu Tanrı'nın birliğini bilmek için birkaç sözü kitabın başına aldım, ta ki itikadının yolu sağlam olsun, çünkü birçok kişi onu bilmekte yoldan çıktılar, eğer onlar ince ve uzak görüşlü olurlarsa Tanrı'yı bilmekte hata elde etmezler.” (1. Bölüm)²⁰⁵ Keykâvus iman sahibi

²⁰⁴ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s. 8, 9, 10, 11, 51, 52, 125.

²⁰⁵ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmılı), s.79.

olmanın gerekliliğini, Allah'a imanda bulunmayan insanın yoldan çıktığını, iman edenlerin ise ileri görüşlü ve zeki insanlar olduğunu bildirir.

“Ama sen tevhid gerçeğini (bilmek) istersen, tevhidin gerçeği odur ki senin için mümkünsüz olan ne varsa onun katında gerçektir, mesela ölümsüzlük senin için imkansızdır O'nun katında gerçektir, kalanını da böyle kıyasla. Sonra senin bu aleme gelmenin sebebi O'nu bir bilmektir.” (1. Bölüm)²⁰⁶ Oğlunun Allah'ın kudretine ve birliğine inanması gerektiğini bildirmektedir.

“Adem'den ta Muhammed Mustafa'ya değin hiçbirini, peygamberlikten ayırma. Ta ki kişinin dini dürüst ola ve Hak Teala'nın nimetini şükrün yerine getirmiş ola ve alemde iyi ad hasıl kıla.” (2. Bölüm)²⁰⁷ Bu alıntıda ise peygamberlere iman edilmesinin faziletinden bahsetmektedir.

“Tanrı, din içinde beş türlü ibadet buyurdu, eğer gece gündüz çalışsan, acizlikten başka bir şey elde edemezdin, ama o ölçüyle beş türlü ibadet buyurdu, onun da ikisini seçkin varlıklılara, yani zenginlere, kalanını da cümle halka verdi. Bunlardan biri ulu Tanrı'nın birliğini ve Muhammed Mustafa'nın peygamberliğini söylemektir dil ile ve inanmaktır gönülle, öteki namazdır beş vakitte, öbürü de yılda otuz gün oruç tutmaktır. Şahadet sözü, Tanrı'ya sığınmaktır batıl nesnelere, namaz o kabullenışı gerçekleyip kulluğunda kaim olmaktır, oruç tutmak da, o kabullenişin ve kulluğun gerçekliğini ulu Tanrı'ya bildirmektir. Çünkü mademki sen, ben kulunum, dedin öyleyse o kullukta sağlam durmak gerek ki senin kulun varsa o da senin kulluğunda sağlam dursun, sen ulu Tanrı'nın buyruğuna uymadıkça kulundan da senin buyruğuna uymasını bekleme, çünkü sen kuluna ulu Tanrı'nın sana ettiğince iyilik edecek değilsin. Öyleyse Tanrı'nın buyruğundan kaçma ki kulun da senin buyruğundan kaçmasın, yani kulluğundan yüz çevirmesin, çünkü bir kul, kullukla meşgul olmazsa, ululuğa tamah etmiş olur, bu doymazlık böyle kulu çabuk yok eder.” (3. Bölüm)²⁰⁸

Dini n vazifelerinin yerine getirilmesi öğütlenmektedir. Hükümdar olacak kimse Allah'a kullukta kusur etmezse; ona tabi olan halk da ona itaatte eksiklik etmeyeceğini beyan etmektedir.

Eserin dördüncü bölümü ise haç ve zekat ibadetlerinden bahseder. Eserin tamamında temiz din sahibi olma öğütlenmiştir. Kafirlerle karşı mücadele, cihat anlayışı ile ilgili bilgiler Kâbusname'de mevcuttur.

²⁰⁶ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmımlı), s.81.

²⁰⁷ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s. 33.

²⁰⁸ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmımlı), s.87-88.

Selçuklu devleti içerisinde yazılmış önemli siyasetnamelerden biri de Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eseridir. Gazzâlî eserine yedi ana bölüme ayırmış “İman Ağacının Kökleri ve Dalları Hakkında” ismini verdiği ilk bölümünde Allah'a iman bunun gereklilikleri, temel şartları ve faziletleri hakkında ayrıntılı bilgiye yer vermiştir. Her türlü konuya açıklık getirirken ayet ve hadislerden faydalanmış, din büyüklerinden hikayelerle misaller vermiştir. Hükümdar olan kimsenin dini temel almasını, dini vazifelerini yerine getirmesini, kafirlere karşı mücadele etmesini her daim takva ve haya sahibi olmasını, ahiret yaşamını düzene koyabilmesi için bu dünyada yapması gerekenleri anlatmıştır. Gazzâlî'nin bu hususla alakalı naklettiği bilgilerden bir kısmı şunlardır;

Gazzâlî siyasetnamesinin başında “başkan” diyerek seslendiği hükümdara ilk nasihati şu şekildedir;

“Şunu biliniz ki ey Başkan, Allah size birçok nimetler ve askerî güç vermiştir. Size yaraşan, bunlara karşı şükretmek ve Allah'ın dini ni yaymaktır. Allah'ın dini ne şükretmeyen onun isimlerini yüceltmez. Bu nimetleri taktir etmediğinden dolayı kıyamet gününde rüsyav olur.” İmanın şartları hakkında bilgi veren müellif hükümdara; “haftanın bir gününü Rabbinde kulluk ve ahiretini hazırlamak için ayırmalıdır. Ayıracağı günde Cuma'dır. Çünkü Cuma müminlerin bayramıdır” demektedir. Cuma günü hükümdarın erken kalkmasını temiz giyinmesini ve gününü ibadet ile geçirmesini tembihlemektedir.

“Müminlerin Başkanı! Allah sizi yer yüzünde gölge yaptı. Halkın size itaat etmelerini ve uymalarını, hiçbir surette düşmanlık yapmamalarını, emirlerinize bağlanmayı emretti. Böyle olunca aynı şekilde size yaraşan, Allah'a itaat etmekten uzaklaşmamak, bütün halkınızı İslâma aykırı olan şeylerden sakındırmaktır.”

“Başkanın dini işlerine önem vermesi farzları vaktinde eda etmesi, boş isteklerden bidatlerden, kötü ve şüpheli şeyler ile İslâm'ın dışında kalan her şeyden sakınması gerekir. Yönetimi altında bulunan yerlerde dini ni ve mezhebini tahkir eden biri varsa, bu durumları görüşmek için onu çağırmalı, durumu bildirmeli gerekirse zorlayıcı tedbirlere başvurup cezalandırılmalıdır. Şayet yaptığı hatadan pişman olup dönerse bağışlamalı böyle yapmaz da hatasında direnirse bulunduğu bölgeyi onun saçacağı kötü heyezanlardan temizlemek için cezalandırılmalı ve ülkesinden dışarı atılmalıdır. Başkanın takip ettiği yoldan Allah'ın hoşnut olması, insanların kalplerinde bir heybet meydana getirmesi, otoritesinden düşmanın çekinmesi ve dostlarının yanında yüce bir dereceye erişmesi için Peygamberin sünnetinden ve planlı bir yoldan ayrılmalıdır.”

Bu kısımda Gazzâlî'den yaptığımız alıntı konumuza açıklık getirmeye kafidir. Ayrıca Gazzâlî Ahnef bin Kays'ın sözünü nakleder; “Din ile başkanlık birbirleri ile kaynaşmış olduklarından, tıpkı aynı batından doğmuş ikiz kardeşlerdir.” Müellif İslâm prensiplerinin devlet yönetiminde uygulanmasının hükmedene başarı sağlayacağını vurgulamaktadır. Ancak daha da mühim olanının adalet olduğunu öne sürmekte ve bu konuda şu hadisi beyan etmektedir; “başkan kafir de olsa, halkına zulüm yapmadıkça idareciliği bakidir.”²⁰⁹

Alâaddin Keykubâd için Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî tarafından yazılan el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fi'l-fedâili's- Seniyye isimli siyasetnamesi hükümdarın dine hizmet ve takva sahibi olması mevzusunun üstesinde titizlikle durmaktadır. Eserin birinci babında dünya ve ahiret yaşamı kıyas edilmektedir. Bu dünya da yapılanların ahirette karşılığının bulunacağı ayrıntılarla anlatılmaktadır. Zencânî, ayet ve hadislerden örnekler vermekte, tüm siyasetnamelerde olduğu gibi Allah'a hamd ve şükür, peygamber ve din büyüklerine salat ve selamını söylemektedir. Din ve devlet işlerinin bütünlüğü, hükümdarın bu hususta dikkat etmesi gerekenler ile ilgili sözlerinden bazıları şunlardır;

Müellif Erdişîr b. Bâbek'in Fars meliklerine yazısını nakleder; “Mülk ve din ikiz kardeşdir (tev'emân). Biri olmadan diğersinin kıvâmı olmaz. Çünkü din esas (üss), mülk bekçi (hâris)dir. Mülk için esas, esas için ise bekçi gereklidir. Çünkü esası olmayan kayıp (zâi'), bekçisi olmayan yıkık (mahdûm)dir”.

“Denilmiştir ki; kim mülkünü dini nin hizmetkârı kılsa ona her sultan boyun eğer; ama kim dini ni mülkünün hizmetkârı kılsa her insan ona tama eder. Bazı hakîmler ise şöyle demiştir: Melik yeryüzünde (ülkesinde) Allah'ın halifesidir; ancak Allah'a muhalefetle hilafet işleri düzelmez.”

4. babda hükümdarın ahlaki özelliklerini anlatan müellif en güzel ahlak örneği olarak Peygamber efendimizi göstermektedir. Müellif eserinin tamamında İslâm prensiplerinin devlet yönetiminde gerekliliğini ifade etmiştir.

Necmeddin-i Dâye'nin Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat isimli siyasetnamesinde dini kuralların ve dini yaklaşımın ağır

²⁰⁹İmam-ı Gazzâlî, **Mülkün Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, (Çev. Osman Şekerci), s.35-77, 80, 99.

bastığı görülmektedir. Din ve devlet ilişkisi anlatılmış, birinci bölümde padişahlık ile peygamberlik arasındaki ilişki irdelenmiş Hz. Süleyman'dan, Hz. Muhammed'den misaller verilmiş, ayet ve hadisler din büyüklerinin rivayetlerine eserde yer verilmiştir. Konumuzla alakalı bazı örnekler şunlardır;

“Padişah, padişahlığını kendisine Hakk'ın ihsanı, saltanatı onun lütfu olarak bilmektedir. Saltanatı kendisine veren Allah, birinden almış ve kendisine vermiştir. Bir gün kendisinden de alıp bir başkasına vereceğini düşünmelidir. Geçici saltanat vasıtasıyla, edebi olan mülkü ve saltanatı elde etmeye gayret göstermelidir.”

Necmeddin-i Dâye din ile padişahlık arasındaki bağı anlatır ve şu ayete yer verir; “Rabbim, beni bağışla, bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlanlık ver...” (Kur'an-ı Kerim, Sâd, 38\35) bu kısımda müellifin dikkatle değindiği mesele hükmetme yetkisi kimde olursa ilim ve kudret onda olur ve dine daha fazla hizmet, ahaliye daha fazla fayda sağlayabilir.

Müellif, din ile devlet bir bütün olarak görülürse güçlü bir devletin var olacağını düşünmektedir. “Ulu devlet, ancak din ve dünya memleketinde padişah olmakla olur. Ta ki Hakk'ın halifesi olup Şüphesiz, ahirette dünya da bizimdir (Kur'an-ı Kerim İnsan, 76\20) hükmünce bu iki memleket de de hüküm sahibi ola.”

“Ey padişah! Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara şiddetli azap vardır. (Kur'an-ı Kerim, Sâd, 38\26) ayeti de hevasına tabi olmakla Hakk yolundan sapanlara işaret eder. Hevasına uyarak Allah yolundan ayağı kayıp yere düşenkimse düştüğü yerden kalkmamada, nefesine uymada ısrar ederse sonunda hevası onu Allah'ı inkar etmeye yani küfre kadar götürür.”²¹⁰

Müellif hükümdarın dikkat etmesi gereken tüm hususları dini kurallar çerçevesinde açıklamış ve tüm nasihatlerinde dini temel almıştır. Konumuzla alakalı olarak Necmeddin-i Dâye'nin siyasetnamesin de bir çok misal vardır. Hükümdarın dini kurallara uyması, Allah'ın birliğini tanınması ve tanıtması, dine hizmet etmesi her konuda defalarca tekrar edilmiştir.

Fars edebiyatının büyük şairlerinden olan Sadi-iŞirâzî'de Bostan ve Gülistan'ın Allah'a hamd ve şükür, peygamber efendimize salat ve selam ve dört halifeye övgü

²¹⁰ Necmeddin Dâye, **Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol (Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd'dan Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a ve Osmanlı Sultanı II. Murad'a Sunulan Siyasetname)**, (Haz. Şefaettin Severcan), s.120-143.

ile başlar. Haya sahi olma, Allah’a imanda eksiklik etmeme ve dine hizmette kusur etmeme meselelerine ağırlık verir. Bu mevzuda ki bazı örnekler şunlardır;

“Yüce Allah’a ibadette kusur işlemeyen kul, kulların gözünde ne güzel sultandır!”²¹¹

Müellif eserinin “Aşk, Tarikat ve Muhabbet” adını verdiği üçüncü bölümünde ise gerçek aşk ile geçici aşkı anlatmakta İmanın faziletlerine değinmektedir. Diğer bölümlerde de konu hakkında açıklık getirilirken ayet ve hadislerden, peygamberlerin hayat hikayelerinden, halifelerin rivayetlerinden faydalanılmıştır.

İncelemeye tabi tuttuğumuz siyasetnameler hangi yüzyılda olursa olsun aynı gelenek ile yazılmıştır. Allah’a hamd ve şükür, peygamber efendimize salat ve selam ve halifelere övgü ilk konular ile yerini almış, tüm müellifler ayet ve hadislerden fazlası ile yararlanmışlardır. Hükümdarın temiz bir din yaşaması, halkına da bu husuta örnek olmasını, Allah’a iman ve ondan korkmasını, mülke aldanıp ahiretini unutmamasını, mülkünü idare ettirirken de dini esasları kendine kural aldığı müddetçe başarıya ulaşacağını vurgulamışlardır.

5.3. Ahalinin Durumunu Kontrol Etme, Onlara Hakkıyla Davranma

Devleti oluşturan halktır. Halkı oluşturan zümrelerin refahı devletin gücünü ortaya koyar. Hükümdar da kudretini ahalisinden almaktadır. Bu sebeple hükümdar ahalinin durumundan haberdar olmalı, onlara karşı adil davranmalıdır.

Sebük Tegin’in Pendnamesinde hükümdarın ahalinin durumu ile alakadar olması, onları kontrol etmesi ile ilgili önemli nasihatler vermiştir. Halkın emniyetini sağlamak, mallarının güvenliğini tesis etmek, haklarına geçmemek, geçim sıkıntısını çekmelerine sebebiyet vererek onlara zulüm etmemek hükümdarın en kıymetli vazifelerindedir. Bu hususta Pendname’de geçen bazı misaller şunlardır;

“...bil ki, Allah’ın kulları üzerinde hüküm etmek kolay bir iş değildir ve padişahlık tehlikeli bir iştir.”

“Halkı söz ve malla yaptıklarınla kendine müşfik kılmak iyi bir çaredir.”

²¹¹ Sadi-i Şirâzî, **Bostan ve Gülistan**, (Haz. Osman Koca), s.27.

“...şimdi senin en mühim işin iyi yoldan mal toplamaktır. Ben sana halkın malını al veya müsadere et demiyorum. Zulüm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazinene koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun. Halkın vermesi gereken ve hükümdarın hakkı olan malı verdiklerinde de alma demiyorum.”

“Amillerin halktan haksız olarak aldığı sabit olan her şeyi al ve hak sahibine geri ver.”

“Müstahak olanın hakkını ver. Söz gelişi bir kimsenin ıktası varsa ve hayırsız bir evlat bırakarak ölür veya kendi zenginse, Sultanın ıktasına muhtaç değildir. Bu ıktayı ihtiyacı olanlar varken sen o ıktayı babasının şahsiyeti uğruna hayırsız evlada verirsen Tanrı'nın malını israf etmiş olursun. Malı senin ülkenin menfaati için iş görene bağışla.”

“...pazar, narhlar ve alışverişten haberdar ol ve pazarda doğru adam ününü kazanmış, güvenilir adamları tayin et.”

“Eğer gece yarısı senin memleketinde bir canlı aç uyursa Tanrı senin cezanı verir.”

“Eğer bir kimse bir makamı elde etmek için bir meblağ getirir ve bunun hazinene, menfaatine olduğunu söylerse buna asla cevaz verme, çünkü bu mal onun evinden çıkmış değildir. Eğer kendisinin olsaydı bu iş yapamazdı. Sonra bil ki, bunu halktan alacaktır, halk fakir olduğu zaman vilayet harap olur ve kötü isim senin üstünde, servet ise gâsıbın elinde kalır.”

“İki günahkarı asla affetmemelisin. Biri senin hükümdarlığında gözü olan ve seni hükümdarlıktan bıraktırmaya kasd eden kimseler, senin oğlun dahi olsa böylelerinin kökünü kurut. Diğeri halkın malına el uzatanlardır. Onları aldır ve malı tekrar sahibine ulaştır.”²¹²

Mâverdi'nin tahminen 1030 yılında yazdığı düşünülen el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Dini yye adlı eserinde halkı koruması, halkın devlet başkanına itaat etmesi, tebaanın haklarının güvence altına alınmasının ne derece mühim olduğunu açıklanmaktadır. Bununla alakalı bazı meseleler şunlardır;

“Devlet başkanına uymak, halkı kötülükten, zulümden uzaklaştırır. Halife, taraflar arası düşmanlıkları giderir. Bütün bunlar akıllı düşünülebilen hususlardır. İdareciler olmasa halk son derece karışık, bayağı, zulümler içinde yüzen bir hayat içinde yaşarlar.”

²¹² Merçil, “*Sebüktegin'in Pendnamesi*”, s.229-231.

“Halife topluluğu himaye, koruma, mal, can, her türlü yol emniyetini sağlamak suretiyle insanların yeryüzündeki geçimlerini, kazançlar sağlamalarını temin eder. Yasak olan sahalardan ve başkasına ait haklara zarar vermekten uzaklaşır.”

“Topluluğun işleri ve durumları ile bizzat meşgul olmak, yakinen takip halifenin vazifelerindedir. Böylece halkın idaresi, milletin himayesi daha iyi sağlanır.”

Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde hükümdarın halka faydalı olabilmesi için nasihatler vermektedir. Müellifin en büyük nasihati halka adil davranılması, imtiyazdan uzak durulması, haklarının korunması, halka karşı verilen sözlerin ardında durulmasını ve faydalı olabilmesi için hünelerini geliştirmesini nasihat eder. Bu hususla alakalı bazı misaller çalışmamızın “Adil Olma, Zulümden Kaçınma” isimli bölümünde verilmiştir. Bunun dışında kalan bazı misaller şunlardır;

“İlin direği, temeli, hem dibi, sağlamlığı

İki şeye bağlıdır kökü, aslı” (beyit 2132)

“Biri halka töreyi paylaştırmak

Birisi erata gümüş dağıtmak” (beyit 2133)

“Eğer bey halkına töre vermezse

Korumazsa halkını, yiyici yerse” (beyit 2136)

“Ateşe atar halkını bozulur ili

Yıkılır kuşkusuz bu beyliğin temeli” (beyit 2137)

“Kötü insanlara karşı siyaset yürütmeli

Halkın bulanıklığını siyasetle süzmeli” (beyit 2131)

“Halkın densizliğini beyler düzeltir

Bey densiz olursa onu kim yola getirir” (beyit 2107)

“Temiz ve doğru tutmalı beyler tavırlarını

Halk beyin yoluna göre düzenler yolunu tavrını” (beyit 2110)

“Beyler Töreye nasıl yaklaşırsa

Ona göre davranır halkı da” (beyit 2111)

“Bu beyler hangi yoldan yürürse

Beylerin yürüdüğü yoldur kulun yolu” (beyit 2113)

“Şu birkaç şey gerekir beye ey hakan

Halkın ona değer vermesi ve sevmesi için” (beyit 2071)

“Güler yüzlü, tatlı dilli alçakgönüllü olmalı

İçtenliği de bunlara yaraşır olmalı” (beyit 2073)

“Kara halkın tavrı beye yakın olmamalıdır

Yakın olursa bey ucuzluğa hazır olmalıdır.” (beyit 2079)

“Kara kul karasıdır, bey beyaz olur

Karayla beyaz böyle ayırt edilir.” (beyit 2080)

“Malı elde etmenin gereği halkın zengin olmasıdır

Halkın zengin olması için doğru yasalar konulmalıdır.” (beyit 2058)

“Zorba kişi beyliği sürdüremez

Bu zorbalığı halk kaldıramaz.” (beyit 2030)

“Beyin sözü doğru, tavrı düzgün olmalı

Ki halk ona inanıp erinçle yaşamalı” (beyit 2038)

“Beyin dili dürüst, gönlü doğru olmalı ki

Halka yararı olsun ve doğsun güneşi.” (beyit 2010)

“Halk için beyin çok seçkin olması gerek

Gönlü, dili doğru, tavrı ılımlı olması gerek.” (beyit 1963)²¹³

Nizamülmülk Siyasetname adlı eserinde hükümdar ile halk ilişkisini birçok başlık altında farklı konularda işlemiştir. Bunlardan bazıları şunlardır;

“Memleketin herhangi bir bölge yahut ahalisinin haksızlığa uğrayıp perişan olduğuna ilişkin bir haber alınır da haberin maksatlı yayıldığından ve sıhhatinden kuşkuya düşülürse, hangi maksatla gideceğinden kimsenin haberi olmamak şartıyla hükümdarın hass adamlarından biri söze konu olan vilayet ve şehrin mamur yahut harap olduğunu, iktâ sahibinin, riayetin ve

²¹³ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 161-175.

âmilin vaziyetini tespit için gönderilmeli ve böylece memurların neyi gerekçe göstererek böyle bir haber getirdikleri açıklığa kavuşturulmalıdır. Cihanın dirlik düzeni ve raiyetin fakr-ü zarurete düşmeyip avare olmaması için padişahın böyle davranması elzemdir.” (38. Fası)

Müellif bu kısımda halk tabasından bir kesimin şikayetlerinin doğruluğunu teşhis edilebilmesi için izlenilecek yolun ne şekilde olması gerektiğini anlatmaktadır. Konuyla ilgili fasılda hikayelere yer verilerek anlatım zenginleştirilmiştir.

“Haklarını aramak için her zaman dergâha gelen kalabalıklar olur. Her ne kadar arzuhallerine cevap verilse dahi dergâhtan ayrılmazlar. Dergâha gelen her elçi ve yabancı bunların patırtılarını ve inlemelerini duyunca memlekette ne büyük zulümler yapıldığı zehabına kapılırlar. Bundan ötürü bu kapının şehirden yahut taşradan olsun böylesi halk yığınlarına kapalı tutulması elzemdir. Cümle halkın ikamet ettiği yerde arzuhallerini kaleme alması ve dergâhtan beş kişinin bunları toplayıp dergâha arz etmesi, aldıkları cevabı ve fermanın sahiplerine iletmeleri gerekir Böylece dergâhtaki o kuru gürültü ve patırtının önüne geçilmiş olur.” (50. Fası)

Bu fasılda halkın şikayetlerin ne şekilde dinlenip çözüm bulunulacağı anlatılır.

“İki davacı huzura gelip maruzatlarını arz ettiklerinde padişahın gönlünün kimden yana olduğunun taraflarca malum olmaması lazımdır. Padişahın gönlünün bir tarafa meylettığı anlaşılırsa haklı olan tarafın cesareti kırılarak halini beyan etmekten çekinebilirken haksız olan taraf cüretlenebilir.” (39. Fası) Hükümdarın davacı tarafları dinlerken takınacağı tavrı anlatmaktadır.

“İkta sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında reayadan bir şey almaya hakları yoktur. Bu şekilde tahsil ettikleri takdirde, reayanın kendisi, mah, zevcesi, evladı, arazi ve mülkü muhafaza altına alınmış olur. İkta sahipleri bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez ve dahi eğer reaya maruzatını arz etmek için divana gelmeyi arzu ederse onlara mani olunmamalıdır. Bundan gayrisini eyleyen ikta sahibinin görevine son verilip iktasma el konması ve ibret-i âlem olsun diye kınanması emrolunur. Onların, mülk ve milletin sultana ait olduğunu iyi bellemesi gerekir; ikta sahipleri ve valiler reaya ve ikta toprakları üzerinde şahne gibidirler; halkın padişahın adaletinden hoşnut ve padişahın da ahiret azabından emin olması için onlara padişahın diğerlerine davrandığı gibi davransınlar.” (5. Fası)

İkta sahiplerinin reayaya karşı davranışları bu fasılda anlatılmaktadır. I. Hüsrev (Anuşiravan) ile ilgili hikayelerle konu zenginleştirilmiştir.

“...Şu halde, padişahlar işte böyle idiler. Fakir fukarayı, kimi kimsesi olmayanları gözetirlerdi. Memur olarak atadıklarına, ikta sahiplerine ve gulamlara dikkatli olmalarını buyurur idiler. Zira bu cihanda iyi bir namla anılmak diğer cihanda ise kurtuluşa ermenin sırrı bundadır; İkta sahiplerinin, memur ve gulamların yerlerine çakılıp kalmamaları, ulaşılmaz yapılar ardına sığınmamaları ve rahatsızlık vermemeleri, halka akli başında ve iyi muamele etmeleri ve dolayısıyla memleketin huzuru için onları iki yılda bir değiştirmelidir.” (5. Fası)

“Sayıları küçümsenemeyecek kadar çok olan Türkmenler her ne kadar bize bezginlik getirmişlerse de devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Nitekim devletin kuruluş aşamasında nice sıkıntılar göğüsleyerek hizmette bulunmuşlardır. Dahası hısım akrabalandırlar. Dolayısıyla onların evlatlarından 1.000’ine maaş yazılıp her daim hizmette meşgul edilmelidirler. Hizmet adabını ve silah tutmayı öğretmeli, insanlarla kaynaştırmak, bu işe gönül koymak, gulamlar gibi hizmette bulunmak, önyargılarını kırmak ve ihtiyaç görüldüğünde 5.000 veya 100.000 nefer gulamlar gibi tanzim ve teçhiz edilerek gulam olarak sarayda bulundurulmalıdır. Bu şekilde onlar devletten de nasiplerini alarak hoşnut kılınırken melik de övgülerine mazhar olur.” (26. Fası) Türkmenlerin hizmete alınmalarına dair.

“Eskiden bir şahıs kethüdalık, ferraşlık yahut rikâbdârlık vazifesi için bir Türk’ün huzuruna vardığında ona hangi şehir ve vilayetten olduğu, hangi mezhep ve millete mensup olduğu sorulurdu. Bu şahıs Hanefî, Şafî mezhebinden, Horâ- sân ve Sünnî Maverâünnehr ahalisinden ise kabul edilirdi. Şahıs eğer Kum, Kâşân, Âve, Sâve yahut Rey ahalisinden Şif mezhepli biri ise kabul olunmayarak kendisine: “Defol, biz yılanı öldürenlerdeniz, besleyenlerden değil.” derlerdi. Bu kişi önlerine servetler yığsa dahi nafiyleydi. Kendilerine yanaşmaya kati surette müsaade etmezlerdi. Sultan Tuğrul yahut Sultan Alparslan (Allah kabrini nurlandırın) eğer bir Türk’ün bir Râfızîyi iş için kabul eylediğini işittikleri vakit o Türk’e çıkışlar ve gazaplanırlardı. İşte sırf bunlardan ötürü onların hükümdarlıkları intizam üzere müreffeh bir seyir takip etmekte, kazasız belasız sürmekteydi.” (42. Fası) Türk ve Sunni ahaliye verilirken öncelik tanınmasına dair.²¹⁴

Ahalinin durumunu iyi analiz eden ve devletin idare mekanizmalarını kontrol ve idarede büyük söz sahibi olan Nizâmü’l-Mülk sorunları gözlemlemiş ve tecrübelerine dayanarak sultana çözüm önerilerini sunmuştur. Hükümdar ve halk arasındaki münasebetleri değerlendirmemiz ve zamanın şartlarını anlayabilmemiz için Siyasetname çok kıymetli bir yere sahiptir.

Keykâvus b. İskender’in kaleme aldığı Kâbusnamesi’nde halka karşı tutum hakkında geçen nasihatlerden bazıları şunlardır;

²¹⁴ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s. 41-342.

“Bundan başka, kalabalık atasında kimseyi öğütme. Çünkü halk içinde bir kişiye öğüt vermek, onun bütün ayıbını başına kakmış gibi oldu. Ama kimse yokken olursa zararı yoktur. Nitekim demişlerdir: halk arasında öğüt vermek başa kamçıyla vurmaktır.” (6. Bab)

“Sonra, kendini halka iyi göstermeye çalış, çünkü bir kişi halka iyi gözükmüşse Tanrı'ya da iyi gözükmüş, böyle olunca, dünyada halk katında makbul olursun ve öteki dünyada Tanrı katında. Ama sakın yüzünü değiştirmeyesin, yani sen seni halka iyi göstermişken, yaramaz da görmesinler, kendümnüma ve cevfüruş olma, yani buğday gösterip arpa satma, yani halka kendini açıkça iyi gösterip gizlice yaramaz işler işleme ki bunun gibilik iki yüzlülük nişanıdır.” (6. Bab)

“Ondan sonra, halkın adını, sanını, malını ve mülkünü gözleme, bilgisini ve hünerini gözle.” (6. Bab)

“Halkın senin iyiliğini söylemesini diliyorsan, sen kimsenin yavuzluğunu söyleme.” (8. Bab)

“Korkusuz olmayı diliyorsan, halkla kavga etme. onları inciticilerden olma.” (8. Bab)²¹⁵

“İmdi ey oğul, gerektir ki kendi ilinden, sipahilerinden ve raiyyetinin halinden gafil olmayasın. Hele kendi vezirinin halinden ki canını ve malını ona emanet etmişsin. Eğer vezirinin halinden gafil olursan, canından ve malından gafil olmuş olursun.” (42. Bab)²¹⁶

Selçuklu devleti içerisinde yazılmış önemli siyasetnamelerden biri de Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eseridir. Gazzâlî eserinde hükümdarın halka karşı tutumu hakkındaki bilgilerden bazıları şunlardır;

“Başkan! İslâm'a uyarak halkın bütününün sizden razı olmasına çalışmalısınız. Hz. Peygamber ahabına şöyle buyurmuştur; Ümmetimin en hayırlısı birbirlerini seven, şerlileriye birbirlerini sevmeyen ve lanet edenlerdir. Ben bunlardan uzağım. Başkan kendisine gelip yüzüne karşı övgüde bulunanlara bakarak gururlanmamalı, bütün halkın da bu övücüler gibi kendisinden hoşnut olduğuna inanmamalıdır. Aslında yüzüne karşı övenler korktuklarından övmektedirler. Başkan, halkın durumunu tetkik edecek ve başkanın tutumunu halkın dilinden duyacak bir müfettişler gurubu meydana getirmelidir.” (1. Bölüm)

²¹⁵ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırımlı), s. 90-148.

²¹⁶ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırımlı), s.132.

“Başkan, halkı arasında zulüm ve işkenceyi kaldırır, onlara adil davranırsa toprağında hüküm ferman olur ve bütün düşmanlarına galebe çalar. Böyle yapmayıp halkına zulüm yaparsa idarenin bir gün elinden alınacağı bir gerçektir.” (2. Bölüm)

“Bütün halk başkanın bozguncu hareketleriyle bozulurlar, dürüst davranışlarıyla dürüst olurlar.” (2. Bölüm)

“Halkın kurtuluşunun başkanın güzel gidişatına göre olacağını bilmelidir. Halkın işine eğilip az-çok, önemli ve önemsiz gibi görünen her şeye eğilmelidir. Kötü iş ve şeylerle halkına ortak olmamalıdır. Faziletli insanlara hürmet etmeli, işler üzerinde durmalı, kötülüğe vasıta olacak şeylerden alıkoymalı, kötülük yapanları cezalandırmalı, herkesi hayra ve iyiliğe sevketmeye uğraşmalıdır. Başkan kısır bir politikaya sahip olduğu takdirde halk anarşist bozguncu faaliyetlerden alıkonamaz ve bu ruhtaki insanlar serbest bırakıldığı sürece ülkenin bütün işleri alt üst olur.” (3. Bölüm)

“Başkanın gerekeni yapması, bütün halkın sevgisini kazandırır. Bunu ihmal etmesi, değerini otoritesini sarsar.” (6. Bölüm)

“Devlet işlerinde tedbirsiz hareket eden ve halkın durumundan habersiz olan başkanın durumunun düzeltilmesi imkansızdır.” (6. Bölüm)²¹⁷

Alâaddin Keykubâd için Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî tarafından yazılan el-Letâifu'l-Alâ'iyye fi'l-fedâili's-Seniyye isimli siyasetnamesinde anlatımı güçlendirmek için hikayelere yer vermiştir. Bu hikayeler vasıtasıyla hükümdara olan öğütlerini anlayabiliyoruz. Zencânî'nin hükümdarın halkına karşı tutumunu nasıl düzenlemesi gerektiğine dair nasihatlerinden bazıları şunlardır;

“I. Hüsrev (Anuşiravan) tahta çıkınca Vezir Yûnân ona bir mektup yazarak şöyle demiştir: “Ey melik bil ki bir Melik'in durumu üç şey üzeredir. Yönetilenlerin hakkını gözetir, onlardan hak talep etmez; bu fazilettir (fadl) ve en yüksek ('ulyâ) derecedir. Yahut haklarını gözetir ve karşılığında hak talep eder, (19b) bu adâlettir ('adl) ve orta (vustâ) derecedir. Veyahut hak talep eder haklarını gözetmez; bu da aşağı (süflî) derecedir.” (2. Bab)²¹⁸

Bu kısım da hükümdarın halka karşı tutumu genel olarak adalet konusu içerisinde işlenmiştir ve çalışmamızın “Adil Olma, Zulümden Kaçınma” bölümünde ele alınmıştır.

²¹⁷ İmam-ı Gazzâlî, *Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk*, (Çev. Osman Şekerci s. 71, 80, 82, 95, 99, 151, 152.

²¹⁸ Fazlıoğlu, “Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâ'iyye fi'l-fedâili's-seniyye”, s.225-239.

Necmeddin-i Dâye'nin Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat isimli siyasetnamesinde hükümdarın halka karşı tutumu hakkında önemli nasihatler vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır;

“Ey aziz kişi! Bil ki padişahın üç hali vardır: birincisi kendi nefsiyle, ikincisi halkı ile, üçüncüsü de Allah ile.” (II. Bölüm)

“Ey Padişah! Şunu bil ki, burada adalet insaflı davranıp, eziyet etmeme, halkı arasında eşitliği gözetip koruyarak, güçlüsüne zayıfını, zenginine yoksulunu ezdirmemelidir.” (II. Bölüm)

“Halkın hayatını kolaylaştırmak ve onların hayatlarını rahat geçirmelerini temin etmek için padişah güzel sünnetler koymalı ve koyduğu her güzel sünnet ile de bir kötü bid'atı ortadan kaldırmalıdır. Bu güzelliği gerçekleştirmek isteyen her padişah o koyduğu güzel sünneti hiç şüphesiz evvela kendi hayatında uygulamalı ve kaldırdığı kötü bid'attan evvela kendi sakınmalıdır.” (II. Bölüm)

Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: “ Her biriniz çobansınız ve her biriniz idareniz altındaki halktan sorumlusunuz.” (II. Bölüm)

“Padişah halkı ile münasebetlerinde gayri meşru gayri ahlaki asla istenilmeyecek ve kabul edilemeyecek şeyler, kötü ve haddi aşan işler olursa ve padişah da sanki her şey meşru sınırlar içindeymiş gibi bu fitne ve fesadla yaşamaya devam ederse:

- Halkı fitne ve fesad içinde bırakmış olur.
- Hanedanların adlarını ve namlarını kötüye çıkarmış olur.
- İyilik emretme ve kötülükten sakındırma görevlerini batıl kılar ve hiç kimse bu görevi yerine getiremez.” (II. Bölüm)²¹⁹

Necmeddin-i Dâye halkın huzurunun sağlanmasının hükümdarın en önemli vazifelerinden olduğunu vurgulamıştır.

Sadi-iŞirâzî Bostan ve Gülistan'ında hükümdarın halkına karşı tutumunun nasıl olacağını hikayelerle anlatmıştır.

“İştittim ki, I. Hüsrev (Anuşiravan), ihtizar halinde iken, oğlu Hüzmüz'e şu öğütleri vermiştir: Fakirlerin gönüllerini gözet. Yalnız kendi rahatını düşünme. Eğer sen yalnız rahatını düşünecek olursan, senin ilinde kimse rahat edemez. Çoban uyumuş, kurt sürüye dalmış! Bunu akıllı insan kabul etmez. Fıkara takımını muhafaza et ki, şah ahali sayesinde taç taşımaktadır. Padişah bir ağaca benzer, kökü ahalidir. Ağaç ise kökünden kuvvet alır. Elinden geldiği kadar halkın gönüllerini yaralama. Eğer yaralarsan kendi kökünü baltalamış olursun. Bir padişah memleket ahalsinin gönlünü yıkıyorsa, o, memleketin mâmur olmasını ancak

²¹⁹ Necmeddin Dâye, **Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol (Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd'dan Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a ve Osmanlı Sultanı II. Murad'a Sunulan Siyasetname)**, (Haz. Şefaettin Severcan), s. 155, 158, 159, 161, 165.

rüyada görür. Bir memleketin harap, padişahın bednam olması zulümden ileri gelir. Bu sözün hakikatini ancak ince, derin düşünen kimse bulur. Ahali saltanatın yardımcısı olduğu için ahaliyi zulümle öldürmek lâıyk değildir. Köylüyü, çiftçiyi kendi faiden, saadetin için gözet. Çünkü, ecir aldığı ücretten memnun olursa, daha çok iş yapar. Hem de kendisinden iyilik gördüğün kimseye kötülük etmek erlik, insanlık değildir.” (1. Bölüm)

“İşittim ki, Husrev Perviz ölürken, oğlu Şiruye’ye şu öğütleri vermiştir: Hangi bir işe niyetlenirsen, o işte ahalinin iyiliğini düşün. Eğer herkesin sana mutî olmasını istersen, daima âdilâne ve âkilane hareket et. Ahali zalim padişaktan kaçır ve onun çirkin adını cihana yayar, onu dillere destan eder. Saltanatı kötü bir temel üzerine istinat ettiren padişah çok geçmeden kendi temelini yıkmış olur. Bir kocakarının âhının yaptığı tahribatı kılıç çalan bir yiğit yapamaz. Bir dul kadının yaptığı çıranın bütün bir şehri yaktığı çok görülmüştür.” (1. Bölüm)²²⁰

“...ihsan herkese yaraşmaz. Örneğin halkı inciten kimsenin kanını dökmeli, malını yemelisin. Zararlı kuşun kolu kanadı kırılın, daha iyi. Efendinle kavgalı olan kişinin eline neden taş ya da değnek veriyorsun? Diken bitiren kökü çıkarıp at; asıl meyve veren ağacı besle. Yücelik payesini, kendilerinden küçüklere kafa tutmayan akıllı insanlara ver. Ne zaman ve nerede olursa olsun, zalime asla acıma. Zira ona acırsan, dünya ya zulmedersin. Cihanı yakan insanın mumu bırak sönmüş olsun. Bütün halkın ateşlerde dağlanmasındansa, bir kişinin ateşte yanması daha iyidir.” (2. Bölüm)²²¹

X.-XV. Yüzyılda yazılan tüm siyasetnamelerde görölüyor ki devletin temelini oluşturan halk taifesine karşı hükümdarın davranış ve tutumları devletin devamlılığı için oldukça kıymetlidir. Bu husus hem hükümdarın en önemli vazifesi hem de onlara karşı adil ve dikkatli davranmak en önemli vasfıdır. Bu husus tüm siyasetnamelerde dikkatle işlenmiş ve üzerinde durulmuştur.

5.4. Bilgili, Hünerli ve Zeki Olma

Bir hükümdarın en kıymetli vasıfları, akıllı, bilgili, zeki ve hünerli olmasıdır. Devletin devamlılığını sağlayabilmek, doğru bir siyaset uygulayabilmek ve hükümdarlık vazifelerini eksiksiz yerine getirebilmek için bu vasıflar olmazsa olmazdır. Bazı siyasetnamelerde bu vasıfların üzerinde açıklıkla durulmasa da hükümdarın hükmedebilmesi için bunlar şarttır.

²²⁰ Sadi-i Şirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Tercüme; Kilisli Rifat Bilge), s. 28-30.

²²¹ Sadi-i Şirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Haz. Osman Koca), s.95.

Sebük Tegin Pendname'sin de oğluna “Kendi dostunu ve düşmanını tanımalısın, insan tabiatına vakıf olmak için tam bir kıyaset (uyanıklık) ve mükemmel bilgi ister.”²²²

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'in de “bey ile bilgiyi” sıkı sıkıya birbirine bağdaştırmıştır. “Bey adı bilig sözcüğü ile ilgilidir” (beyit 1953)²²³ diyen müellif hükümdarın bilgili olmasının kendisinde var olan en kıymetli vasıf olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca hükümdarın zeki, uyanık ve hünerli olması gerektiğini özellikle belirtmektedir. Konuyla alakalı bazı örnek beyitler şunlardır;

“Büyük bilge beyler, halkın başı

Kılıçla kaldırmış bilgisizin işini” (beyit 223)

“Dünyayı elde tutmak için anlayış gerek

Halkı yönetmek için bilgi gerek” (beyit 224)

“Erdem, akıl ve bilgi gerekli

Dünyayı tutmak için uzatana elini” (beyit 281)

“Akıl karanlık gece de meşale gibidir

Bilgi seni aydınlatan ışıktır” (beyit 288)

“İnsan akılla değer bulur, yücelir

Bu ikisiyle saygınlık kazanır” (beyit 289)

“Kimde akıl varsa o asil olur

Kimde bilgi varsa o beylik bulur” (beyit 301)

“Akıllıya kut ne güzel yaraşır

Düşün, ya iyi tavırlı bilgeye nasıl uyar” (beyit 1778)

“Bilgisize devlet, kut gelirse

Halk bozulur ve bu il için felaket olur” (beyit 1780)

“Akıllıya gelirse eğer beylik

²²² Merçil, “*Sebüktegin'in Pendnamesi*”, s.231.

²²³ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 161.

İli erinç bulur, bu söze inan” (beyit1781)

“Akıldan gelir bak her türlü iyilik

Bilgiyle büyür er, bulur seçkinlik” (beyit 1841)

“Bilgiyle başlarsa işin başında kişi

Akılla anlarsa onarır işini” (beyit 1967)

“Halkımı bilgiyle yönetir beyi

Bilgisi olmazsa işe yaramaz akılı” (beyit 1968)

“Bey, bilgili, akıllı ve uyanık olmalıdır

Bunlardan ötürü hastalığını sağaltmalıdır” (beyit 1971)

“Bilgili, akıllı, büyük ilci beylerin

Her iki dünyada yükselir yerleri” (beyit 1972)

“Bilgiyi işine uygula, dilin olsun doğru

Bir de öğrenedur boş geçirme gününü” (beyit 3169)

“Zeki olmalı ve töreyi iyi bilmeli

Dünyayı süsleyen her şey zekadan gelir” (beyit 2474)²²⁴

Yusuf Has Hacib konu üzerinde oldukça fazla beyit yazmıştır. Hükümdarın akıllı, bilgili, zeki ve hünerli olmasını hassasiyetle nasihat etmiştir.

Nizâmü'l-Mülk'e gelince hükümdara öğütlerinin gerçekleştirilebilmesi için bu vasıfların gerekliliği oldukça açıktır. Aşık olan şudur ki; bu vasıflara sahip olmayan bir kimsenin bir topluluğa hükmetmesi yönetmesi mümkün değildir. Bilgili ve hünerli olmakla alakalı Siyasetname'de geçen nasihatlerden bazıları şunlardır;

“Güzel bir çehre, temiz ahlak, adalet, civanmertlik, yiğitlik, binicilik, ilim, envai çeşit pusatları kullanma mahareti, muhtelif sanatlara vâkıf oluş gibi hükümdarlığa yakışan hasletleri Hakk Teâlâ ona ihsan etti.” (I. Fasıl)²²⁵

²²⁴ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 38, 42, 44, 148, 153, 162, 196.

²²⁵ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.13.

“Rivayet olunur ki, Şah Kubât dünyadan göçtüktan sonra tahta henüz on sekizindeki oğlu Nûşirevân-ı âdil geçerek saltanat sürdürdü. Akıl ve adaletin mayasında yoğrulan bu genç iyiyi kötüden ayırabilecek nitelikteydi.” (V. Fası) ²²⁶

Gazneli sultan Mahmud’dan bahsediyor: “Ondan önce kimse sultan unvanını almadı. Allah ona rahmet etsin. İslâm ve küfür (diyarın) da kendisini sultan diye çağırın ilk kimse Mahmud idi. Ondan sonra adet sünnet oldu. O, Allah’tan korkan, adil, uyanık, alim-sever, kuvvetli fikir sahibi, temiz dinli ve gazi idi. İyi devir, adil bir padişahın olduğu devirdir. Adalet olunca civanmertlik de olur.” (VII.Fası) ²²⁷

Elçilerin huzuruna çıktıkları hükümdarda gözlemleri gereken vaziyetlerle ilgili: “Padişahın, hasis mi cömert mi olduğunu, işlerinde uyanık mı yoksa gafil mi bulunduğunu, zeki mi olduğunu, temayülünün şakaya mı yoksa ciddiliğe mi olduğunu....” (XXI Fası) ²²⁸

“Nihayet uğursuzluk devri geçip, ilahi saadet günleri çatıp memlekete huzur ve emniyet hâkim olunca; Allahü Teâlâ, hükümdarın adil ve akil oğullarından birine talihim yâr kılıp düşmanlarını tepelemesine, ona ilim ve hikmet vererek iyiyi kötüden ayırt etmesine, herkesle yakinen ilgilenip kendisinden önceki hükümdarların vasıflarını, atalarının yurt ve saraylarının töresini herkese sormasına, bunları kitaplardan tahkik etmesine imkân verir.” (XLI.Fası) ²²⁹

Hükümdarın, Nizamülmülk’ün önerdiği devlet modeline sahip olabilmesi için bu vasıflara sahip olması gerekmektedir. Keykâvus b. İskender’in kaleme aldığı Kâbusnamesi’nde hükümdarın akıllı, bilgili ve hünerli olmasına dair önemli bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden bazıları şunlardır;

“Hünersiz kişiyi dost tutunmasınlar, hünersiz kişi ne dostluğa yarar ne düşmanlığa.” (8. Bölüm)

“Kendini bilge sanan bilgisizden sakın.” (8. Bölüm)

“Bir kişinin bilgisi ne denli çok olsa ve yeteneği olmasa, o bilgiden ona vebal hasıl olur.” (8. Bölüm)

“Kişi her şeyi bilgisizlerin şerrinden saklayabilir, ama bilgisini yine de kendi şerrinden saklayamaz.” (8. Bölüm)

²²⁶ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.41-42.

²²⁷ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.41.

²²⁸ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.82.

²²⁹ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.206.

“Zeki kişilerden olmayı istiyorsan yüzünü başka birinin aynasında gör, yani bir kişinin yaşamasına bak, gör ki (yaptığı) iş iyi iş midir, yoksa yaramaz iş midir? Eğer ondaki gibi sende de yaramaz bir iş varsa bilirsin ki bu işlediğin iş yaramazmış ve iyi işi de kendin de görürsün. Öyleyse işinin iyisini kötüsünü göstermek için o kişi sana ayna olmuş olur.” (8. Bölüm)²³⁰

“...cevherden ya da hünerden, yani soyla ilgili cevherden ya da sonradan kazanılmış hünerden elbette birisi gerektir ki senden olsun. Çünkü bir kişide soyla ilgili cevher olmasın, sonradan kazanılmış hüneri olmasın, o kişi hiç kimseye yaramaz, onun gibi kişiden sen de uzaklaş ki sana da eksikliği bulaşmasın. Ama bir kişi ki hem asılzade olsun hem de hünerli olsun, onun gibisin eteğine sıkı yapış, elden koma, çünkü o, sana ve cümle halka yarar kimsedir, yararında" yoksun kalmazsın. Geldik imdi, hünerlerin hangisi en iyisidir? Şöyle bilmiş ol ey oğul, bütün hünerler içinde söz söylemekten daha iyi hüner yoktur. Çünkü Tanrı-O'nu her türlü eksikliklerden tenzih ederim-, insanı bütün eşyayı yarattığından daha iyi yarattı, onu bütün hayvanların üzerinde seçkin (bir yaratık) kıldı. On nesne sebebiyle ki bunları insanın tenindedir. Bu onun beşi (insanın) içindedir ve beşi dışındadır. İçindeki özelliklerden biri fikirdir, ikincisi öğrenmek ve öğrendiğini akılda tutmak, üçüncüsü hayal etmek, dördüncüsü gönülde iyiyi ve kötüyü ayırt etmek, beşincisi gönülde sözü, hemen doğru birleştirip söylemek.” (6. Bölüm)²³¹

“Eyle olsa halk içinde alüde olmak eyi değildir. Andan sonra cehdeyle ki seni âkıl kişiler öge, cahil kişiler ögmeye. Zira âkıllar haslardır ve cahidler âmlardır. Bu iki taife birbirinin aksidir. Âkılın hassane işini cahil beğenmese gerek ve cahilin âmiyane işini âkıl hod hiç beğenmez.” (6. Bölüm)²³²

“ve akıl ve bilü ile gönül gözün açık tut, tâ gittiğin yol hak mıdır, batıl mıdır, bilesin. Pes bundan malum oldu ki padişah ruşen-rey ve dürbin ve ahir-endiş gerektir.” (42. Bölüm)²³³

Kâbusname’de bilgili ve hünerli olmakla ilgili geçen konulardan bazıları bunlardır ve hükümdar için ne derece kıymetli vasıflar olduğu aşıkardır.

Gazzâlî’nin Nasihatü’l-Mülûk adlı eserinde akıl, zeka ve uyanık olma ile ilgili şu bilgiler vardır;

“Şanı yüce olan Allah akli en güzel şekilde yaratmıştır.”

“İranlı filozofa akıllıya “niçin akıllı denildiğini” sorarlar. O da:

²³⁰ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmı), s.143-146.

²³¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmı), s.106-107.

²³² Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s. 54.

²³³ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s. 224.

Akıllı kimseyi tanıtan şu dört belirtidir.

1. Kendisine zulmeden kimseyi günahından dolayı bir tarafa bırakmak,
2. Kendinden aşağı bulunanlara tevazu göstermek,
3. Hayır yolunda birisi, kendisini geçtiği zaman, O'nu geçmek için yarışmak,
4. Allah'ı daima anmak; ilim hakkında konuşmak, sözün fayda vereceği yeri bilmek ve bir zorlukla karşılaştığı zaman Allah'a sığınmak.”

“İnsanın aklından daha üstün şey giydiğini görmedim. O, kırılırsa düzeltir, yıkılırsa kaldırır, zelil olduğu zaman azizlendirir, fakirleşirse zenginleştirir.”

“İlimden yararlanılmayan, ilmini aklına arkadaş yapmayan alim olmaz.”²³⁴ (Beşinci Kısım)

Alâaddin Keykubâd için Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî tarafından yazılan el-Letâ'ifu'l-Alâ'iyye fi'l-fedâili's- Seniyye isimli siyasetnamesinde akıl ile ilgili şu bilgiler mevcuttur;

“Ahlakî faziletler ve bunların neticeleri vardır. Bu faziletlerin başında akıl ve adâlet gelir. Bu ikisi arasında diğer faziletler bulunur. Akıl onları yönlendirir, adâlet ise yerleştirir. Bunlar: âdil bir siyasetle nefsi terbiye, kızgınlıktan kaçınma, hilm kazanma, eziyet vermekten uzak durma, dürüst olma, yemin etmektan sakınma, ahde vefa, hasedden beri durma, yardımlaşma, af etme, iyilik, âdâb-ı muaşeret; ayrıca cömertlik, tevazu, sabır vb...” (IV. Bâb)

“Akıl: Arap uleması, akıllı akıl olarak isimlendirdiler; çünkü sahibini kötülüklerden engeller. Eğer akıl resmedilebilseydi güneş karanlığa gömülürdü; cehalet resmedilebilseydi gece onun yanında aydınlık kalırdı.” (IV. Bâb)

“Hilmin kazanılması. Bazı hakîmler şöyle demiştir: Hilim akıldan daha yüksektir, çünkü Allah onunla kendini tesmiye etmiştir. Şöyle rivayet edilmiştir: İsa (a.s.), Yahudilerden bir topluluğa uğradı. Ona şer ile hitab ettiler, o ise onlara hayr ile hitab etti. Ona: “Onlar şer ile sen ise hayr ile konuştun, niçin?” diye sorulduktan: “Her kişi yanında bulunanı (sahip olduğu şeyi) infâk eder” diye cevap verdi. Ali (r.a.): “İlmi öğreniniz. İlim için de dinginliği (sekîne) ve hilmi öğreniniz” demiştir” (IV. Bâb)²³⁵

Her siyasetname de mevzu üzerinde özellikle durulmasa da hükümdarın vazifesini yerine getirebilmesi için en lazım olan vasfı zekası, akli uyanıklığı ve hünerleridir.

²³⁴ İmam-ı Gazzâlî, *Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk*, (Çev. Osman Şekerci), s.191-195.

²³⁵ Fazlıoğlu, “*Sultan I. Alâuddin Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâ'iyye fi'l-fedâili's-seniyye*”, s.225-239.

5.5. Askerin İhtiyaçlarını Karşılama, Orduyu Düzene Sokma Ve Düşmana Karşı Tutum

Türk devletlerinde ordu devletin temel yapı taşlarındandır. Hangi coğrafyada hangi isimle ve ya hangi dönemde kurulmuş olursa olsun Türk devletlerinde orduya verilen önem her daim üst düzeyde tutulmuştur. Ordunun yeri devlet düzeninde ve dirliğin korunmasında bu kadar önemli iken hükümdarın ordusuyla ve askeriyle ilgilenmemesi mevzu bahis olamaz. Türk hükümdarı her daim askerinin durumundan haberdar olmalı, ordusunu düzene sokmalı, devletinin varlığını tehlikeye düşürecek düşmanlarının durumlarından da haberdar olmalıdır. Düşmanlarına karşı tavrını, siyasetini ve otoritesini devletin bekasına göre değerlendirerek şekillendirmelidir. Bu hususta izleyeceği yol siyasetnamelerde hükümdara hatırlatılmış ve uyarılar yapılmıştır. Sebük Tegin'in *Pendname*'sinde konuyla ilgili oğluna verdiği nasihatnamelerden bazıları şunlardır;

“Ordu ve askerî durumundan, silahlarından ve maaşlar ve iâşelerinden haberdar ol. Ordu listesi mutlaka senin ezberinde olmalı, kendi ordunun insanların mutlaka hepsini tanımalı ve ismini bilmelisin. Her askerî durumu, soy ve şekil ile senin yanında olmalı. Her kavmin huy ve yaratılışını öğrenmelisin. Yiğit kimselere iyi davran ve okşa ki, sana karşı müşfik olsunlar. Böyle davranırsan bir işin düştüğü vakit eğer sabah emir edersen ordunun hepsi bütün silah ve teçhizatı ile kuşluk vakti ata binmiş olur.”

Sebük Tegin bir hükümdarın düşmanına karşı tavrı ile ilgili de şu nasihatini vermektedir;

“Seninle aynı derecedeki düşmanlarına lütfkar olmalı, onlarla hoş geçinmelisin. Fakat onlar senden üstünse o işte kılıca başvurmaktan başka çare yoktur. Harpler ve savaşta uzun düşünmek gereğindedir çünkü savaş ticaret gibidir ya muvaffak olunur yahutta olunmaz. Bu bakımdan önce meseleyi dikkatlice düşünmeli ve eğer dostça anlaşma mümkünse, kafirler ile savaşın dışında, harbe meyl etmemelisin.”²³⁶

Mâverdî'nin tahminen 1030 yılında yazdığı düşünülen *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayatü'd-Diniye* adlı eserinde düşmana karşı harp hazırlığı yapılmasını, toplumun

²³⁶ Merçil, “*Sebüktegin'in Pendnamesi*”, s.203-232.

güvenliğinin sağlanması için kaleler ve engeller inşa edilmesinin hükümdarın önemli vazifeleri arasında olduğunu belirtmiştir.²³⁷

Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 1070 senesinde Karahanlı hükümdarı Ulu Buğra Han'a taktim ettiği Kutadgu Bilig adlı eserinde ülke topraklarının korunması, halkın huzurunun ve güvenliğinin sağlanması, hazinenin zenginleşmesi için güçlü bir ordu lazımdır ve bu orduyu hükümdar komuta etmelidir. Bununla alakalı olan bazı beyitler şunlardır;

“İl tutmak için erat (asker) ve ordu gerek

Eratı tutmak için de mal davar gerek” (beyit 2057)

“Eğer bey eratını sevindirmezse

Eratın kınından çıkmaz kılıcı” (beyit 2138)

“Kılıçla beyler her şeye uzatır elini

Kılıçsız aymaz bey yönetemez ilini” (beyit 2139)

“Kılıçla baltadır ilin bekçisi

Kılıçla il alı halkın başı” (beyit 2140)

“Kılıç kımıldarken düşman kımıldamaz

Kılıç kına girerse bey erinç bulmaz” (beyit 2144)

“Sevinçli tut ey bey kılıç vuranları

Sevinçle yaşa, görme acı” (beyit 2145)

“Erattır beylerin kanadının tüyü

Kanatsız kuş uçamaz ey beyler beyi” (beyit 3005)

“Eratla beyin gücü belli olur

Eratla beyler düğümleri çözer” (beyit 3006)

“Hangi beyin etrafında toplanırsa cesur askerler

O dünyaya sahipkiran (muzaffer hükümdar) bir bey olur” (beyit 3007)

²³⁷ Canatan, **İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği**, s. 90.

“Mal paylaştırıp çok asker tutan beyler

Ne zaman isterlerse düşman ilini ele geçirirler” (beyit 3030)

“Eratı olan beylerin ili eksik olmaz

Eratı olmayan beyler ile uzun süre egemen olamaz” (beyit 3032)

“Erat beyinden memnun olursa

Hangi ili dilesse bey önünde bulur” (beyit 3033)

“Hazine erattır beylerin gücü

Bu ikisiyle er alır kendi öcünü” (beyit 5462)

“Bu ikisiyle bey büyüklük bulur

Bu ikisi bir arada olunca beyin tacı büyür” (beyit 5463)

“Erat toplamak için çok mal gider

Mal almak için bil ki güç gerekir” (beyit 5464).²³⁸

Yusuf, ordu olmadan vatanın korunamayacağını, hükümdarın güçlü olabilmesi için mal varlığının ve askerinin bulunmasının zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Hazine ve ordunun varlığı ile hükümdarların tacının büyük olacağını anlatmaktadır.

Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetname'sinde askerlerin durumlarını, giyim kuşamlarını, hangi ırktan kaç tabur askerın nerede bulunacağını, ordunun ihtiyaçlarını, savaşa hazırlık aşamalarını ve dahi bir çok meseleyi işlemiştir. Devletin her bir kademesine hakim olan büyük vezir orduyla alakalı düzenin ve aksaklıkların devlete fayda ve zararlarını ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Hükümdara bu hususta verdiği nasihatlerden bazıları şunlardır;

“Dergâhta mümtaz, eli yüzü düzgün, boyu posu yerinde, akli başında, giyim kuşamları şık; devamlı hizmetlerinin bedeli ödenen; bazen verilmek bazen de kendilerinden alınmak üzere 20 altından kuşak ve kalkan, 180 gümüşten kuşak, kalkan, düzgün kargılarla 200 takım pusatla tam teçhiz, tümü süvari, her an müteyakkız ve hazır kıta, sefer ve sarayda her daim dergâhi kollayan her 50'sinin başında onları iyi tanıyıp sevk ü idare edecek bir liderin bulunduğu, 100'ü Horâsân'dan 100'ü de Deylem'den 200 mahir süvari dergâhta her daim hazır ü nazır olmalıdır. İsimleri tek tek divanda kayıtlı olan 4.000 piyade, bizzat padişaha

²³⁸ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 168, 173, 174, 233, 235, 404.

bağlı her ırktan 1,000 has gözde, ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanılmak üzere emirler ve sipah-sâlâra bağlı 3.000 asker bulundurulmalıdır.” (XIX. Fası)

“Bir ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanılmak üzere, hepsi muhtelif mücevher kakmalı murassa seçkin silahlar 20 takım imal edilerek hazinede muhafaza edilmelidir Nitekim saraya dünyanın dört yanından elçiler geldiğinde eli yüzü düzgün, giyim kuşamları yerinde 20 gulam bu pusatlarla mücehhez bir şekilde padişahın tahtı çevresinde yerlerini alırlar. Allah’a hamdolsun ki her ne kadar bizim saltanatımızın böyle alâyişlere ihtiyacı yoksa da hükümdarlık şerefini, padişahlık töresini muhafaza etmek gerektir. Zira padişahın debdebe ve levazımatı onun himmet ve kudreti ölçüşünce olması elzemdir.” (XX. Fası)

“Padişahın rikâb-ı âlisine hareket emri verilince konaklanan her menzil ve merhalde yem ve erzak bulunmadığı takdirde, uygun düşmediği halde köylülerden parça parça almak gibi yollardan ancak nice zahmetlerle emek harcandığında elde edilebiliyor. Padişahın güzergâhı olan bütün yol, köy, konaklama yerleri, iktaya ait mülk dahi olsa hass’a dönüştürülerek ribat ve yerleşim alanı olmayan yerlere komşu köylerin mahsulü toplanıp ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanılmak üzere el konması ve bu iş için gereksinim duyulmadığında reyanın dirlik ve düzenin bozulmaması ve yem sıkıntısına düşülmemesi için bu buğdayların satılıp elde edilen geliri hazineye koymak gerekir. Bu, sefere azmedildiğinde ortada kalakalmamak amacıyla uygulanır.” (XXII. Fası)

“Askere verilecek maaş ve istihkak kesin bir şekilde karara bağlanmış ve belirlenmiş olmalıdır. İkta sahipleri istihkaklarını karara bağlandığı üzere elden almalıdır İkta sahibi olmayan gulamların alacağı miktar da tayin edilmelidir; hükümdara içleri ısınıp gönüllerinde ona muhabbet beslemeleri için maaşlarını bizzat padişahın vermesi en makbul yol olup yılda iki defa huzura çağrılarak yahut zamanı geldiğinde istihkakları ayrılarak kendilerine sunulmalıdır. İkta vermeyerek herkesin rütbelerince yılda dört defa çağırıp maaşlarını hazineden nakit olarak vermek, onları sırtı pek kamı tok tutmak, her daim hazır ve nazır bulunmalarını ve işlerine koyulmalarını sağlamak kadim padişahların töresinden idi. Âmiller topladıkları mal padişahın hazinesine yığarlar; toplanan mal oradan gulamlara ve askerlere dağıtılırdı. Gayetle güzel olan bu yöntem Gazneliler hanedanında hâlâ uygulanmaktadır. İkta sahiplerine, sorumlu olduğun süvari birliğinde ölüm yahut başka bir sebeple bir noksanlık vücuda gelirse gizli tutmayarak derhal birlik komutanını vaziyetten haberdar etmesi gerektiği söylenmelidir. Öte yandan birlik komutanları maaşlarını aldıklarında vuku bulacak hadiseler için askerlerini tetikte tutmaları gerektiği de bildirilmelidir. Yerine başka biri tahsis edilsin diye bir özründen dolayı işten geri kalan kişiyi vakit kaybetmeden bildirsinler. Buna mugayir hareket edildiği takdirde birlik reisleri kınanır ve alınmış malının tazminatı alınır.” (XXIII. Fası)

“Ordunun katışıksız tek bir ırktan teşkil olması tehlikeler doğurun Orduda her soydan asker bulunması için çaba sarf edilmelidir. Sarayda 2.000 Deylemlî ve Horasanlı neferin mukim

bulunması zaruridir. Eldekilerin ikamesi, geri kalanların takviyesi gereklidir. Bunlardan bazısının Gürcü ve Fars Şebankarelerinden olmasında herhangi bir sakınca yoktun Zira bunlar da gayetle makbul soydandırlar.” (XXIV Fası)

“Askerin ihtiyaçları tavassutlarından ötürü karşılandığından kendilerine gösterilen ihtiramın artması için askerler gereksinimlerini haylbaşı ve üstleri vasıtasıyla aktarmalıdır. Eğer taleplerini bizzat kendileri vasıta olmaksızın iletebilirlerse bu durumda üstlerine ihtiyaç duymayıp onlara hürmette kusurlar ederler. Aynı şekilde eğer hayldan bir kişi kendinden kıdemli biriyle bir ağız dalaşına girip ona hürmette bir kusur eyleyip haddini aşarsa, ast ve üstün belli olması için ol kişinin cezaya çarptırılması gerektir.” (XXXII. Fası)

“Câmegîleri yüklü bir şekilde verilen tanınmış askerlere nitelikli teçhizat ve savaş aletleri hazırlamaları, eli yüzü düzgün ve yakışıklı gulam satın almaları söylenmelidir. Keramet ev dayama döşeme işlerinde değil böylesi işlerdedir. Bu hususlarda tekâmül eyleyenler padişah nezdinde daha fazla hüsnü kabul görürken, cümle halk ve ordu ahalisince de daha muteber ve muhteşem addedilirler.” (33. Fası)²³⁹

Nizâmü’l-Mülk asker ve ordunun durumu hakkında her konuya bu şekilde açıklık getirmiştir.

Keykâvus b. İskender’in kaleme aldığı Kâbusnamesi’nde asker, ordu ve hükümdarın düşmanına karşı tutumu hakkında şu nasihatlere yer verilmiştir;

“Sipahiyi raiyyet üzerine havale kılma, yani güç etmeğe bırakma, ta ki memleketin mamur, ilin şen olsun. Çerinin işini nasıl gözlersen, raiyyetin işini de öyle gözlemek gereksin. Gerçi raiyyete çeriyle boyun eğdirilir, ama çeri de raiyyetle kaimdir, çünkü raiyyetten tahl elde edilir, sipahi (onu) harcar. Raiyyetin şenliği ise, yerinde adaletten olur. İmdi adalet dışı olan düşüncenin gönlüne girmesine yol verme ve ulu Tanrının kulları zulüm derdine uğrayıp sana yardım isteyerek gelseler sabırlılık gösterme, tez adaletle (dertlerini) iyi et, onları sabra görümlü etme.” (42. Bölüm)

“Askersiz, her an yalnız oturmağı adet edinme, ta ki sen çeri halkına çeri halkı da sana vahşi görünmesin. Çünkü sen ne zaman çeri halkını görünce ürkersen onlar da seni görmekten öyle ürkerler. Öyleyse soğukluk iki yanlış olur, haşmet bozular.” (42. Bölüm)

“Sipahileri ve raiyyeti hoş tutmakta kusur etme, çünkü bu iki tayfaya kusur edersen düşmanın yararı etmiş olursun. Övleyse raiyyete adalet, sipahilerin ulularını her zaman yemek ve şarapla sohbetine çağır, gelsinler, iyilikler et, hilat giydir, başka iyilikler için ümit

²³⁹ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s. 129, 131, 139, 141, 143, 175, 177, 183.

var et, kendini daima onlara sıcak-göster ki onların da gönlü sana ısınsın. Çünkü sipahilere bu dediğim iyilikleri etmezsen gönülden düşmanın olurlar. Şöyle ki eğer o sırada seni aldatamazlarsa, düşmanın bulunduğu zaman yolunda canlarıyla oynamazlar, belki düşmanıyla dost olup canına kastederler. Öyleyse biraz çeri halkını gözet biraz da yakınlarını ki beyliğin yaraşığı böyle hoştur.” (42. Bölüm)²⁴⁰

“Kimse sana düşman olsa korkma ve kayırma. Zira düşmanı olmayan kişi sonra düşmanın maskarası olur. Hiçbir halde düşmanından emin olma, hiçbir düşmanıyla gönülden dostluk eyleme, bilmiş ol ki düşmana iyilik etmek biçareliğe delildir. Dostların çok ola ve düşmanların az ola. Şöyle ki elinden gelse bin dost tutun ve bir düşman tutunma ve lakin eğer bir düşmanın senden aman dilese ne denli ki katı düşman ola ve sana çok cefa etmişse sen ona aman ver.” (29. Bölüm)²⁴¹

Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eserinde hükümdarların ve devlet adamlarının savaş politikalarına yönelik nasihatlerde bulunmuştur. Bu konuda Aristo'nun şu sözlerini naklede;

“Birinin harpsiz ve zorlamaksızın yerine getirdiği her iş, harp ve kızgınlıkla yerine getirilmesinden daha hayırlıdır.” (7. Bölüm)

Gazzâlî savaş siyaseti hakkındaki görüşleri de şu şekildedir; “Bir yerde her hangi bir düşman, şayet diplomatik yazışmalar ve bazı hal çevreleri bir sonuç vermezse o zaman devlet başkanı askerî gücünü kullanmalıdır. Askerî hezimete uğradığı zaman hemen onları tenkit etmemeli ve onları öldürmede acele etmemelidir.” Gazzâlî başbakan hakkında da savaş siyaseti ile ilgili şu nasihatleri vermektedir; “Başbakan harp meydanında korkusuzca harp eden askerlerini kendisine yaklaştırmalı ve onu diğer askerlerin önünde mükafatlandırılmalıdır. Askerî mühimmatı depolamalı, silahları kahramanlara vermelidir. Onlara en güzel bir şekilde hitap etmeli, sertlikten kaçınmalı, iltifatlara cevaplar vermelidir. Çünkü, geçmişte bir çok başbakanları askerler öldürmüşlerdir.” (7. Bölüm)²⁴²

Sadi-iŞirâzî'de Bostan ve Gülistan'ında hükümdarın askerî durumuyla alakadar olması, orduyu kontrol etmesi ve düşmana karşı takınılması gereken tavır ile ilgili nasihatlerde bulunmuştur. Bu nasihatlerden bazıları şunlardır;

²⁴⁰ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed),(Haz. Atilla Özkırmı), C. 2, s.126-127.

²⁴¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), , s. 143-145.

²⁴² İmam-ı Gazzâlî, **Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, (Çev. Osman Şekerci), s.169-170.

“Düşmana müdara ile iş bitiyorsa, müdara muharebeden daha iyidir. Kuvvet ile düşmanı kahretmek mümkün değilse ona ihsan, in'am ederek, cemileler göstererek fitne kapısını kapatmak lâzımdır. Düşmanın zarar vermesinden korkuyorsan ihsan nüshasıyla onun dilini, ağzını bağla. Düşman askerlerini taciz etmek için, kale etrafına demir diken dökcek yerde, altın dök. Düşmana hoş görün, onu okşa, kendine dost yap. Fakat sonra, fırsat bulduğun zaman derisini yüz. Düşman az bile olsa sakın, ihtiyatlı bulun. Düşmana kaş çatarak onu ürkütme. Çünkü zayıf ise de dost olması daha iyidir. Bir kimsenin düşmanı dostundan çok olursa, onun düşmanı mesrur, dostu mahzun olur. Kendi kuvvetinden fazla düşman askerine kendini vurma, hücum etme. Çünkü neşter üzere yumruk vurulmaz. Hasımın zayıf, sen daha güçlü, kuvvetli isen düşmanı ezmeye heves etme. Düşman sulh isterse, baş çevirme. Mutlaka cenk isterse, o zaman da atın dizginini büküp yüz çevirme. Cenk kapısını düşman bağlarsa senin şerefın, mehabetin on bin misli artar. Muharebe üzerinde ordunun merkezinde bulunurken, kaçmayı da aklından çıkarma. Çünkü ne bilirsin ki, zafer kime nasip olacaktır. Muharebede asker bozulacak olursa, tek başına müdafaa ve mücadele hevesine düşme, canım ateşe atma, sen de bir tarafa kaç. Ordunun kenarında isen bir tarafa savuşmaya çalış. Orta yerde kalmış isen düşmanlardan birinin elbisesini giyin, düşman neferi gibi görünmeye çalış; bu suretle kendini kurtarmaya bak. Sen maiyetinle beraber bin kişi, düşman da iki yüz kişi olsa, gece olunca düşman memleketinde durma. Çünkü geceleyin pusudan çıkan elli kişi, beş yüz kişi kadar heybetlidir.”

Sadi-iŞirâzî hükümdarın savaşı son çare olarak görmesini daha münasip görmüştür. Barış için yollar aranmasını eğer ki çare yoksa savaşılmasını nasihatlemiştir. Hükümdarın cenk meydanında nasıl davranması gerektiğini de anlatmıştır.

“Bir dilâver, bir yürekli asker bir kere kükreyip düşmana saldıracak olursa, haline göre onu terfi ettirmek lâzımdır. Böyle celâdet gösteren yiğitler terfi ettirilirse, ikinci defa da canlarını ölüme atar; harpten korkmazlar. Askeri sulh hâlinde hoş tut ki, sıkıntı zamanında işe yarasın. Cenkçi yiğitlerin bugün ellerini öp; yoksa düşman kösünü çalmaya başladığı zaman el öpmenin faydası yoktur. İşi düzgün olmıyan asker, muharebe gününde nasıl kendisini ölümlere atar? Düşmanın tecavüzüne karşı memleketi asker ile, askerî de para ile muhafaza et. Bir padişahın askerinin kalpleri rahat, karınları tok ise düşmanına galip olacağı muhakkaktır. Askerler kendi başlarının diyetini yiyorlar. Yazıktır onlara. Sıkıntı, eziyet çektirmemek lâzımdır... Padişahlar, hazineyi askere sarfeymiyelim, yazıktır, derlerse, askerler de: «Beyhude kılıca el atmamalım, bu uğurda hayatımızı feda etmeyelim, yazıktır.» derler. , Eli boş, işi gücü inlemek olan asker; muharebe gününde ne kadar yiğitlik yapabilir? ”

“Düşman ile cenge yürekli insanları gönder; aslanlarla cenge aslanları gönder. Cihan görmüş insanların reyî ile iş gör; eski kurt av avlamasını çok iyi bilir. Kılıç çalan gençlerden korkma; çok bilen ihtiyardan kork. Cihan görmüş insan, akıllı olur; zira soğuğu, sıcağı çok tatmıştır. Talihi yâr olan değerli gençler ihtiyarların reylerinden baş çevirmezler. Memleketinin mâmur

olmasını istiyorsan, büyük işleri yeni yetişenlere verme. Cenklerde çok bulunmuş insandan başkasını askere kılavuz yapma. Büyük işleri küçüklere buyurma; çünkü örsü yumruk ile kırmak kabil değildir. Ahaliyi okşamak, askerî idare etmek oyuncak değildir.” (1. Bölüm)²⁴³

Sadi-iŞirâzî orduya gösterilmesi gereken özeni, askerîn hoş tutulmasını, kimlere ne derece makam verilmesi gerektiğini ve düşmana karşı tutumun nasıl olması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmış, hükümdar için bu hususta önemli nasihatler vermiştir.

5.6. Merhametli, Alçakgönüllü Ve Civanmert Olma

Hükümdarın merhametli olması, affedici olması, kibirden uzak, alçakgönüllü davranması ve civanmert yani cömert, eli açık yiğit ve mert tabiatlı olması gerekmektedir. Siyasetnamelerde de hükümdarın bu vasıflara sahip olması gerektiği aksi halde halk içinde kendisine karşı olumsuz bir tavrın olacağı vurgulanmaktadır.

Sebük Tegin Pendnamesi’nde hükümdarın merhametli ve cömert olması ile ilgili “Cömert ve merhametli olmalısın ve senin affın öfkenden fazla olmalı ki, insanlar sana rağbet etsinler. Af her şeyin üstündedir ve Allah’ın sıfatlarından bir sıfattır. Eğer bir suçluyu affedersen Allah da sana bir iyilik bahşeder. Elbette cömertlik ve civanmertliği alışkanlık edinmelisin. Hasis bir hükümdar her hünerde üstad olsa, yine de hiçbir işe yaramaz. Cimri asla şöhret kazanamaz. İnsanlar şöhret ve ünü cömertlikle elde ederler” demektedir.²⁴⁴

Yusuf Has Hacib hükümdarın halkına karşı her daim merhametli ve affedici olması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda hükümdar kendini beğenmişlikten, kibirden uzak olmalı her halde alçakgönüllü olmalıdır. Bu hususta bazı beyitler şunlardır;

“Halk koyun gibidir, beyi koyuncusu

Merhametli olmalı koyuna, koyun güdücü” (beyit 1412)

“Alçakgönüllülük kuta nasıl da uyar

Bilginlere dinginlik ne kadar yakışır.” (beyit 1700)

“Güler yüzlü, tatlı dilli, alçakgönüllü olmalı

Bütün davranışları bunlara uygun olmalı” (beyit 2072)

²⁴³ Sadi-iŞirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Tercüme, Kilisli Rıfat Bilge), s.82-86.

²⁴⁴ Merçil, “*Sebüktegin’in Pendnamesi*”, s.203-232.

“Hem eli açık, ılımlı hem de namuslu olmalı

Merhametli olup ilini gözetebilmeli” (beyit 2169)

“Kibirle göğe ağmaz kişi

Alçakgönüllü olanın bozulmaz işi” (beyit 2119)

“Beyin alçakgönüllü olması gereklidir

Eğer böyle değilse ondan yüz çevirmelidir” (beyit 2121)

“Bey hem açık hem alçakgönüllü olmalı

Suçlu kişilerin suçunu bağışlamalı” (beyit 2122)

“İlinde keskin tut gözünü kulağını

Herkese ulaştır bağışlayıcılığını” (beyit 5272)

“İçinden büyüklenip kibirlenme

Askerim çok diyerek göğsünü germe” (beyit 5211)

“Devlet kime gelip yanaşırsa

O alçakgönüllü olmalıdır” (beyit 1702)

“Göç atı gibidir kut, göçer gider

Alçakgönüllülüktür onun yıldızı” (beyit 1704)

“Eğer oldunsa halkın büyüğü

Özveriyle küçük tut dilini, gönlünü” (beyit 4534)

Yusuf hükümdarın cömertlik vasfını bünyesinde barındırmasının önemini vurgulamıştır. Hükümdar yüzünü halkından çevirmemeli, onlara karşı alçakgönüllü, lütufkar ve cömert olmalıdır. Zor durumda kalan kuluna karşı her zaman yardımda bulunmalı, cömertlik etmelidir. Hükümdar sahip olması gereken vasıfları bünyesinde belli bir denge içerisinde barındırmalıdır. Cömert olmalı ancak savurganlıktan kaçınmalıdır. Yusuf’un konu ile ilgili beyitlerinden bazıları şunlardır;

“İnsanın ucuzu geveze olan

İnsanın değerlisi cömert olan” (beyit 1028)

“Paylaştır malını insanlara, yedir içir

Mal seni harcamasın, sen onu harca” (beyit 1192)

“Cimri olma hakan, cömert ol cömert

Cömertlik adı sonsuza kalır, ölmez” (beyit 1402)

“Cömert olursa beyler adları yayılır

Adı ve ünleriyle dünya korunur” (beyit 2050)

“Ne der işit bilginin dili

Cimrilikle bey yönetemez ili” (beyit 3035)²⁴⁵

Nizâmü'l-Mülk Siyasetname'sinde hükümdarın sahip olması gereken önemli vasıfları sıralarken civanmert ve merhametli olmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu vasıfların ona Allah tarafından bağışlandığını beyan etmiştir; “Güzel bir çehre, temiz ahlak, adalet, civanmertlik, yiğitlik, binicilik, ilim, envai çeşit pusatları kullanma mahareti, muhtelif sanatlara vâkıf oluş kullara karşı şefkatli ve merhametli oluş gibi hükümdarlığa yakışan hasletleri Hakk Teâlâ ona ihsan etti.” (I. Fası)²⁴⁶

Keykâvus b. İskender'in kaleme aldığı Kâbusnamesi'nde cömert ve merhametli olmanın hükümdara yakışan huylar olduğundan bahsetmiş ve bu hususta oğlunu şu nasihatlerle uyarmıştır;

“Senden aşağıya güç etme, merhamet göster ki sende kendinden büyük olandan merhamet göresin.” (6. Bab)

“Eğer bir kişiye yavuzluk edersen ve o kişinin gönlü ne derece zahmet çekerse senin gönlünde o derece zahmet çeker.” (6. Bab)

“Eğer ki dilersen civanmert olasın, vefakar ol.” (8. Bab)

“Tanrı Teâlâ'nın halkına rahim ol, yani o zebun ettiğinde esirgeyici ol. Ama şefkatsiz kişilere şefkat etme, keremi adet yani huy edin.” (42. Bab)

²⁴⁵ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 96, 107, 122, 143, 167, 169, 172, 175, 235, 339, 387, 391.

²⁴⁶ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.13.

“Evet, beyliğin altı türlü semeresi vardır ki saltanat bünyadı ol altı hasletle berk olur. Pes sen dahi cehdeyle ki bu altı tane hasleti huy edinmekte taksirlik etmeyesin. Evvel adl, ikincisi kerem, yani vermek, üçüncüsü heybet göstermek ve dördüncü nameşru işlerden sakınmak, beşinci ıveceklığı terk etmek ve her işin kolayını gözlemek ve altıncı gerçek söylemek, eğer padişah gaflet şarabından mest olursa bu huylar anı padişahlık işinde ayık göstere.” (42. Bab)²⁴⁷

Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eserinde hükümdarın merhametli olmasına yönelik şu bilgiler vardır; “Bütün halkın üzerine hassasiyetle eğilmeyen, merhamet ve şefkatten uzak, devletin şerefini korumayan, kimseleri vali olarak göndermekten sakınız.” (1. Bölüm) Gazzâlî, ayrıca Peygamber efendimizin hadisini de konuya eklemiştir; “Müslümanlara şefkat göstermeyen onlardan değildir.”²⁴⁸

Sadi-iŞirâzî'de Bostan ve Gülistan'ında hükümdara nasihatler verirken 2. Bölümünü tamamen cömertliğe 4. Bölümünü ise alçakgönüllülüğe ayırmıştır. Konuyla alakalı nasihatlerinden bazıları şunlardır;

“Kimde ki ilim, cömertlik, Allah korkusu yoksa, o kimse manasız, kuru bir surettir. Ne gibi servetin varsa avucunun ortasına koy. Verilecek yerlere ver. Vermezsen, yarın dişinle elinin arkasını ısırırsın. Kapma bir garip gelirse, eli boş gönderme. Allah göstermesin belki bir gün sen de garip olur, kapılan dolaşırsın. Büyük kimse, bir gün kendisinin de başkasına muhtaç olacağını düşünerek, muhtaç olanlara iyilik eder. Yetime merhamet göster, gözünün yaşını sil. Yüzünde toz toprak varsa, onu şefkatle temizle. Elinden geldiği kadar merhamet et ki, zahmete dūcâr olduğun zaman herkes de sana acısın. Lütuf ve ihsanı bir kese içine koyup ağzını düğümleme. İhsanını kimseden esirgeme. Bu riyacıdır, öteki hilecidir, deme. Varsın öyle olsunlar, sana ne? Akıl yahut şeriat, dini dünyaya satmaya fetva vermez. Bununla beraber, birisi dini dünyaya satarsa, sana ne. Tefsirci bir âlim ilimini ekmek mukabilinde satıyorsa, kendini ziyan eder, sana ne? Bunlar mallarını ucuza sattıkları için bunlardan satın almak akıl karıdır. Çünkü akıllılar daima ucuz satanlardan alırlar.” (2. Bölüm)

“Ey insan! Cenabı Hak seni topraktan, yaratmıştır. Toprak gibi gönülsüz, mütevazi ol. Mademki topraktan yaratıldın, ateş gibi haris, cihanı yakıcı, inatçı olma. Korkunç ateş baş çekti, yükseldi, sivrildi. Toprak ise acz ve alçaklık gösterdi. (Serkeş, baş çeken de ateşin vasıflarındandır). Ateş yükseldiği için (kibirlendiği için) ondan şeytan yaratıldı. Toprak tevazu gösterdiği için, ondan Âdem yaratıldı.” (4. Bölüm)²⁴⁹

²⁴⁷ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s.47, 70, 224, 228.

²⁴⁸ İmam-ı Gazzâlî, **Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, (Çev. Osman Şekerci), s.68.

²⁴⁹ Sadi-iŞirazi, **Bostan ve Gülistan**, (Tercüme; Kilisli Rifat Bilge), s. 90-95, 159.

5.7. Cesur, Kahraman ve Kuvvetli Olma

Türk hükümdarı her dönem içerisinde cesareti ile halkına güven verip, düşmanına korku salmıştır. Acizlik göstermek, korkak olmak Türk milletinin bünyesinde bulunmayan huylar iken Türk hükümdarının cesareten yoksun, zayıf olması düşünülemez. Bu vasıfları bünyesinde taşımayan hükümdar Türk milletine liderlik edemez. Bu hususta tüm müellifler ortak fikirde olmuşlardır ve siyasetnamelerinde hükümdarın bu vasıflarını ele almışlardır.

Sebük Tegin Pendname'sinde oğlu Mahmud'a kendisini hükümdarlığa ulaştıran yolu anlatırken başından geçenlerden kendisine ders çıkarmasını istemiştir. Sebük Tegin gençliğinde bir arkadaşından silahşörlük ve binicilik dersi almış, ok atmada ve kılıç kullanmada mahir hale gelmiştir. Buhara'da Alp Tegin'e satılan Sebük Tegin kendisi ile satın alınan on bir gulamın başına emir olarak tayin edilmiştir. Maharetleri, kuvvetli oluşu, kahramanlığı ve cesaretini her daim ispat etmiştir. Alp Tegin en güç ve tehlikeli işleri ona emretmiş, Sebük Tegin ise her işinde muzaffer olarak kendini ispat etmiştir. Sebük Tegin cesareti ve kahramanlıkları ile hükümdarlığa eriştiğini anlatmış oğlu Mahmud'a da aynı yolu takip etmesini nasihat etmiştir. Nitekim Gazneli Mahmud bu nasihatlere dikkat etmiş olacak ki, büyük bir devlet kurmuş, geniş topraklara hükmetmiş, hiç yenilgi yüzü görmeden kafire karşı cihat yapmıştır.²⁵⁰

Yusuf Has Hacib hükümdarlığa erişen kimsenin cesur, kahraman ve yiğit yürekli olması gerektiğini halkının güvenini bu sayede kazanıp, onları cesareti ve kahramanlığı ile koruyabileceğini vurgulamaktadır. Bu husustaki bazı örnek beyitleri şunlardır;

“Bu beylik için soyluluk gerekli

Cesur, kahraman, yiğit yürekli” (beyit 1949)

“Halk için beyin alp atıcı olması iyidir

Büyük işler bunlarla yapılabilir” (beyit 1961)

²⁵⁰ Merçil, “*Sebüktegin'in Pendnamesi*”, s.203-232.

“Yürekli olmalı bey, alp, atılğan

Yüreğiyle düşmana karşı koyan” (beyit 2043)

“Kumandanın çok yürekli olması gerek

Yüreksiz erat ondan almalı yürek” (beyit 2044)

“Eğer aslanlara köpek baş olursa

O aslanların hepsi olur köpek gibi” (beyit 2048)

“Dünyayı elinde tutan er akıllı olmalı

Halkın başında bulunan yürekli olmalı” (beyit 4013)

“Cihanı elde tutmak için bin erdem gerek

Eşeği alt etmek için aslan olmak gerek” (beyit 284)

Yusuf hükümdarın cesaret ve kahramanlıklarla ordusuna da cesaret vereceğini ve bu sayede muzaffer olacağını vurgulamaktadır.

Nizamülmük ise hükümdarın yiğit bir kimse olması gerektiğini, cesur ve ataları gibi kahraman olmasının hükümdarlığa yakışan vasıflardan olduğunu söylemektedir. (1. Fasil)²⁵¹

Keykâvus b. İskender’in kaleme aldığı Kâbusnamesi’nde hükümdarın cesur, kahraman ve kuvveti olmasını düşmanına karşı olan tutumunda açıklamış, düşman güçlü dahi olsa korkaklık etmemesini nasihat etmiştir. (29. Bab)²⁵²

Sadi-i Şirâzî’de Bostan ve Gülistan adlı eserinin ilk bölümünde hükümdarın savaş stratejisini anlatırken cesur ve kuvvetli olması gerektiğini vurgulamaktadır. (1. Bölüm)²⁵³

5.8. Devlet Memurlarının Seçimleri Ve İşlerini Takipte Titiz Davranma

Hükümdarın devletini adil bir şekilde yönetebilmesi, halkının refahını sağlayabilmesi, ordusunu kontrol edebilmesi, iş ve dış politikasında ahengin olabilmesi için düzgün tıynet ve vezirlerin, valilerin, kadıların, ve komutanların

²⁵¹ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.13.

²⁵² Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s.143.

²⁵³ Sadi-i Şirâzî, **Bostan ve Gülistan**, (Haz. Osman Koca), s.66-72.

olması gerekmektedir. Bu memurların seçimlerinde hükümdar titiz davranmalıdır. Çünkü memurlar hükümdarın otoritesini halk üzerinde temsil etmekte ve halka hükümdarın adaletini tahsis etmede önemli rol oynamaktadırlar. Hükümdar memurlarını ahlaki özellikleri, başarıları ve hüneleri karşılığında belli mevkilerde vazifelendirse de her daim onların işlerini kontrol etmelidir. Hükümdar memurlarını yaptığı zulümden sorumludur. Her müellif de tecrübeleri doğrultusunda ve tarihi bilgileri ışığında hükümdara yönelik yazdığı siyasetnamelerinde bu husus üzerinde dikkatle durmuşlardır.

Sebük Tegin Pendname’de devlet memurlarının seçimlerine ilişkin; “Bir işi layık olmayan bir kimseye buyurmamalıdır. Çünkü insanların kabiliyetleri çeşitlidir. Şöyle ki, vezirlik kabiliyeti olan bir kimseye ferraşlık buyurursan ona zulüm yapmış olursun ve eğer ferraşa da vezirlik buyurursan yine zulüm etmiş olursun. Herkesin kabiliyetini ölç, uygun olduğu işe tayin et ve işi de hünere ve istihkaka göre buyur. Söz gelişi birisi vezir oğlu olsa fakat onda vezir aklı olmasa, filanın oğlu vezirdir diye onu da tayin etme, bir eşekçi oğlunda vezir aklı dahi olsa vezirlik verme. Bak soylu kişi hünere olduğu zaman ona daha öncelik tanı. Çünkü onlarda hem soy hem de hünere olur. Eğer birisi hünere ama asil değilse onu yetiştir ki, derece asil olsun. Ancak hünere kadar iş buyur. İdarecilerin yetiştirilmesini sağlam yap.”

Sebük Tegin devlet memurlarının seçimlerinde öncelikli olarak hünere bakılmasının ardından da soylu bir kimse olmasının önemini belirtmiştir. Ancak soylu kimsede hünere yoksa vazife verilmemesini nasihat etmektedir.²⁵⁴

Mâverdî’nin tahminen 1030 yılında yazdığı düşünülen el-Ahkamu’s-Sultaniyye ve'l-Vilayätü'd-Dini yye adlı eserinde hükümdarın dört çeşit memuru olduğunu söylemektedir. Bunlar;

- “1. Herhangi bir yetki sınırlaması olmaksızın bütün işlerde halifeye naip olan vezirlerdir. Bunlar genel bir idare yetkisine sahiptirler.
2. Özel işlerde genel, mutlak bir idare yetkisine sahip olanlardır. Eyaletlerin bölge ve beldelerin valileri (emirleri) gibi. Göreceklere işler ve yerler belirli fakat o sahada genel bir yetki ve hareket serbestlikleri mevcuttur.
3. Genel işlerde özel bir idare yetkisi olanlardır. Baş kadı, baş kumandan, hudut muhafızları, haraç ve zekat toplayanlar gibi. Bunlar özel bir idare yetkisine haiz olup o sahada her türlü işi yapabilirler.

²⁵⁴Merçil, “*Sebüktegin’in Pendnamesi*”, s.203-232.

4. Özel işlerde özel idare yetkileri olan idareciler topluluğudur. Bir ülkenin, bölgenin hakimi, haraç ve zekat toplayıcısı, sınır koruyucusu, ordu komutanı gibi. Bunlar o muhitte, ülkede kendilerine ait sahada idare yetkisine haizdirler.”²⁵⁵

Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’in de devlet memurlarının konumu özellikle vezirin önemine büyük bir yer ayrılmıştır. Dört ana temel üzerine oluşturulan metin de en önemli karakter olan Kün-Toğdı hükümdardır ve adaleti temsil ederken, Ay-Toldı vezirdir ve devleti temsil eder. Yusuf’un devletin işleyişine dair tasvirleri iyi bir idarenin sağlanabilmesi için hükümdar ve vezirlerinin ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Yusuf bu husustaki fikirlerinden bazılarını şu beyitlerde nakletmiştir;

“Belli derecelere erişip iyi hizmet edenler

Büyüklüğe ulaşır, bütün arzularına kavuşurlar” (beyit 4066)

“Bey belli derecelere yükseltirse hizmetlerini

Minnettar bırakacak kadar öder onların hakkını” (beyit 4071)

“Ne güzel söylemiş akıllı bilge

Yetersiz kişilere yetki verme” (beyit 4074)

“Bilgisiz birine onur verirse beyi

O beye yazıktır, bunu bilmeli” (beyit 4077)

“O yüzden beyler hizmetli kulunun

Bilgisinin dengince büyütmeli yerini” (beyit 4079)

“İçten bağlı olmalı kul, beyini korumalı

Ondan sonra beyler eli açık davranmalı” (beyit 4081)

“Ne kadar büyürse büyüsün kulun adı kuldur

Onu büyüten beyine hizmet etmelidir” (beyit 4083)

“Ey beylerin değer verip yücelttiği kimse

Değer ver beyine, karşı gelme” (beyit 4085)

²⁵⁵ Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, s. 97.

- “Beye karşı çaba göstermeli, hizmeti
Gevşetmemeli, hizmet yolundan şaşmamalı” (beyit 4093)
- “Beyler arayıp içten bağlı bir kul bulursa
Onu tutmalı altın gümüş mahfazayla” (beyit 3127)
- “Tam doğru, güvenilir birini bulursa beyler
Kendileri erince kavuşur, mutlulukla yaşarlar” (beyit 3128)
- “Ey bey, işini iş bilene ver
Yararlı, doğru ve dürüst olana ver” (beyit 1759)
- “Eğer bey yarasıza verirse işi
Başkası değil kendisi yapar yararsızlığı” (beyit 1760)
- “Şu üç şeyden insan kendini gözetmezse
Başını götürür hemen, bu sözü dinle” (beyit 4119)
- “Biri, bu beylerin sözünü tutmalı sözlerin beyi gibi
Gözetmeli onu kendi sevgili camı gibi” (beyit 4120)
- “İkincisi görevi kötüye kullanmamalı, dürüst olmalı
Karışıklık günlerinde iyi gözetmeli kendini ” (beyit 4121)

29. kısımda Ögdülmüş beylere vezir olacak kimselerin nasıl olması gerektiğini söyler ve iyi vezirin devleti ne derece yükselteceğini açıklar;

- “Vezir beyin halka uzanan elidir” (beyit 2181)
- “Kuşkusuz gereklidir beye vezir
Vezir iyi olursa bey rahat uyur” (beyit 2182)
- “Vezirdir yüklenen beylerin yükünü
Vezirdir sağlam tutan beyliğin kökünü” (beyit 2183)
- “Bu iş için çok seçkin biri gerek
Aklı, gönlü yeterli, yürekten bağlı olması gerek” (beyit 2184)

“Akıllı ve bilgisi deniz gibi olmalı

Her işi bilmeli, beyin yüzünü güldürmeli” (beyit 2185)

“Hem soylu olmalı, hem gūnahtan sakınmalı

Doğruluk üzerine geçmeli günü” (beyit 2186)

“Vezirlik büyük iş, bu işe seçkin insan gerek

Dürüstlük ve soylu tavır gerek” (beyit 2187)

“Beyden sonra ilde sözü geçen

Vezirdir ili sözü ve davranışıyla yöneten” (beyit 2193)

“Saçı sakalı düzgün vezir heybetli olur

Vezir heybetli olursa işi sağlam yürür” (beyit 2217)

“Hesap bilmeli, bilge ve zeki olmalı

Bilgili olmalı ve bilmeli türlü yazıları” (beyit 2218)

“Vezirin tüm işi hesapla olur

Hesap bilmezse işçinin işi kalır” (beyit 2219)

“Vezir alçakgönüllü ve yumuşak dilli olmalı

Budur insanın sevilme nedeni” (beyit 2229)

“Vezirliğe çok olgun biri gerekli

Okumalı, yazmalı ve çok anlayışlı olmalı” (beyit 2234)

“Dili, gönlü bir, hem tavrı doğru olmalı

Halk arasında haya sahibi, bağışlayıcı olarak tanınmalı” (beyit 2235)

“Hizmeti seven, sadık ve yine hayırlı

Emanete karşı temiz gönüllü biri olmalı” (beyit 2237)

“Bu erdem ve bilgi tam olarak kimdeyse

Hakan vezirliği ona vermeli” (beyit 2238)

“Böyle bir kişi olursa beye vezir

Beyiyle birlikte halkı da erince ulaşıır” (beyit 2239)

“Dilediđince tam olur hakanın işi

Zenginleşir insanlar hem iller ili” (beyit 2240)

“Vezir olursa ile yararsız, yavuz biri

Zengini ve fakiri ile bozular o ilin halkı” (beyit 2241)

30. bölümde Ögdülmüş hakana kumandanların nasıl olmaları gerektiğini açıklar;

“Kuşkusuz gerekli beye bir kumandan

Uyumsuz düşmanın uykusunu kaçırır” (beyit 2270)

“Bu işe çok çevik, katı er gerekli

Başından geçirmiş, tam cesur yürekli” (beyit 2271)

“Savaşta gerekmez yüreksiz kişi

Yüreksiz olmak dışilerin işi” (beyit 2283)

“Yüreksiz kişiler orduyu bozar

Ordu bozulursa erler birbirine düşer” (beyit 2284)

“Ordusunu iyi gözetmeli, dili yakalatmamalı

Ordusunun az ya da çok olduğunu düşman bilmemeli” (beyit 2350)

31. bölümde Ögdülmüş hakana ulu hacibin nasıl biri olması gerektiğini söyler;

“Ulu hacib çok güvenilir olmalı

Bununla birlikte dini bütün olmalı” (beyit 2436)

“O kökü, soyu temiz, iyi tavırlı olmalı

Halkın üstüne gün gibi ay gibi doğmalı” (beyit 2437)

32. bölümde Ögdülmüş hakana kapıcı başının nasıl birisi olması gerektiğini söyler;

“Kapıcı başı hakana bağlı olmalı

Teni ve canıyla hizmet etmeli” (beyit 2529)

“Hizmet ederken töre ve adab bilmeli

Bütün tavırları, davranışı ılımlı olmalı” (beyit 2531)

33. bölümde Ögdülmüş hakana elçi gönderilecek kişinin nasıl biri olması gerektiğini söyler;

“Elçinin senden üstün olması gerek

Bilgi ve akıl sahibi olması gerek, bir de sıkı yürek” (beyit 2597)

“Tanrı kullarının en seçkinleri

Ve en iyileri onun elçileriydi” (beyit 2598)

34. bölümde Ögdülmüş hakana katibin nasıl biri olması gerektiğini söyler;

“Beyler sözünü ne kadar gizlese de

Söylemesi gerek şu iki kişiye” (beyit 2678)

“Birisi yazıcı, birisi vezir

Bu ikisine sözü açmak gerekir” (beyit 2679)

“Bu iki kişide olur tüm sırlar

Sırrı tutmazlarsa işi bozarlar” (beyit 2681).²⁵⁶

Yusuf memurların hizmetlerini, görevlerini devlet için gerekliliklerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Hükümdarın hünnerleri doğrultusunda kullarını işlerin başına memur tayin etmesi gerektiğini anlatmaktadır.

Nizâmü'l-Mülk Siyasetname'sinde kendisi de bir vezir olduğundan dolayı hükümdarın kişileri hangi sebepten hangi mevkilere getirilmesi gerektiğini, devlet memurlarının vasıflarını ve hükümdarın devlet memurlarının işlerini takipte nasıl davranması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

“Eğer hizmetkarlarından ve memurlarından bir kimseden yakışsızlık ve yağma vuku bulursa, eğer o kimse, azarlama ve nasihat ile yola gelir gaflet uykusundan

²⁵⁶ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, (Çev. Ayşegül Çakan), s. 307, 308, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 188, 194, 200, 210,211, 147.

uyanırsa, onu o işinde tutması, eğer uyanmazsa makamında hiç tutmasın, onu layık olan başka bir kimse ile değiştirsin.” (I. Fasıl)²⁵⁷ Nizâmü’l-Mülk devlet memurların yaptıkları hatalarda önce uyarılmasını eğer hataya devam ederlerse makamlarının elinden alınmasını tavsiye etmiştir.

“Görevlerini noksansız yerine getirip getirmediklerini görmek için padişahın vezirleri ve mutemetleri gizlice sürekli denetlemesi lazımdır. Padişahın ve memleketin esenlik yahut kargaşası onlara bağlıdır. Vezir iyi tabiatlı biriye o memleket kalkınır, ordu ve reaya hoşnut ve huzurlu, padişah ise kaygılardan azade olur. Vezir şirret birisi ise memlekete telafî ve tedavisi imkânsız hasarlar verir ve bu sebeple padişahın gönlü daralır, zihni bulanır ve memlekette karışıklıklar zuhur eder.” (4. Fasıl)

Büyük vezir, Siyasetname’de vezirin devlet için öneminin ne derece mühim bir noktaya tesadüf ettiğinden bahsetmektedir. Vezirin işlerini iyi yapması, adaleti sağlamanın halkın refahının sağlanması için gerekli olduğu vurgulanmaktadır.

“Nice bir meşakkatle büyütölüp terfi edilmiş kişiler küçük bir kusur işlediklerinde yahut hataya düştüklerinde alenen azarlanmaları haysiyetlerine dokunabilir. Bir yanlışlık yapan kişiye göz yumularak gizlice çağırılması gerekir ve uyarılır. Eğer mugayir davranışlarına devam ederse gözümüzden düşer” (34. Fasıl) Hataya düşen devlet memuruna karşı izlenilecek yolu anlatan müellif hatanın devamında memurun gözden düşeceğini ve makamını kaybedeceğini iki ayrı fasılda üst üste tekrarlamıştır.

“Dergâh-ı hassın ases, nöbetçi ve muhafızlarına büyük bir özen içinde tam bir dikkat gösterilmelidir. Bu topluluktan sorumlu olan kişiler onları iyi tanımlı, gizledikleri yahut açığa vurdukları hallerini tetkik eylemelidir. Zira bunlar fakir fukara taifesinden ve tamahkâr olduklarından ötürü bir iki altına kolayca tav olarak yoldan çıkarılabilirler. Diğer yandan aralarında gördükleri yabancıların kim olduğuna ilişkin araştırmada bulunsunlar. Her gece nöbete ve asayiş kontrolüne çıktıkları vakit onları denetlesinler. Başka birtakım sorunlara yol açabileceğinden ötürü son derece hayati önem arz eden, ihmale gelmez bu meseleyle gece gündüz demeden ilgilenilsin.” (35. Fasıl)

Bu fasılda yüce dergahın gece bekçilerine, nöbetçilerine ve kapıcılarına son derece dikkatli davranılması gerektiği, işlerinde yanlış yapmamaları için titizlikle takip etmeleri gerektiği anlatılmaktadır.

²⁵⁷ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Haz. Mehmet Altay Köymen), s.8-9.

“Makbul bir işi yerine getiren hizmetkârların gecikmeden takdir edilerek ödüllendirilmelidir. Diğer kölelerin işlerine gösterdikleri ihtimamı artırmak, suçluları suça tevessülden caydırmak, işleri düzeltmek için mecbur kaldığından ötürü bir hata eyleyen köle işlediği suçun nispetince cezalandırılması gerekir. Zira hükümdarın selameti bundadır.” (37. Fası) Hükümdar başarılı işler yapan memurlarına ödül vermeli hatalı iş yapanları da cezalandırmalı diyen Nizâmü’l-Mülk bu işleyişin hata yapanlar için caydırıcı ve başarılı olmak isteyenler içinse teşvik edici olduğunu vurgulamaktadır.

“Padişahın memleket sathında görevli kadıların vaziyetlerinden teker teker haberdar olması gerektir. Vazife; onlardan âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayanlara teslim edilerek gönlünün harama meyletmemesi için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanmaları icap eder. Zira bu, muazzam ılercede hassas ve önemli bir noktadır. Çünkü onlar Müslümanların canlarından ve mallarından mesul kılınmış kişilerdir İster cahilane ister kasten yahut tabiatları gereğince bir hüküm yahut fetva verdikleri vakit diğer kadıların verilmiş yanlış karara şerh düşüp padişaha iletmeleri, söz konusu hâkimin de azledilerek cezalandırılması gerektir.”

(6. Fası) Müellif bir çok devlet memurunun görevlerini ve önemlerini ayrı ayrı fasıllarda teferruatlı bir şekilde açıklamıştır. Bu fasılda da kadıların görevlerine ilişkin bilgi vermektedir.

“Nedim edinmede birkaç fayda mülâhaza edilir. Birisi padişahın can dostu oluşu, diğeri onu gece gündüz kollayan bir muhafız oluşudur. Maazallah bir tehlike baş göstermesi durumunda nedim gözünü kırpmadan bedenini belalara cansiperane kalkan eylen Bir diğeri, padişah nedimle havadan su dan konuşabilir; aynı zamanda kendilerine iş buyrulduğu ve işleri yapmaya memur kıldıklarından ötürü vezirleri yahut devletin ileri gelenleriyle konuşamayacağı gayri ciddi yahut ciddi birçok meseleyi nedimle paylaşabilir. Faydalı ve pek makbul bir durum olarak padişahlar, nedimlerin her konudan dem vurmalarına; hayır olsun şer olsun nice mevzularda, ayık yahut esrikken vaziyet hakkındaki nükte yollu beyanlarına kulak verirler. Bu arada nedim asil, erdemli, güleç, itikadı saf, ketûm ve giyimi kuşamı şık; kitaplardan, kıssalardan, pek az kişinin bildiği konulardan, mizahi yahut ciddi meselelerden nice şeyi hatırında tutarak onları güzel bir şekilde nakledebilmeli; her daim neşeli, kafadar olup tavla ve satrancı iyi bilmelidir.” (17. Fası)²⁵⁸

Nedim olan kişinin hükümdar nazarındaki kıymeti ve hükümdar için gerekliliği bu fasılda anlatılmıştır.

²⁵⁸ Nizâmü’l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s 29, 53, 61, 123, 179, 183, 189.

Keykâvus b. İskender Kâbusname'sinde hükümdarın memurlarının kusurlarını halk arasında söylenmemesini tavsiye etmektedir. “Kalaba halk arasında öğüt vermek başa kamçıyla vurmaktır.” (6. Bab)²⁵⁹

“Şöyle bilmiş ol ey oğul, kul almanın üç şartı vardır: Birisi odur ki aybını ve hünerini dene, içinde ve dışında var mıdır, ya da yok mudur, ince görüşlülükle anla; ikinci olarak, sağlığı ve sayrılığı var mıdır, yok mudur, aslı neredendir, hangi cins iyidir ya da kötüdür, bilmelisin. Geldik şimdi ince görüşlülüğün şartına; Aldığın kulu ne iş için alıyorsan, önce işini hazırla, sonra kul al. Böylece görenler, “İyidir, kulluğa layıktır” desinler ve senin hasiret sahibi olduğun belli olsun” (23. Bab)²⁶⁰

Müellif burada hükümdarın kendisine hizmetkar seçiminde dikkat etmesi lazım gelen hususları anlatmaktadır.

“Geldik şimdi akıllı, devletli ve talihi iyi olan kulun nişanlarına... Boyu doğru olsun, boynu düşük ya da kambur olmasın. Şişmanlıkta ve zayıflıkta orta olsun. Saçı da orta olsun, yani ne çok sert ne çok yumuşak olsun. Yüzünün renginin akı ak, kızılı kızıl olsun. Ayası yassı, parmaklarının arası açık ve gözleri ela olsun. Açık gönüllü, güleç yüzlü olsun. Bu dediğim nişanların olduğu her kulu, ilim öğretmeye, yazıcılığa, kahyalığa, hazinedarlığa ve her ne işe koyarsan koy, gayet inanılır ve güvenilir olur. Eğer savaşa yarar kul almak istiyorsan nişanları budur: Saçı sert olsa gerektir. Boyu kısa olmasın ta mam olsun. Endamı doğru olsun, büğrü olmasın. Vücudu kuvvetli olsun, eti yumuşak olmasın, sert olsun. Uzun kemikli ve teninin derisi sağrı gibi buruşmuş, mafsalları sağlam olsun. Damarları çekilmiş olsun ve deri altında uzun uzun görünsün. Parmakları kalın; ayası, göğsü ve omuzu yassı olsun. Burnu kalın, başının önü dazlak olsun. Karnı da yassı olsun. Belinin yanı bingil olsun. Ne zaman yürüse, sinirleri yukarı çekili çekili gelsin. Mavi gözlü olsun kara gözlü olmasın. Bu dediğim nişanlar hangi kulda varsa, bahadır, beğenilir, haktanır olsa gerektir.” (23. Bab)²⁶¹

Müellif orduya alınacak kimselerin fiziksel özelliklerinden yola çıkılarak seçim yapılması gerektiğini anlatır. Bu özellikleri hem kendi yaşadığı tecrübelerle bağlı olarak, hem de tarihi gerçekler doğrultusunda iletmiş olduğunu bildirmektedir.

“Türk'ten, hangi tayfa içinde olursa olsun, güzelliğini anlatmaya değer güzeller çıkar. Çirkinler de çıkar Türk'ten, çirkinliğinin vasfını anlatmaya değmez. Ama Hindular bu dediğimin tersidir yani Hinduların hepsi çirkin olur, hiç güzeli olmaz. Türk'e göre Hinduların başı büyük, yüzü yassı, gözü yufka olur, yani kapaklı değildir. Burnu

²⁵⁹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. Mercimek Ahmed), (Haz. Orhan Şaik Gökyay), s.47.

²⁶⁰ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırımlı), C. 1, s.220.

²⁶¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırımlı), C. 1, s.221-222.

yassıdır, dişi, dudağı kötüdür. İster her uzvuna ayrı ayrı bak, ister bütün endamına bir kez bak, çirkin görünür, Türk'ün görünüşü gibi görünmez. Çünkü Türk'ün görünüşü ve yüzü tazelik ve güzellikte cümle cinslerden üstün durumdadır. Geldik hünerine; Onların hüneri budur ki babadır olurlar. Yalansız dostluk ederler. Gizlice düşmanlık etmez ya açıkça düşman ya da yardımcı olurlar. Ne iş ısmarlarsan başarırlar.”²⁶²

Müellif bu kısımda da memur seçiminde Türklere öncelik tanınmasının sebeplerini açıklamaktadır. Türklerin fiziksel özelliklerinden ve hünerlerinden bahsetmektedir. Babın devamında da Türk milletinin olumsuz özelliklerine değinmektedir. Kul seçiminde bu hususlarda dikkatli olunmasını nasihat etmektedir.

de Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk adlı eserinde devlet memurlarının seçimleri, vazifeleri ve işlerini takipte dikkat edilmesi gereken hususlar şu şekilde aktarılmıştır;

“Hükümdar, baş vekillik (vezir-i azam) mevkiini ve memleketin diğer idari işlerini ehil olmayan insanlara teslim etmemelidir. Şayet ehil olmayan kimselere memleketin işlerini bırakırsa, onlar başkanın aklına gelmeyen yollarla işleri bozarlar, memleketi harap ve halkın işlerini alt üst ederler. Neticede büyük bir kargaşalık ortaya çıkar. İslâm'ın düsturlarını değiştirirler, kendi arzularına uygun asılsız şeyler ortaya koyarlar, kötü faaliyetlerde bulunan muasır bilginleri kendi taraflarına çekerler, bu sayede yıllarca çalışarak meydana getiremedikleri kötü bidatler bir anda çıkmasına ön ayak olurlar”

Gazzâlî yetersiz bilgi ve tecrübede olan kimselerin devlet memurluklarına atandıklarında devletin işleyişinin bozulacağından, ahalinin huzurunun kaçacağından ve bu yüzden ülkenin harap olacağından bahsetmektedir. Ayrıca Gazzâlî, I. Hüsrev (Anuşiravan)'ın sözünü nakleder; “Vali bulunduğunuz eyaletlerde, ziraat ve bahçe ekimine elverişli olmayan yerleri imar edini z, bu faaliyetlerden uzak kalmayınız.” Hükümdarın tarihe mâl olmuş kimselerin tavsiyelerini dikkate alarak, valilerini kontrol etmesini, imar faaliyetlerinde bulunmalarını emretmesini söylemektedir. (3. Bölüm) Gazzâlî devletin devamlılığını sağlayan şartları anlatırken devlet memurlarına adil davranılması gerektiğinden bahsetmektedir.

Bununla ilgili; “Başkan, halktan aldığı gibi halka vermelidir. Devlet işlerinde çalışan memurların maaş durumlarını farklı bir şekilde birbirinden farklı olarak arttırmamalıdır. Aynı hizmeti yerine getirenlerin maaşını eşit seviyeye getirmelidir. Devlet başkanı maaş durumunu böyle yapmaz, bazı idari görevlilerin maaşını yükseltirken bazılarını

²⁶² Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmılı), C. 1, s.224-225.

eksiltirse bir kargaşanın doğmasına sebep olur, dolayısıyla devlet işleri de sarsılır” demektedir. (6. Bölüm)²⁶³

Alâaddin Keykubâd için Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî tarafından yazılan el-Letâ'ifü'l-Alâ'iyye fi'l-fedâilî's- Seniyye isimli siyasetname de 7. babını vezirlerin yeterlilikleri ve devlet için gerekliliği konusuna ayırmıştır. Müellife göre; “Vezir gereklidir; çünkü Sultan her şeyi kendi kendine istişare edemez” demektedir. Bu görüşe göre hükümdarın istişare etme konusuna da değinmekte ve bu hususta ona yardımcı olacak kişilerin vezirler olduğunu dile getirmektedir. Yine müellif hükümdarların vezirleri ile istişare etmeleri ile ilgili; “Vezirin görüşünden istiğna eden kendisini tehlikeye atar. Çünkü tek görüş hatalı olabileceği gibi; tek akıl da yanlış yapabilir” demektedir. Zencânî vezir olacak kimselerin vasıflarını şu şekilde sıralayıp açıklamaktadır;

“Ehliyet (kuffât), melikin süsü; devletin donanımıdır. Vezir ise, ilim, âdâb ve tecrübeyi şahsında toplayan kişidir. Vezirlerin sıfatları şunlardır: zeki (vâfiru'l-'akl), düzgün yaratılışlı (selimu't-tab'), edebli (edibu'n-nefs), mutedil huylu (mu'tedilu'l-ahlâk), doğru iş yapan (munâsibu'l-ef'âl), çabuk karar veren (serî'atu'l-bedîha), iyi görünüşlü (makkûlu's-sûre), açık görüşlü (cezlu'r-re'y), fikri isabetli (sâibu'l-fikre), sır saklayan (kalîlu's-sirra), yerinde tedbir sahibi (hasenu't-tedbîr). Bütün bu özelliklerin tek bir şahısta toplanması mümkün değildir; en azından: zeki, fikri isabetli, ilim ve din sahibi (husûlu'l-'ilm ve'd-diyâne), görüşünü uygulayan ve emanete riayet eden (tahakku'r-re'y ve'l-emâne) olmalıdır. Kimileri, bu hasletlere neseb ve yaşlılığı da eklerler.” (7. Bab)

Zencânî siyasetnamesinin 8. babında ise “valiler ve kadıların ile bunlar için gerekli olan durumları” anlatmaktadır. Müellife göre; “vali, adil, kararlı, iyi ahlaklı, kıvrak zekalı, devletin idamesi konusunda ihlaslı, ülkenin yönetiminde iyi niyetli olmalıdır.” Müellife göre her yöneticiyi felakete sürükleyen bir kötü huyu vardır. Bu kötü huylar şu şekilde açıklanmıştır;

“Melikin afeti kötü ahlaklı olma, vezirlerin afeti kötü vicdanlılık, emirlerin afeti itaatsizlik, askerî (ordunun) afeti komutanlarına karşı gelmesi, yönetilenlerin afeti zayıf siyaset, alimlerin afeti makam ve baş olma sevgisi, kadıların afeti aşırı tamahkarlık, dürüst kişinin afeti takva azlığı, malın afeti akrabaların çatışması, adâletin afeti valilerin kötü yönelimleri, cesurun afeti basiretinin ve hazımkârlığının kaybolması, güçlünün afeti hasmını zayıf görmesi, verenin afeti verdiğini başa kakması,..vb.” (8. Bab)

²⁶³ İmam-ı Gazzâlî, **Mülkûn Sultanlarına Nasihatü'l-Mülûk**, (Çev. Osman Şekerci), s. 91, 100, 142.

Zencânî siyasetnamesinin 8. babında hükümdarların yönetici taifesine karşı tutumları ve bu taifenin durumlarını açıklamıştır.

“Vezirler, valiler ve kadılardan sonra yönetilenler dört taifeden oluşur: 1. Âlimler: Dini n direkleri (erkân) şeriatın yardımcılarıdır. Onlar İslâm’ın kaidelerini güçlendirir ve ahkâmın ilkelerini sağlamlaştırırlar. İşte bunlar salih alimlerdir, 2. Şeyhler ve Salihler. İhsânda bulunma ve saygı konusunda bunlara alimlere davranıldığı gibi davranılır. Çünkü onlar ahiret ehlidirler. Onlar için güzel zanna sahip olunmalı, onların fesad üzere olduğu sanılmamalıdır, 3. Halk ve tacirler, 4. Çiftçiler (harrâs): Onlar toprağın sahibi ve ehl-i meskenettirler.”²⁶⁴

Müellif eserinin önemli bir kısmını devlet memurlarına ayırmış, onların devletin işleyişindeki yerlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

Necmeddin-i Dâye’nin Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat isimli siyasetnamesinin 3. bölümünde vezirlerin ve üst düzey yöneticilerin uymaları gereken kuralları anlatmıştır. Müellife göre; “Vezirlik saltanata eş ve yoldaştır. Memleketin temel direğidir. Her padişaha doğru ve açık görüşlü, şefkat sahibi, yeterli donanıma sahip, alim ve ileri görüşlü bir vezir gereklidir” demektedir. Aynı zamanda müellif Peygamber (s.a.) Efendimizin bir hadisini de konuyla alakalı olarak nakleder; “Allah bir padişah için hayır murad ederse ona, unuttuğu zaman hatırlatan hatırladığı zaman yardımcı olan, salih bir vezir lütfeder.”

Müellif saltanatı bir otağ çadırına benzetir ve memurların devlet içerisindeki yerlerini bu şekilde tasvir eder.

“Eğer bir memlekette kamil ve saygın bir vezir hakim olmazsa, o memleketin güzelliği, safâsı, huzuru olmaz. Saltanat bir otağ çadırı gibidir; onun direği doğru ve ileri görüşlü bir vezirdir. İpleri, beylerdir. Valiler, kadılar, alimler ve diğer devlet adamları da çadırın aralarındaki diğer parçalarıdır. Çadırın kazıkları ise padişahın adaletidir. Çadır onlarla ayakta durur.”²⁶⁵

İncelemeye tabi tuttuğumuz tüm siyasetnamelerde devletin devamlılığı, halkın refahı için iyi bir hükümdar ve o hükümdarın iyi bir yönetici taifesine ihtiyacı vardır. Devlet memurlarının halka adaletle davranması, hükümdarın memurların işlerini

²⁶⁴ Fazlıoğlu, “Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye”, s.225-239.

²⁶⁵ Necmeddin Dâye, **Hüküm Sahiplerinin İzleyecekleri Yol (Mirşadü'l İbâd mine'l-Mebde' ile'l Me'âd'dan Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a ve Osmanlı Sultanı II. Murad'a Sunulan Siyasetname)**, (Haz. Şefaettin Severcan), s. 179-180.

takip etmeleri gerektiğini ve onlara karşı adaletli davranmaları gerektiği anlatılmıştır. İyi tabiatlı memurların devletin yükselmesine olan faydalarından bahsetmişlerdir.

5.9. Hükümdarların Diğer Vasıfları

X-XV. yüzyıllarda kaleme alınan siyasetnameler Türk kültürünü temsil etseler de aralarında önemli farklarda vardır. Siyasi, sosyal coğrafi ve dönemsel değişiklikler siyasetnamelere de yansımış hükümdarın vazife ve vasıflarının farklı şekillerde ele alınmasına da sebebiyet vermiştir. Bunlar küçük farklar olmakla beraber dönemin düşünce yapısı ve sosyo-kültürel alanda bize fikir vermektedir.

Sebük Tegin'in Pendname'sinde oğluna eğlenceye, lezzet ve şehvete meğilli olmamasını nasihat eder. Yolların güvenliğinden emin olmasını ve suçluların sorgulanmasında hassas davranmasını ister. Kibirden, kendini beğenmişlikten uzak olmasını ve tecrübeli kimselerle devlet meseleleri hakkında istişarede bulunması gerektiğini söyler. Bunun dışında Sebük Tegin; "israfı uygun görüp bütün hazineyi savurma, bahşişi hakkıyla ve vaktiyle ver. Geveze ve gereksiz söz söyleyenleri huzurunda tutma; sakın onların sözlerine iltifat etme. Zira padişahın sırları daha çok geveze ve şakacı insanlarla dışarı çıkar" diyerek nasihat etmektedir.

Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde hükümdarın vasıflarına değinirken asil soydan gelmiş olmanın üzerinde hassasiyetle durmuştur. Türk Devletlerindeki genel görüş hakan ve ya sultanların Oğuz Kagan ya da Asfaryab'ın soyundan gelmiş olmalarıdır. Hükümdar ancak bu sayede halkın gözünde hakimiyetini sağlayabilir. Bu durumun temel sebebi ise; Tanrı'nın yönetme hakkını belli bir soya vermiş olduğu inancıdır. Kutadgu Bilig'de bu hususla alakalı şu bilgiler aktarılmıştır:

"Bey doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir

İşlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir" (beyit 1932)

"Babası bey ise, oğul bey doğar

O da ataları gibi bey olur" (beyit 1950)

"Bakarsan görürsün şimdi bu Türk beyleri

Dünya beylerinin en iyileri" (beyit 276)

“Bu Türk beylerinden adı belli

Tonga Alp Er’dir kutu belli” (beyit 277)²⁶⁶

Yusuf Has Hacib’e göre hükümdar; devlet işlerinin yürütülmesinde aceleci olmayıp, sabretmeli ve öfkesine hâkim bulunmalıdır:

“Hiçbir işte acele etme, serin tut kendini

Böyle kişiler elde ederler arzularını” (beyit 1310)

“Sabır ve ılımlılık beyin görkemidir

Bu beylik işinin bağı, yuları budur” (beyit 1988)

“Acele korkudan gelir ve herkes için kötüdür

Bu eğer beyde olursa onun yüzünü sarartır” (beyit 1996)²⁶⁷

Yusuf Has Hacib’e göre hükümdar; kendi nefsinin esiri olmamalı; zinâdan, içkiden ve fesattan uzak durmalıdır. Çünkü hükümdar, tutum ve davranışlarıyla halka örnek teşkil etmekte, halk da onun yolundan gitmektedir:

“İnsan için altın ve gümüş kıymetli bir şeydir

Kendisine hâkim olan kimse, gümüşten daha kıymetlidir” (beyit 1725)

“Bedeninin arzularını kovup ibadet eden

Görünmez düşmanına fırsat vermez” (beyit 3628)

“Ey hakan, bu nefsin düşmandır, sıkı tut onu

Dilediğini verme ona tattırma bu zevki” (beyit 5318)

“Şarap içme, fesada karışma, uzak dur

Zina yapma, fîsk ve fücür ile kara yüzlü olma” (beyit 1334)

“Bu iki hareketten mübarek saadet kaçır

Bunlar insana fakirlik yolunu açar.” (beyit 1335)²⁶⁸

Yusuf’a göre hükümdar bünyesinde inatçılık gibi bir vası barındırmamalıdır:

²⁶⁶ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s.42-42, 159-160.

²⁶⁷ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s.115, 164.

²⁶⁸ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s.145, 276, 394, 117.

“Kim haşin tabiatlı ve inatçı olursa

Onun işi her zaman ters gider.” (beyit 1670)

“Bunların en kötüsü bu inatçılıktır

İnatçı kimse, hiç şüphesiz çok sıkıntı çeker.” (beyit 2064)

“İnatçılık, insan için ağır bir yükür

İnatçılıktan kendini kurtar ve onunla savaş” (beyit 2066)²⁶⁹

Yusuf Has Hacib’e göre, hükümdar olabilmenin şartlarından biri de tatlı dilli olmak ve güler yüzlü davranmaktır:

“Yumuşak huylu olmalı bey, hem tatlı dilli

Hem akıllı, hem bilgili” (beyit 326)

“Halk içinde kim nüfuz sahibi olursa

Onun dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi tevazu göstermelidir” (beyit 547)²⁷⁰

Yusuf Has Hacib; hükümdarın sahip olması gereken; insanî, manevî ve ahlakî vasıfların yanında, gerekli olan fizikî özellikleri de şu şekilde tarif etmiştir:

“Bey güzel yüzlü, saç-sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı

Aynı zamanda nâm ve şöhret sahibi bulunmalıdır” (beyit 2083)

“Yüzünü gören herkes, bakınca onu sevmeli

Memleketi ve halkı ona bakıp, güvenle yaşmalıdır” (beyit 2084)

“Düşmana karşı cesur ve mert olmalı

Güzelliği bakan gözü sevgi ile parlatmalıdır” (beyit 2085)

“Bilgi nazarında boyunun çok uzun olması makbul değildir

Onun çok bodur olması da güzel düşmez.” (beyit 2086)

“Onun için bey orta boylu olmalıdır

Orta boylu olması daha iyidir.” (beyit 2087)²⁷¹

²⁶⁹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s. 141, 168.

²⁷⁰ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s. 45-61.

Yusuf Has Hacib, devlet işlerini yürütürken meşveret etmenin çok önemli olduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

“Dinle, Tanrıdan insanlara haber getiren nebi ne der

Her yapılacak işe meşveret ile çare bulunur” (beyit 5651)

“İnsan her işini yakını ile danışmalıdır

Her türlü iş danışma yolu ile halledilir. (beyit 5652)²⁷²

Türk Hükümdarı'nın, millet tarafından benimsenmesi ve sevilip sayılması için gerekli olan diğer vasıflar; Siyasetname'de şu şekilde ifade edilmiştir:

Nizâmü'l-Mülk'e göre; sultanın otoritesi öncelikle Allah'ın direk yetkilendirmesinden, ikinci olarak da kendisinin siyasi iktidar kazanma yeteneğinden kaynaklanmaktadır. O'nun nazarında Sultanlık görevi; hem kutsal hem de ırsîdir ve eskiden olduğu gibi babadan oğula geçmelidir. Dolayısıyla Nizâmülmülk hükümdarın egemenlik iddialarını; ilahi tey'id, iktidarın kazanılması ve ırsî haleflik biçiminde üçlü bir meşruiyete dayandırdığı görülmektedir:

“Allahü Teâlâ, tarihin bu döneminin de kadim çağlarda yaşamış şahların zamanı gibi olması ve halka saadet ve huzur bahşetmesi için nesli atadan ataya ta büyük Afrasyab'a dayanan ulu padişahımızı daha önce hiçbir padişaha bahşedilmemiş olan yücelik ve kerametlerle bezedi.” (I. Fasıl)²⁷³

Nizâmü'l-Mülk, padişahın düşünerek hareket etmesini, yapılacak işlerde acele etmemesini ve öfkesine hâkim olması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Kemal sahibi ve akıllı insanlar, öfkelerini gizlerler. Böylelerinin öfkeleri akıllarına değil, akılları öfkelerine galip gelir. Nefsî arzuları akıllarına galip gelirse, kızdığı zaman öfkesi aklını ortadan kaldırır, nefis hangi divanelikleri emrederse onu yapar. Kimin akli nefsi arzularına galip gelirse, öfke anında akli, isterse onun nefsini kırar. İnsanlar onun öfke içinde olduğunu bildiği halde, yaptığı ve buyurduğu her şeyin

²⁷¹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s. 169-170.

²⁷² Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, s. 417.

²⁷³ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), s.13.

akıllıca olduğunu bilirler ve onu beğenirler. ...Sabretmek ve zulüm yapmamak iyi bir harekettir. Fakat yüce kimsenin eğlence anında şükürle, Allah korkusuyla sabretmesi daha da iyidir.” (34. Fası) ²⁷⁴

Nizamü'l-Mülk hükümdarın nefsinin terbiye etmesini bilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir:

“İnsanın nefsi arzuları aklına galip gelirse, kızdığı zaman öfkesi aklını ortadan kaldırır. Nefis hangi divanelikleri emrederse onu yapar. Kimin akli, nefsin arzularına galip gelirse, öfke anında akli, isterse onun nefsinin kırar”(34. Fası). ²⁷⁵ “... Fena huyları kendinden uzaklaştırıp iyi huylar edinmelidir. Fena huylar şunlardır: Kin, kıskançlık, büyüklenme, öfke, şehvet...” (43. Fası). ²⁷⁶

Nizamü'l-Mülk hükümdarın gücüne yakışır şekilde davranmasının uygun olduğu görüşündedir:

“...Bir padişahın ihtişam ve merasimleri himmet ve zenginliği ölçüsünde olmalıdır. Bugün cihanda efendimizden (Allah mülkünü daim etsin) daha büyük bir padişah yoktur. Hiç kimsenin ülkesi onun toprağından daha büyük değildir. Allah'a binlerce şükür, bu ülkede silah, cephaneye, insanlık, ileri görüş, ululuk, toprak, saltanat için ne gerekirse hepsi vardır” (20. Fası). ²⁷⁷

Nizamü'l-Mülk 43. fasılda hükümdarın iyi ve kötü huylarından bahsetmiştir:

“Diğer bütün melikler üzerinde ünü ve değeri olmasını isteyen meliğin, kendini maddi ve manevi olarak süslemesi gerektiğini söylemişlerdir... Fena huyları kendinden uzaklaştırıp, iyi huylar edinmelidir. Fena huylar şunlardır: Kin, kıskançlık, büyüklenme, öfke, şehvet, hırs, arzu, yalan, cimrilik, zulüm, bencillik, acelecilik, şükürsüzlük, düşüncesizlik. İyi huylar ise; utanma, iyi yaratılış, yumuşaklık, af, tevazu, cömertlik, doğruluk, sabır, şükür, acıma, ilim, akıl ve adalettir...” ²⁷⁸

Keykâvus b. İskender, Kâbusname'sinde oğluna asil bir soydan geldiğini hatırlatmakta ve buna layık olmasını nasihat etmektedir:

“Ey oğul, cihanda ömür sürersen kendi asim gibi temiz sür, çünkü senin soyun ulu bir soydur, cihanın padişahlarıdır. Deden Şemsül-Maali Kabus İbn Veşmgir İbn Ağus'tur, hanedânı Gilan'ın beyleriydiler, Ebu'l- Müeyyed-i Belhi senin dedelerinin

²⁷⁴ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. M. T. Ayar), s. 147-148.

²⁷⁵ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. M.T. Ayar), s. 147.

²⁷⁶ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. M. T. Ayar), s. 212.

²⁷⁷ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. M. A. Köymen), s. 115.

²⁷⁸ Nizâmü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. M. A. Köymen), s. 226.

zamanında olanları (anlatmak için) bir şehname düzmüştür, şimdi Gilan'da o hikayeler yadigar kalmıştır. Gayret et ki senin de adın tarihlerde yadigar kalsın. Ayrıca benim babam senin dedendir. On üçüncü göbekte Keykavus ibn Kubad'a ulaşır, o da Nuşirevan-ı Adil'in kardeşidir. Senin anan gazi padişah Sultan İbn Mahmud Nasırüddin'in kızıdır. Benim babanan anası, Deylem meliki Emir Hasan Firuzan'ın kızıdır. Öyleyse ey oğul, akıllı ol ve kendi soyunun hürmetini iyi gözet, ta ki şerefsizlerden olmayasın. Gerçi yü. züne ne denli baksam akıl ve hüner görürüm, ama öğüt aklın süsüdür, benim yapacağım onu sana hediye ver. mektir, sen saklamazsan ziyankar olursun” (Söze Giriş).²⁷⁹

Keykâvus, oğluna anne ve babasına karşı hürmetkâr olmasını nasihat eder. Bir hükümdarın atalarına, soyuna karşı minnetkar olmalarının faydalarını dile getirir:

“Oğulun boynunun borcudur ki, babasının ve anasının hakkını, saygısını saklasın ve aslını ululasın, çünkü aslını ululayan kendisini ululamış olur ve uluzade olur. Şimdi oğula şöyle ant gerek: Kendi soyunun saygısını sıkıca saklasın. Çünkü akıllı oğul o dur ki, kendisini hor düşürmeye, yani babasını ve anasını horlamaya, ta ki kendi de hor olmaya” (5. Bab).²⁸⁰

Keykâvus oğluna dürüst olmayı nasihat eder:

“İmdi ey oğul, sen de sözün yahşisini söyle, sakın yalan söyleme, yalancı olma. Sözünün doğruluğuyla tanınmış ve ünlü biri (olarak) bilinmeye çalış. Şöyle ki eğer zorunlu olarak bir kez yalan söylesen de gerçeğe geçsin. O halde ne söylersen doğru söyle, yalan söyleme ve yalana benzeyen gerçeği de söyleme” (7. Bab).²⁸¹

Keykâvus oğlu Gilan Şah'a içki konusunda nasihatlerde bulunmuştur:

“İmdi bilmiş ol ey oğul, şarap konusunda ne iç diyebilirim ve ne içme diyebilirim. Çünkü gençler kimsenin sözüyle iş görmezler ve başkasının sözüyle yiğitlik fiilinden vazgeçmezler. Çünkü bana da gençken çok söylerlerdi, ben de kabul etmezdim. Elli yaşımdan sonra ulu Tanrı inayet eyledi, bana yardım etti ve tövbeyi layık gördü.

“Ama eğer içmezsen iki cihanın faydası senin olur ve ulu Tanrı da senden hoşnut olur. Hem halk arasında kınanmazsın, akılsızların yaptığı gibi olmayacak. hareketlerde bulunmazsın, malın da telef olmaz. Öyleyse bu mana ile, yani dediklerimden ötürü eğer iç mezsen doğru olur, benim yanımda da çok sevgili

²⁷⁹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmı), C. 1, s.77.

²⁸⁰ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmı), C. 1, s. 99.

²⁸¹ Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmı), C. 1, s. 129.

olursun.... Hele oğul, hiç olmazsa sarhoş oluncaya dek içmemeye çalış, çünkü sarhoş oluncaya kadar içmenin iki türlü sonucu vardır: Birisi delilik ve birisi sayrılık. Çünkü mademki sarhoştur, son derece delidir ki yarı deli; ne zaman ki nuhmurdur, son derece sayrıdır ki yarı sayrı. Öyleyse akıllı kişi niçin meşgul olsun bir nesneyle ki sonu delilik ola ya da sayrılık” (11. Bab).²⁸²

Keykâvus, siyasetnamesinde oğluna birçok konu hakkında nasihat etmektedir. Konuk ağırlama, tavla, santraç oynama, iyi at seçme, iyi eş seçme, yemek yeme ve bunun gibi özel hayata dair birçok konuda açıklık getirmekte ve nasihatler vermektedir. Keykâvus, oğlunun bu nasihatleri kendine huy edinmesi gerektiğini doğuştan gelen hünelerine cevhere dönüştürmesi gerektiğini söylemektedir.

Ahmed b. Sa'd b. Mehdi ez-Zencânî, el-Letâ'ifu'l-Alâ'iyye fi'l-Fedâili's-Seniyye adlı siyasetnamesinde II. Babda meliklerin soylarını anlatır ve asil soylu olmanın öneminden bahseder. Zencânî, hükümdarın yalandan sakınması gerektiğini belirtmektedir:

“Sözünde doğru, işinde dakîk olmalısın. Sözünde doğru olan kimsenin değeri artar, işinde dakîk olan kimsenin de işi neticeye bağlanır” demişlerdir. Ebu'l-Feth el-Yestî şöyle demiştir: “Dilini doğru söze ve ondan haz almaya alıştır. Çünkü dil alıştığı şey üzre olur”.(4. Bab)

Zencânî'ye göre hükümdar kızgınlıktan kaçınmalıdır. Ayrıca eziyetten uzak durmalı, boş yere yemin etmemelidir. Bunların dışında hükümdar hasedden kaçınmalıdır:

“Hasedle cesed erir, keder sürekli olur, denmiştir. Gökte ve yeryüzünde işlenen ilk günah da hasedir. Sana hased edenin şerrinden kurtulmak istiyorsan işlerini ondan gizlemelisin.” (4. Bab)

Müellife göre hükümdar alicenap olmalıdır:

“Alicenaplık kişinin nefsini yükseltmesi, heva ve hevesini azaltması, ahlaki rezaletten korunmasıdır. Mensûru'l-hikem'de şöyle denir: Tembellik ve kızgınlıktan sakın. Tembel olursan hakkını alamazsın; kızgın olursan hakkın üzerine

²⁸² Keykâvus b. İskender, **Kâbusname**, (Çev. İlyasoğlu Mercimek Ahmed), (Haz. Atilla Özkırmılı), C. 1, s. 161-163.

sabredemezsin. Bazıları da himmet ciddiyetin öncüsüdür demişlerdir. Her sultanın hedefine uygun olarak bir himmeti vardır. Kimisi ülkesini imar eder, kimisi de hazineyi doldurur ve mal toplar” (6. Bab)²⁸³

Çalışmamız esnasında incelediğimiz diğer siyasetnamelerde şu ana kadar belirlediğimiz vasıflar dışında farklı bir vasıf ele alınmamıştır. Bizde bu kısımda çalışmamızı sonlandırıyoruz.

²⁸³ Fazlıoğlu, “*Sultan I. Alâuddîn Keykubâd'a Sunulan Siyasetnâme: el-Letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye*”, s.225-239.

SONUÇ

Türklerin İslâm medeniyeti içerisine girmeleri ile beraber yaşayışlarında önemli değişiklikler olsada hakimiyet anlayışları ve töreleri aynı kalmıştır. Türk töresine göre hükümdar Tanrı tarafından vazifelendirilmiştir. İktidarı ilahi, kanı kutsaldır. Kut'un veya diğer bir deyişle hakimiyetin Allah tarafından verilmiş olması hükümdarı Allah'a karşı sorumlu kılmaktadır. Aynı zamanda hükümdarın halkına karşı da vazifeleri büyüktür.

Türk hükümdarı, devletin devamlılığı için gerekli olan akıl, bilgelik, cesaret, yumuşak huyluluk, cömertlik, dürüstlük gibi insani vasıfların yanı sıra tüm liderlik vasıflarına da sahip olmalıdır. Türk hakimiyet anlayışı gereğince hükümdar halkına zulüm ve acımasızlıkla hükmedip kendini saydırmaya çalışan değil, tanrı tarafından kendisine bahşedilmiş vasıfların farkına vararak halkına adaletle hükmeden ve onların huzrunu sağlayan bir lider olmalıdır. Çünkü Türk halkı kendisine zorbalıkla hükmeden bir hükümdarı asla benimsemeyecektir. Tarihte birçok vakada örneğine rastlayacağımız gibi bir devletin zayıflamasına sebep olan en önemli faktörlerden biri halk isyanlarıdır. Halk isyanlarının sebebi ise hükümdardan memnun olunmamasıdır. Devleti yöneten hükümdardır ancak devletin varlığını oluşturan halktır. Türk hükümdarı Allah'ın izni ile saltanat tahtına oturmuşsa da hakimiyetini sağlamak kendi elindedir. Bu hususta hükümdara yol gösteren siyasetnameler ise hep aynı noktaya değinmektedirler.

Çalışmamız boyunca ele aldığımız siyasetnamelerin her biri ayrı ayrı incelendiğinde hangi dönem ve hangi şartlarda yazılmış olursa olsun, toplum hükümdarından adalet beklemektedir. Adil olma, her siyasetnamede hükümdarın birinci vasfı olarak kabul edilmiştir. Hükümdarın tüm vazifelerinde, ahaliye karşı tutumunda, devlet memurlarının işlerini takibinde, ordusuna ve askerlerine karşı tavrında adalet olmazsa olmazdır. Her müellif hükümdarın adalet vasfını ayrıntılı bir şekilde ele almış, ayet, hadis ve tarihi hikayelerle adil olmanın gerekliliğini anlatmıştır. Ayrıca müellifler hükümdarın takva sahibi olmasını ve dini ne hizmet etmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Her siyasetname İslâm kültürü çerçevesinde hazırlanmıştır. Her birinde ayetler ve hadisler ile açıklamalar yapılmıştır ve her müellif hükümdarını ahiret gününde vereceği hesap ile uyarmıştır. Hükümdar dini yaşamalı, yaşatmalı ve

dini ne hizmet etmelidir. Türklerde olan cihan hakimeti arzusu, cihad aşkı ile birleştiği vakit zaten bu kutsal vazifeyi yerine getirmemesi mümkün değildir. Yine şartlar ne kadar değişmiş olursa olsun hükümdar her daim halkı ile alakadar olmalıdır. Onların vaziyetinden bi haber olan hükümdarın muzaffer olabilmesi hiçbir cihetle mümkün değildir. Aynı zamanda askerin ihtiyaçlarını karşılamayan, düşmanın durumundan haberdar olmayan, devlet memurlarını kontrol edemeyen, işe yaramaz kimselere makam veren hükümdarın saltanatı payidar olamaz. Hükümdarın tüm bunları kontrol edebilmesi içinde zeki uyanık, hünerli, cesur, kuvveti ve herşeyden önce adil olması gerekmektedir. X-XV. yüzyıllar arasında incelemeye tabi tuttuğumuz siyasetnamelerde hükümdardan beklenen, taşınması gereken vasıflar bunlardır. Ayrıca incelediğimiz siyasetnamelerde birbirinden farklı konularada değinilmiştir. Dönemin şartlarını en iyi derecede yansıtan siyasetnameler hükümdar için uyarı kitapları olmakla beraber, tarihi olaylara ışık tutan vesikalardır. Paralel okumalar yapılarak hazırladığımız çalışmamızda Türk töresinin ana hatlarını her daim muhafaza ettiğini, Türk hükümdarının halk gözünde değerinin korunduğu müddetçe başarılı olabileceği sonucuna ulaştık. Elbette siyasetnamelerin naklettiği bilgiler ışığında ilerleyen yüzyıllarda toplum yapısında ve kültürel alanlarda değişimlerde mevcuttur. Misalen Sebük Tegin Pendnâme'sine veya Kutadgu Bilig'e nazaran Necmeddin-i Dâye'nin Mirsadü'l-İbâd mine'l-Mebde' ile'l-Me'âd Tuhfeten Li's-sultan Keykûbat isimli siyasetnamesinde dini etkisinin daha fazla olduğu dikkat çekilmektedir. Nizamülmülk'ün siyasetnamesinde şarap meclisi anlatılırken Sa'd-i Şirâzî'nin Bostan ve Gülistan'ın da ilahi aşktan bahsedilmiştir. Keykâvus b. İskender oğlu Gilan Şah'a nasıl bir at alacağından, hamama girerken neler yapacağından, dost meclisinden ve avrat alırken dikkat etmesi gerekenlerden bahsederken, Nizamülmülk isyanlara ve mezhep çatışmalarına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Maverdi halifeyi, Gazzali başkanı uyarmaktadır. Ancak küçük farklarla beraber her siyasetname Türk kültürünün bir parçasıdır ve onu temsil etmektedir.

Çalışmamızdaki amacımızda Türk kültürünün bir parçası olan siyasetnameler aracılığı ile Türk hükümdarına yüklenen anlamın zaman içerisindeki değişimini saptamak ve Türk halkının farklı zamanlarda ve şartlarda da olsa hükümdarında beklentisinin ne yönde olduğunu açıklayabilmektir. Siyasetnameler, günümüzde bile

Türk devlet başkanlarının dikkatle okuması gereken eserlerdir ve kıymetlerini korumaktadırlar. Çünkü Türk milleti yüzyıllar boyunca kendi kimliğini muhafaza ederken, Türklüğün karşısında duran düşmanları ise hiçbir cihetle azalma göstermemiştir. Dünya tarihine derin iz bırakmış Türk Devletlerini yöneten liderlerin karizmatik vasıfları ile Mete Han'dan, Atilla'ya, Bilge Kağan'dan, Tomris Hatuna, Tuğrul Beyden, Süleyman Şah'a, Peygamber müjdesi ile müjdelenen Fatih Sultan Mehmed Han'dan, Yavuz Sultan Selim'e, Kanuni'den Bağdat Fatihi IV. Murat'a ve ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'e kadar Türk milleti yüzyıllar içerisinde kendi benliğinden kahramalarını doğurmuş ve onları desteklemiştir. Kudreti, ahlakı ve adaleti ile Türk milleti ne vakit kendine yakışmayan bir hükümdar gelse onu al aşağı etmesini de bilmiştir. Hükümdar vücudun beynidir, vücudun tamamı ise halktır. İki taraf birbirinden asla ayrı düşmeyecek birbirlerine ilahi bağ ile bağlı parçalardır. Halk hükümdardan razı olursa hükümdar halkından razı olur. Hükümdar halkına layıkse halkıda hükümdarına layik olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, A. (2011). *İmâm gazzâlî ve selçuklular*. 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantısı'nda sunulmuş bildiri. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. 91-105.
- Adalıoğlu, H. H. (2014). Siyasetnamelerin klasik kaynakları. *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (2) 1-22.
- _____ (2017). Siyaset kültürü ve sebük tegin'in pendnâme'si üzerine değerlendirmeler. *MUTAD*; IV (II). 377-386.
- _____ (2012). Selçuklu devri siyasetnameleri. Refik Turan (Ed.) içinde, *Selçuklu tarihi el kitabı* (s.625-633). Ankara: Grafiker Yayınları.
- _____ (2013). Bir siyasetname olarak kutadgu bilig. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. C. XXXIV. 237-254.
- Akdağ, M. (2017). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Ali B. Salih, el-Muheyimîd: *karahanlılar ve islâm'ın yayılmasındaki katkıları*. Ali Aksu (çev.) Mecelletü Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi. S.16. (1-36) 29\01\2018 tarihinde <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/298.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Altay, A. (2011). Klâsik dönem osmanlı siyasetnâme geleneğine genel bir bakış. *Turkish Studies*. 6/3. 1795-1809.
- Arslan, M. (1989). Eski iran devlet geleneği ve siyasetnameler. *Sosyoloji Dergisi*. 3 (1). 231-262.
- Atalay, M. (2005). Eblu'l-Feth el-bustî'nin kasîde-i nuniyye'sinin diyarbakırlı said paşa tarafından yapılan Türkçe manzum tercümesi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi; Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı*. 11.(27). 155-155.
- Aydın, M. A. (Bşk). (2009). *Sebük tegin*. (C.36. 263). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2012). *Tolunoğulları*. (C. 41. 233-236). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2003). *Mâverdî*. (C. 28. 180-186). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2006). *Necmeddîn-i dâye*. (C.32. 496-497). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

- _____ (2008). *Sacoğulları*. (C.35. 364-366). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2008). *Sa'd-i şirâzî*. (C.35. 405-407). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2009). *Salgular*. (C.36. 29-31). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2009). *Siyasetname (osmanlı dönemi)*. (C.37. 306-308). Ankara: Türkiye Diyanet Ansiklopedisi.
- _____ (2009). *Siyasetname*. (C.37 306). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2010). *Şeyhoğlu*. (C.39. 88-89). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2010). *Talas Savaşı*. (C.39. 501). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Ayhan, H. (Bşk). (1988). “*el-ahkamü's-sultaniyye*”, (C.1. 555) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Baitenova, N. J. (2011). *İmâm gazzâlî'nin hayatı ve yaratılış hakkındaki düşünceleri*. 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” Konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantısı'nda sunulmuş bildiri. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 271. 79-90.
- Baltacı, H. (2010). Bir tasavvuf klasiği olarak mirsâdü'l-ibâd. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, XXVI. 163-177.
- Belek, K. (2006). Karahanlılar dönemi'nde türk halklarının kültürel mirasları: “kırgızistan yazıtları örneğinde (IX-XII. yüzyıl). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1). 31-42.
- Belen, M. (2015). Siyasetnameler ve bir siyasetname örneği: adab-ı saltanat. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı. 275-283.
- Buzpınar, Ş. T. (Bşk). (2000). *İbn'ül mukaffa*. (C. 21. 130-134). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2000). *İhşidiler*. (C. 21. 551). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- _____ (2007). *Nizâmü'l-Mülk*. (C.23. 194-196). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

- Canatan, K. (2014). *İslâm siyaset düşüncesi ve siyasetname geleneği*. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- _____ (2007). Geleneksel siyaset ve devlet felsefesinin bir yorumu olarak siyasetname; büyük devlet adamı nizâmü'l-mülk'ün devlet ve siyaset anlayışı üzerine. *Turkish Studies*, S.4\7. 194-220.
- Çağrııcı, M. (2003). Mâverdi'de siyaset ahlâkı. *İslâmiyat*. C. VI, S. 1, Ankara. 219-265.
- Dâye, N. (2017). *Hüküm sahiplerinin izleyecekleri yol (mirşadü'l ibâd mine'l mebde' ile'l me'âd'dan selçuklu sultanı Alâaddin keykubad'a ve osmanlı sultanı u. murad'a sunulan siyasetname)*. (Haz. Şefaettin Severcan). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Denek, S. (2015). *Şeyhoğlu'nun siyasetnamesinde yönetim kültürü: kenzül kübera ve mehekkül ülema üzerine bir inceleme*. I. Türk İslâm Siyasi Düşüncesi Kongresinde sunulmuş bildiri. Aksaray. 683-691.
- Dobra, S. (2016). Türkiye selçuklu ve beylikler devrinde kitap ithâf etme geleneği. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 2. (4). 32-56.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi. (1991). C.VI, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Elçibey, E. (1997). *Tolunoğulları devleti*. (Haz. Fazil Gezenferoğlu). İstanbul: Ötüken.
- El-Farabi, E. N. (2012). *Es-Siyâsetü'l-medeniyye veya mebadi'ül-mevcûdât*. (Çev M. S. Aydın, A. Şener, M. R. Ayas), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (1997). Sultan I. alâuddîn Keykubâd'a sunulan siyasetnâme: el letâifu'l-'alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye. *Divan*, S.1, s. 225-239.
- Gazzâlî. (2016). *Nasihatü'l-Mülûk, (mülkün sultanlarına)*. (Çev. O. Şekerci). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gülsoy, E. (2013). Kuruluştan İstanbul'un fethine. Tufan Gündüz (Ed.) içinde. *Osmanlı Tarihi El Kitabı* (37-42). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gömeç, S. (1977). *Kök türk tarihi*. Ankara: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi Yay.
- Has Hacib, Y. (2017). *Kutadgu bilig*. (Çev. Ayşegül Çakan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Huncan, Ö. S. (2008). Kaşgarlı mahmud'a göre türk hakanlığı (karahanlılar). *Akademik Araştırmalar Dergisi Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı*. İstanbul. 36. 235-257.
- _____ (2015). El-Kand fi zikri ulemâi semerkand'da türk hakanlığı (karahanlılar). *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C. 5, S. 9. 1-17.
- _____ *Türk hakanlığı (karahanlılar)'nda hanedan ve bürokrat ulema çatışması: ilk bürokrat ulema ihtilali*. (654-666) 03.01.2018 tarihinde file:///C:/Users/tshba/Desktop/bitirme%20tezi%20kaynaklar/Turk_Hakanligi_Karahanlilar_inda_Hanedan.pdf adresinden ulaşılmıştır.
- İbn Fadlan. (2017). *Seyahatname*. (Çev. R. Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İnalcık, H. (1967). Kutadgu bilig'de türk ve iran siyaset nazariye gelenekleri. *Türk Kültürü Araştırmaları*. 259-271.
- İskender, K. (2006). *Kâbusname*. (Çev. M. Ahmed, Yay. Haz. O. Şaik Gökyay). C.II. İstanbul: Kabalcı Yay.
- _____ (2006). *Kâbusname*. (Çev. M. Ahmed, Yay. Haz. O. Şaik Gökyay). C.I. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- _____ (2017). *Türk-İslâm sentezi*. İstanbul: Ötüken.
- _____ (1955). Büyük selçuklu veziri nizâmü'l-mülk'ün eseri siyâsetnâme ve türkçe tercümesi. *Türkiyat Mecmuası*. C.XII. 231-257.
- _____ (1970). Yazılışının 900. yılı münasebetiyle kutadgu bilig ve kültür tarihimizdeki yeri. *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 1. 11-37.
- Kitapçı, Z. (1996). *İlk müslüman türk hükümdar ve hakanları*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Köymen, M. A. (2002). Büyük selçuklu veziri nizâmülmülk ve tarihi rolü. *Türkler*. 5. 557-604.
- _____ (1993). *Selçuklular devri türk tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Lambton, Ann K. S. (2014). Gazzâlî'nin nasihatü'l-mülûk'unda saltanat teorisi. (Çev. S. SAY), *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2) 209- 220.
- Levend, A. S. (1963). *Siyasetnameler*. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1-28.

- Mâverdü. (2000). *Siyaset sanatı (nasihatü 'l-mülük)*. (Çev: Mustafa Sarıbiyık), İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- Menekşe, Ö. (2005). İslâm düşünce tarihinde devlet anlayışı: mâverdü ve nizâmü'l-mülk örneği. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 37-46.
- Merçil, E. (2006). *Müslüman türk devletleri tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2015). *Gazneliler*. Türkçülerin Kavşıt Yeri. 1-47.
- _____ (1975). Sebüktegin pendnamesi. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 5 (2). İstanbul. 203-232.
- Nizamü'l-Mülk. (2017). *Siyasetname*, (Çev. M. T. Ayar). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (2018). *Siyasetname*, (Haz. M. A.Köymen), Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (1982). *Türk devlet anlayışı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özcan, A. (Bşk). (1996). *Gazneliler*. (C.13. 480-484). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Özgeriş, M. M. (2013). Karahanlılar döneminde sultan ve devlet adamları etrafında oluşan edebî çevreler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 2/3. 139-151.
- Sadi-iŞirazi. (1980). *Bostan ve gülistan*. (Çev. Kilisli Rıfat Bilge). İstanbul: Zafer Matbaası.
- Seydî El-Hâfız Ankaravî, K. (2017). *Enîsü'l-celîs*. (Haz. Azmi Bilgin). Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Şahin, H. (2013). İbn teymiyye'nin siyaset anlayışı. *The Journal of Academic Social Science Studies*. S.6. 615-638.
- Şeşen, R. (1969). Eski araplara göre türkler. *Türkiyat Mecmuası*. C.XV. 1-58.
- _____ (2017). *İbn fadlan seyahatnamesi ve ekleri*, İstanbul: Yeditepe.
- Şeyhoğlu M. (2013). *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ (büyüklerin hazinesi âlimlerin mihenk taşı)*. (Haz. Kemal Yavuz), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. (1999). *Selçuklular tarihi ve türk-islâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken.
- _____ (2003). *Türk cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi*. İstanbul: Ötüken.

_____ (2014). *Selçuklular zamanında türkiye*. İstanbul: Ötüken.

Uçar, Ş. (Bşk). (2002). *Keykubad I.* (C.25. 359). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

_____ (2002). *Keykâvus b. iskender.* (C.25. 357). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

_____ (2001). *Karahanlılar.* (C. 24. 440-412). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

_____ (2002). *Kutadgu bilig.* (C. 26. 478-480). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

_____ (2009). *Satuk buğra han.* (C. 26. 942- 955).Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Yazıcı, N. (1993). *İlk türk islâm devletleri tarihi*. Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları no: 192.

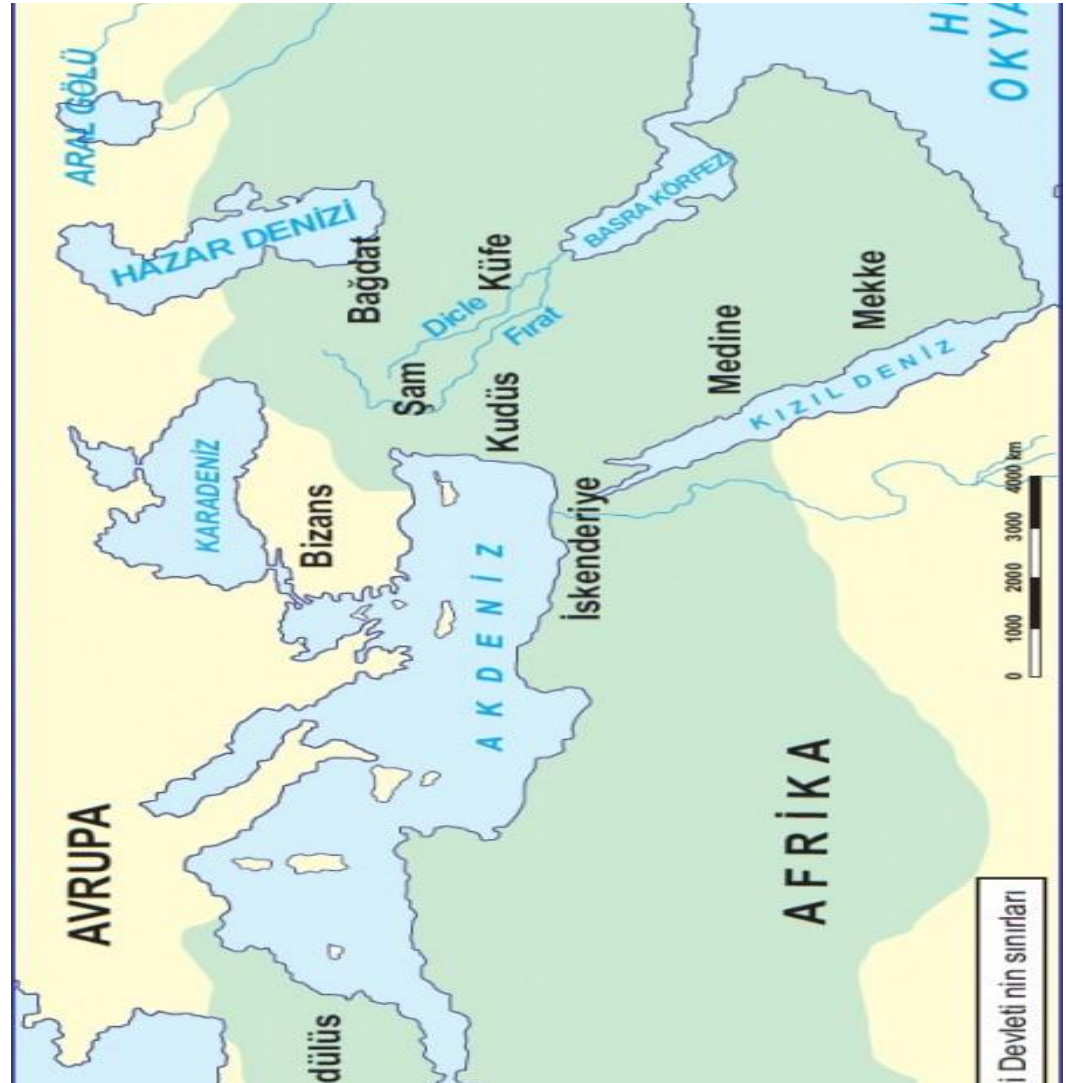
_____ (2015). İdil (volga) bulgar hanlığında islâmiyet. *Türkçülerin Kavşıt Yeri*. C. IV. 1-22.

Yıldız, H. D. (2015). *İslâmiyet ve türkler*, İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları.

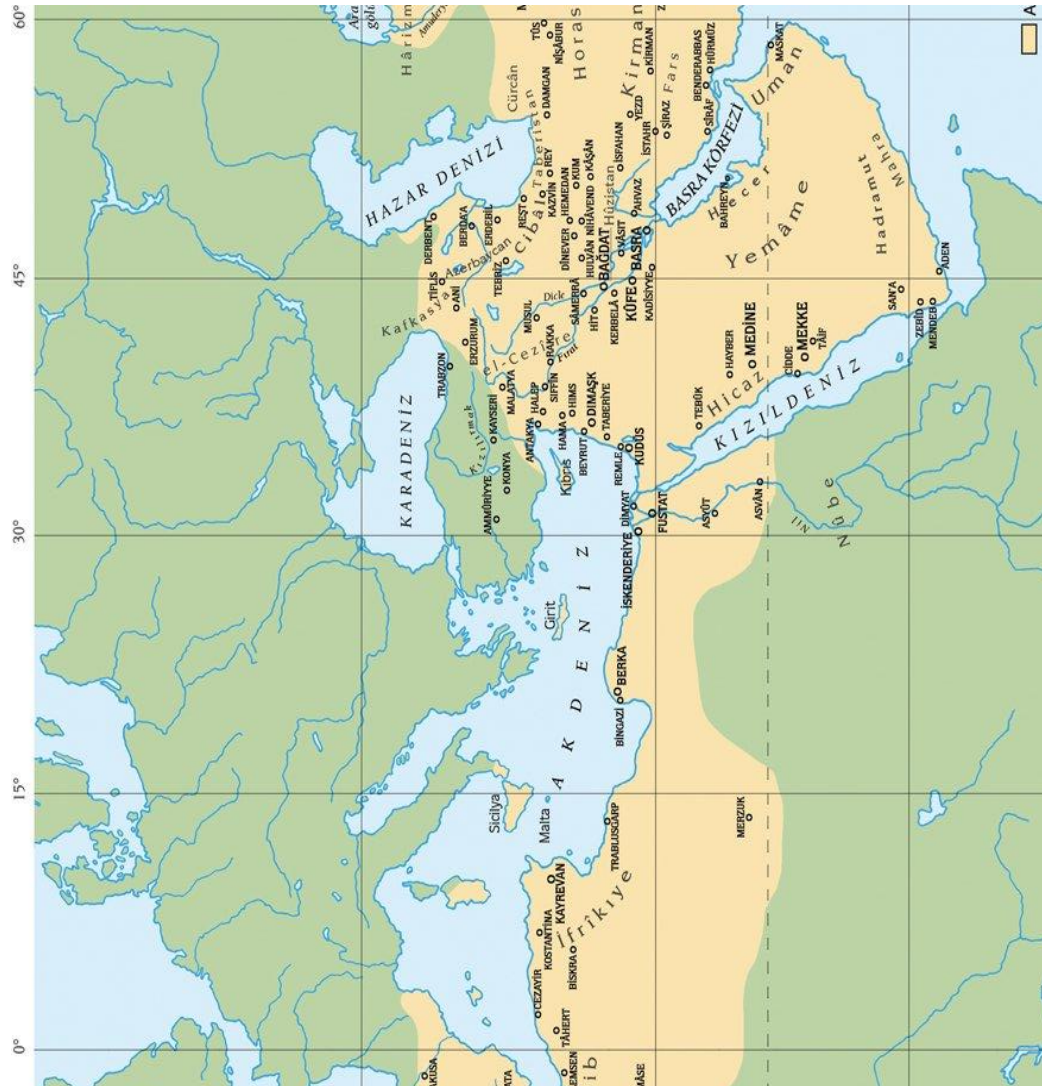
_____ (2015). Sacoğulları. *Türkçülerin Kavşıt Yeri*. C.IV. 1-41.

EKLER

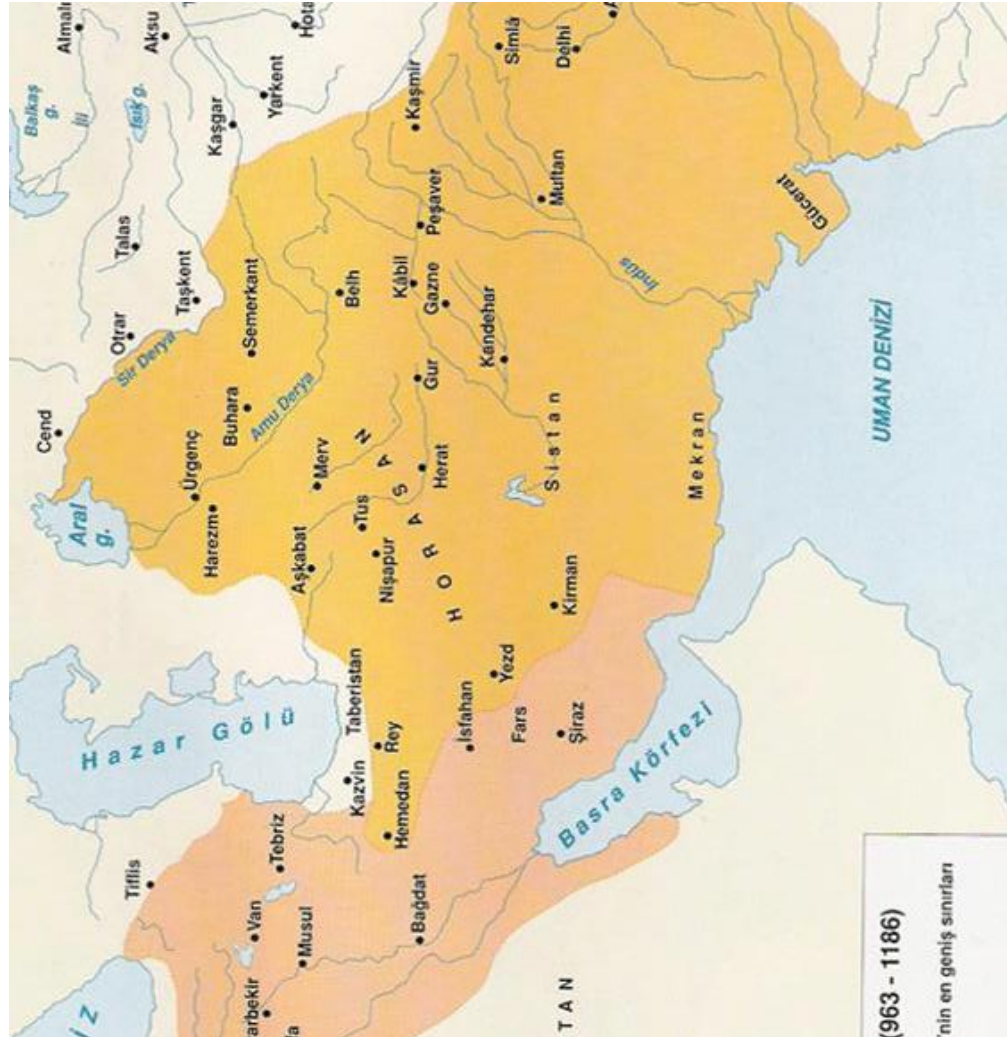
Ek 1- Haritalar

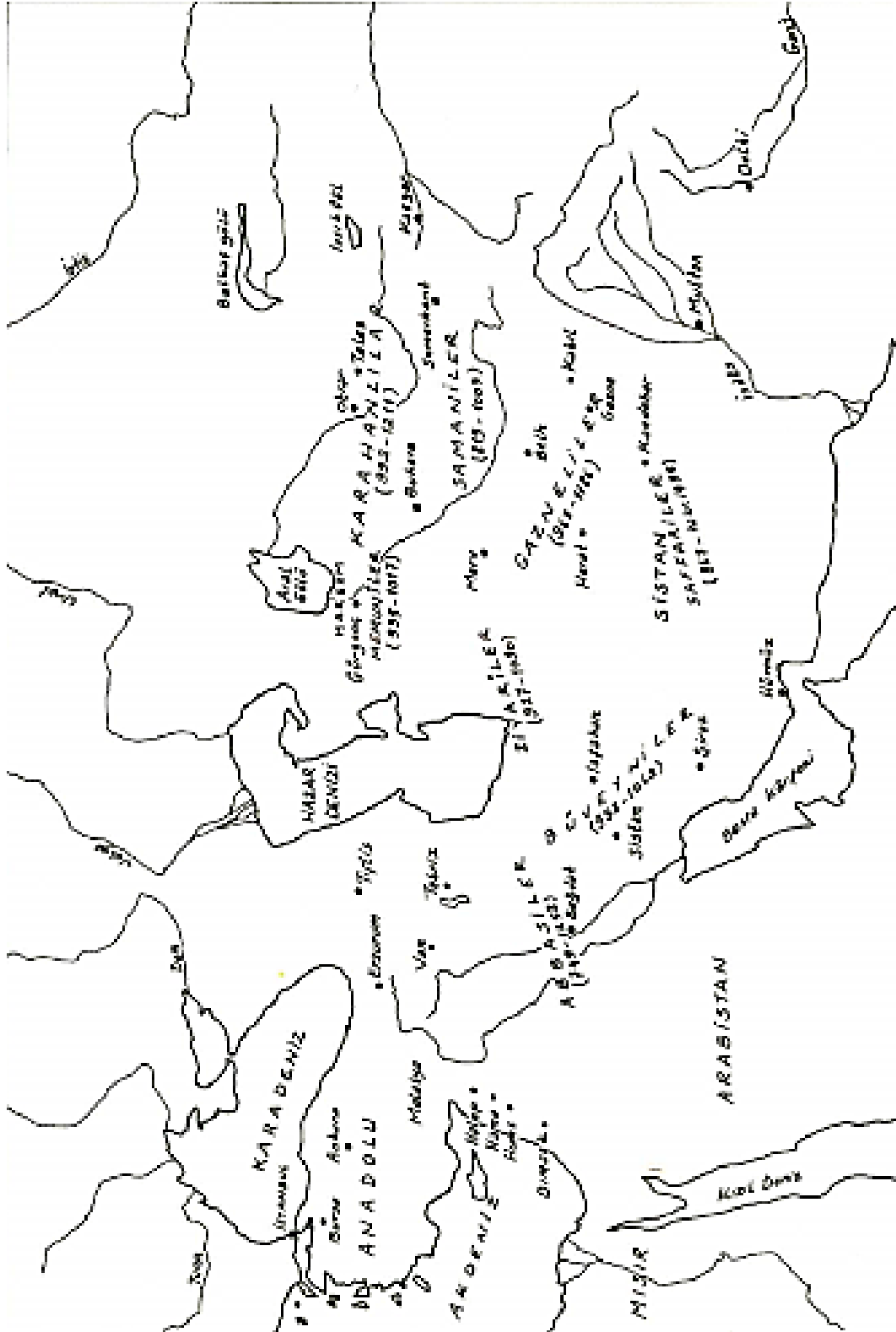
Harita 1. Emeviler Dönemi (<http://www.tarihsinifi.com/6084/emeviler-d%C3%B6nemi.html> adresinden ulaşılmıştır).

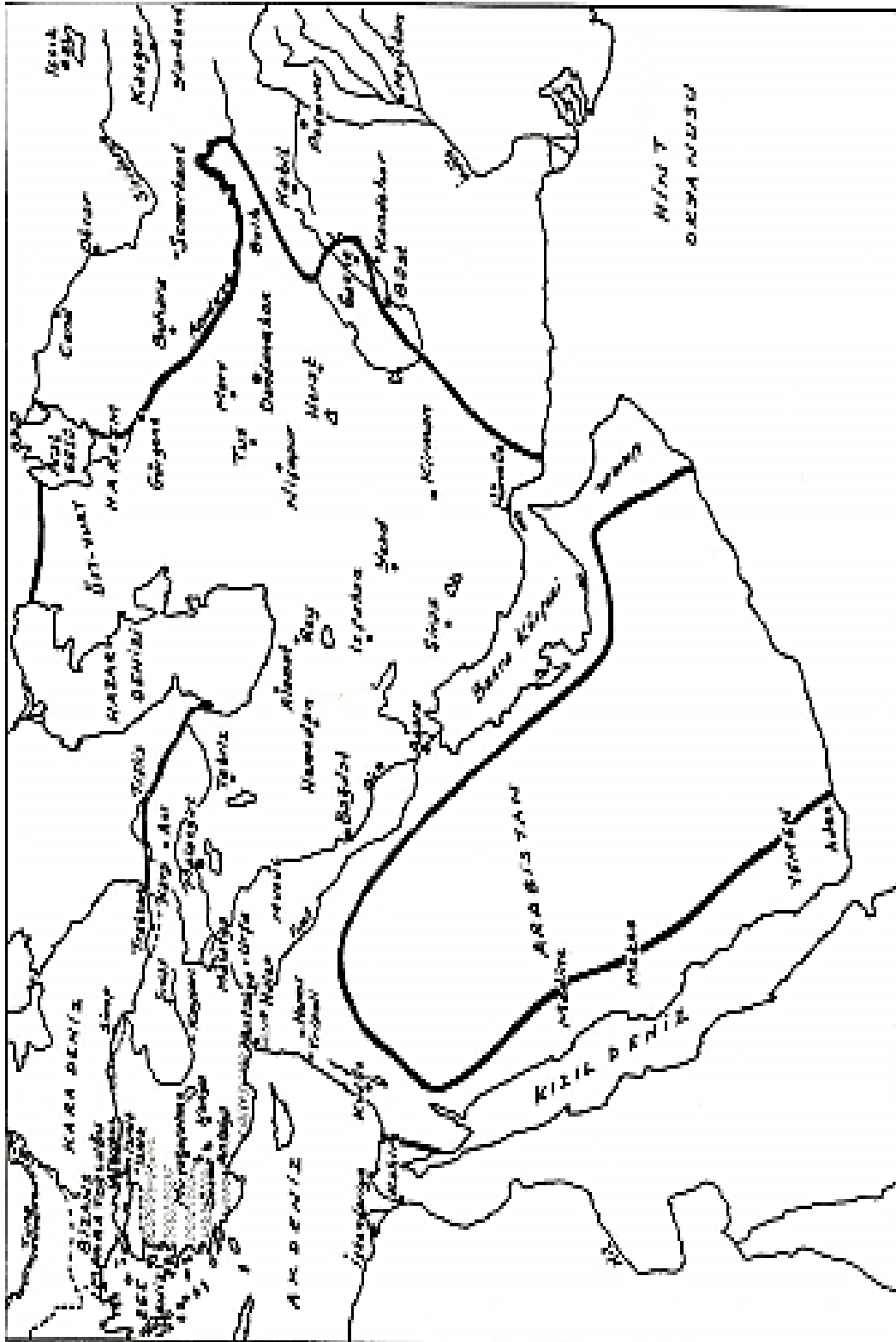
Harita 2. Abbâsiler Dönemi (<https://İslâmansiklopedisi.org.tr/abbasiler> adresinden ulaşılmıştır).

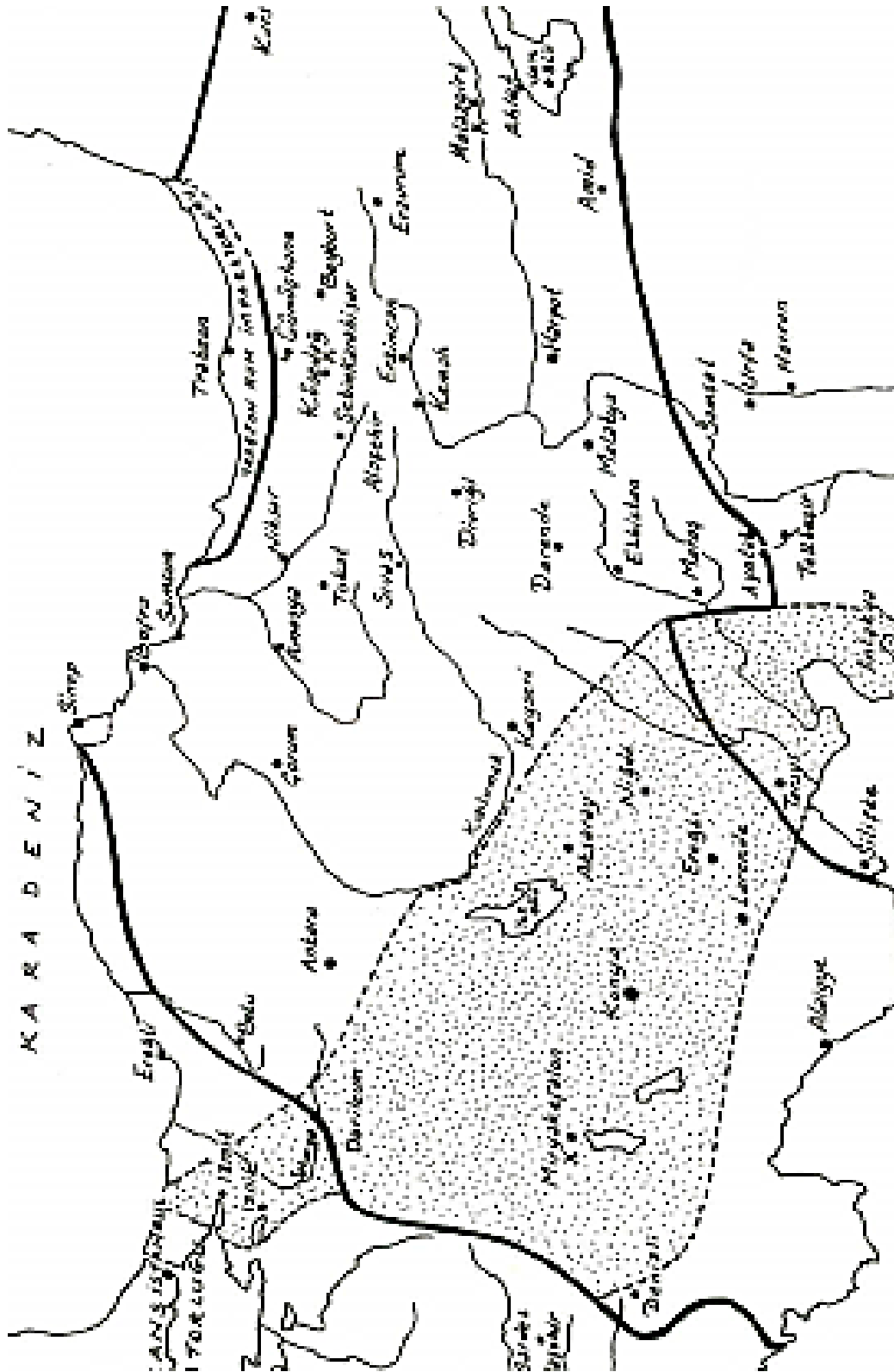
Harita 4. Gazneli Devleti (<http://www.duslerkulup.com/gazneli-devletinin-hindistan-tarihine-etkileri-nelerdir.html> adresinden ulaşılmıştır).

Harita 5. Selçukluların ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu (Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara,1995 kitabından alınmıştır.)

Harita 6. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en geniş sınırları (Selçukluların ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu (Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara,1995 kitabından alınmıştır.)

Harita 7. Kuruluş Devrinde Türkiye Selçuklu Devleti Sınırları (Selçukluların ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu (Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara,1995 kitabından alınmıştır.)

Ek 2- Resimler

Resim 1. Kutadgu Bilig Kahire Nüshasının İlk Sayfası, Mısır Milli Kütüphanesi nr. 168. (TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 26, s. 478'den alınmıştır).

Resim 2. Siyasetname Tıpkı Basım (Mehmet Altay Köymen'in Siyasetname çevirisinden alınmıştır).

Resim 3. Kenzi'l-Kübera tıpkı basım (Kemal Yavuz'un çevirisinden alınmıştır).

Resim 4. Enisü'l-Celîs tıpkı basım (Azmi Bilgin'in çevirisinden alınmıştır).

ÖZGEÇMİŞ

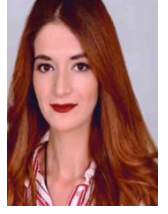
Adı Soyadı : Tansu GEYİKLİOĞLU

Doğum Yeri ve Yılı : Kastamonu/ 1993

Medeni Hali : Bekar

Yabancı Dili : ---

E-posta : tansugeyiklioglu@gmail.com

Eğitim Durumu

Lise : Kastamonu Kız Teknik ve Meslek Lisesi

Lisans : Kastamonu Üniversite, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans : Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı